Εμίνακο

Науковий щоквартальник
№ 2 (26) (квітень-червень)

Київ-Миколаїв
2019

УДК 94+930+902/904+327
DOI: 10.33782/

Засновник видання: Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Інституту археології НАН України
Зареєстровано як друкований засіб масової інформації (Реєстраційне свідоцтво: КВ № 13415-2299Р)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 року).

Згідно Наказу МОН України № 32 від 15 січня 2018 року журнал віднесено до категорії «В».

Головний редактор: *Олександр Тригуб*
Заступник головного редактора: *Ігор Кривошея*
Відповідальний секретар: *Кирило Горбенко*

Редакційна колегія:
Буйських А.В., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гаврилюк Н.О., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Господаренко О.В., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Гречко Д.С., к.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Димчик Рафал, доктор ґабілітований, ад'юнкт (Познань, Польща)
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Кривошея Ір.І., д.і.н., професор (Умань, Україна)
Кринко Є.Ф., д.і.н., професор (Ростов-на-Дону, Російська Федерація)
Михайлуца М.І., д.і.н., професор (Одеса, Україна)
Панковський В.Б., к.і.н., наук. співр. (Київ, Україна)
Савченко В.А., д.і.н., доцент (Одеса, Україна)
Симоненко О.В., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Смирнов І.О., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Тихонов А.К., д.і.н., професор (Володимир, Російська Федерація)
Тодоров І.Я., д.і.н., професор (Ужгород, Україна)
Тромбські Мацей, доктор ґабілітований, професор (Ченстохова, Польща)
Шкляж Й.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)

Адреса редакції:
54003, м. Миколаїв, площа Адміралтейська 1, Науково-дослідний центр «Лукомор'є», **E-mail**: alextrigub@ukr.net

Дивіться наші статті на сторінках:
Офіційна сторінка в Інтернеті: http://www.eminak.net.ua
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: http://nbuv.gov.ua/

Журнал індексується (представлений в базі):
Наукометричною системою **Index Copernicus** (Республіка Польща); Системою **РІНЦ** (РФ); Наукометричною базою **Open Academic Journals Index**; **Google Scholar** (США); **ERIH Plus** (EU)

Емінак: науковий щоквартальник. 2019. № 2 (26) (квітень-червень). 212 с.

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

ISSN 1998-4634

© Автори статей, 2019
© Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2019

***** ***Емінак*** (грец.) – за однією з версій, ім'я скіфського царя, що здійснював владу над Ольвією.

Εμίνακο

Scientific Quarterly Journal
№ 4 (24) (April-June)

Kyiv-Mykolaiv
2019

UDC 94+930+902/904+327
DOI: 10.33782/

The founder of the publication: Research Center «Lukomorie» of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Registered as a printed **media** (Certificate of the state registration of a printed mass media**:** КВ No. 13415-2299P)

The journal is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine in the field of Historical Sciences (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1328 dated December 21, 2015).

According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 32 dated January 15, 2018, the journal is classified as «**B**».

Editor in Chief: *Oleksandr Trygub* (Mykolaiv, Ukraine)
Deputy Editor in Chief: *Ihor Kryvosheia* (Uman, Ukraine)
Responsible secretary: *Kyrylo Horbenko*

Editorial board:
Buiskikh A.V., Doctor in History, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)
*Dymchik Rafal***,** Doctor in History, Adjunct (Poznan, Poland)
Havryliuk N.O., Doctor in History, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)
Hospodarenko O.V., Ph.D., Associate Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Hrechko D.S., Ph.D., Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)
Kazmyrchuk G.D., Doctor in History, Professor (Kyiv, Ukraine)
Kryvosheia Ir.I., Doctor in History, Professor (Uman, Ukraine)
Krynko Ye.F., Doctor in History, Professor (Rostov-on-Don, Russian Federation)
Mykhailutsa M.I., Doctor in History, Professor (Odessa, Ukraine)
Pankovskyi V.B., Ph.D., Sciences Associate (Kyiv, Ukraine)
Savchenko V.A., Doctor in History, Associate Professor (Odessa, Ukraine)
Shkliazh Y.M., Doctor in History, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Smyrnov I.O., Ph.D., Associate Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Symonenko O.V., Doctor in History, Professor (Kyiv, Ukraine)
Tikhonov A.K., Doctor in History, Professor (Vladimir, Russian Federation)
Todorov I.Y., Doctor in History, Professor (Uzhhorod, Ukraine)
Trombsky Maciej, Doctor in History, Professor (Czestochowa, Poland)

Editorial Address:
Research Center «Lukomorie», Admiralteiska Square 1, Mykolaiv, 54003, Ukraine
E-mail: alextrigub@ukr.net

See our papers on the following web pages:
Official web page: http://www.eminak.net.ua
Vernadsky National Library of Ukraine: http://nbuv.gov.ua/

The journal is Abstracted/Indexed:
Index Copernicus (Poland); RINC (Russian Federation); Open Academic Journals Index; Google Scholar (USA); ERIH Plus (EU)

Eminak: Scientific Quarterly Journal. 2019. № 2 (26) (April-June). 212 p.

Papers are submitted in the author's wording. The authors are responsible for the authenticity of the facts, names and for grammatical and stylistic errors.

ISSN 1998-4634

© Authors of papers, 2019
© Research Center «Lukomorie», 2019

***** ***Eminak*** (greek) – according to one version, the name of the Scythian king, who exercised power over Olbia.

ЗМІСТ

Історія України

Григорак Анастасія
Порівняльний аналіз української та російської традиції зображення Страшного Суду XV-XVIII ст. 9
Дмитренко Віталій
Причини конфліктів між парафіяльними ієреями Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття 20
Сапожников Ігор
Хаджибей і прилегле узбережжя Чорного моря у роки Першої російсько-турецької війни (російською) 28
Коваль Ольга
Православні храми Південної України другої половини XVIII ст. за межами Російської імперії 35
Шевчук Андрій
Подільський губернський апеляційний нормальний суд (1818-1840): заснування, кадровий склад і соціальний портрет 43
Таціенко Наталія
Селянство Уманського повіту у революційних подіях 1905-1907 рр. 56
Срібняк Ігор, Срібняк Мілана
Українська військово-санітарна місія в Німеччині й таборові громади полонених українців у 1919 р. 66
Ніколаєв Ігор
Законодавча регламентація та механізми контролю більшовицької влади за діяльністю громадських об'єднань України у першій половині 1920-х років 76
Осипенко Олександр
Соціально-економічна політика румунської адміністрації у сільській місцевості Південно-Західної України в 1941-1944 рр. 83
Шарін Олександр
Окремі аспекти стану сільського господарства Півдня України у 60-х рр. XX ст. 97

Всесвітня історія та міжнародні відносини

Хмель Анастасія
Місце сіоністського руху у листуванні дипломатичної місії Іспанії в Туреччині (1920 рік) 107
Лущак Віктор
Генрі Уоллес і законодавче врегулювання контролю за використанням ядерної енергії в США у 1945-1946 рр. 114
Горобець Ігор
Особливості історичного розвитку державності Пакистану 122
Власюк Ігор
Сербо-хорватські відносини у 90-х рр. XX – XXI ст. 133
Дацків Ігор
Становлення та розвиток українсько-польських відносин у геополітичному просторі наприкінці XX – початку XXI ст. 141
Бурцева Марія
Особливості розвитку імміграційної політики Канади у 2006-2012 рр. 149

Лимар Маргарита
Витоки та еволюція концепції глобального лідерства США 160

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Авхутська Світлана, Турков Володимир
Радянська історіографія соціально-економічного розвитку Південно-Східної Русі у XII – першій половині XIII ст. 168
Мирончук Анатолій
Неопублікований нарис А.В. Флоровського «Про Катерину II»: реконструкція наукового доробку 177
Вовк Олександр
Часопис української еміграції «Тризуб» як джерело вивчення соціокультурних процесів і повсякдення в Україні під владою більшовиків (1920-ті рр.) 187
Ткаченко Віктор
Рукописні джерела «Етнографічної комісії» ВУАН з вивчення писанкарства Київщини 195

Сторінка рецензента

Петренко Ірина
Важливе дослідження із соціальної історії у вітчизняній історіографії 204
Тригуб Олександр
Консульська служба Німеччини у Північному Приазов'ї очима бердянських істориків 208

CONTENT

History of Ukraine

Grygorak Anastasiya
Comparative Analysis of Ukrainian and Russian Tradition of the Last Judgement Image in the 15th – 18th Centuries 9
Dmytrenko Vitalii
Causes of Conflicts between Parish Priests of Pyriatyn Protopopia in the second half of the 18th century 20
Sapozhnikov Igor
Khadjibey and Adjacent Coast of the Black Sea during the First Russo-Turkish War (in Russian) 28
Koval Olha
Orthodox Churches of Southern Ukraine of the second half of the 18th century outside the Russian Empire 35
Shevchuk Andrii
Podillia Provincial Ordinary Court of Appeal (1818-1840): Establishing, Staffing, and Social Portrait 43
Tatsiyenko Nataliya
The Peasantry of Uman County in the Revolutionary Events of 1905-1907 56
Sribniak Ihor, Sribniak Milana
Ukrainian Military and Sanitary Mission in Germany and Camp Communities of Captive Ukrainians in 1919 66
Nikolaev Ihor
Legislative Regulation and Control Mechanisms of the Public Associations of Ukraine Activities by Bilshovyk Authorities in the first half of the 1920s 76
Osypenko Oleksandr
Social and Economic Policy of the Romanian Administration in the Rural Area of Southwestern Ukraine in 1941-1944 83
Sharin Oleksandr
Some Aspects of the State of Agriculture in the South of Ukraine in the 60s of the 20th century 97

World History and International Relations

Khmel Anastasiia
The Place of the Zionist Movement in the Correspondence of the Diplomatic Mission of Spain in Turkey (1920) 107
Lushchak Viktor
Henry Wallace and the Legislative Settlement of Control the Use of Atomic Energy in the USA in 1945-1946 114
Horobets Ihor
Peculiar Features of the Historical Development of Pakistan Statehood 122
Vlasyuk Igor
Serbia-Croatia Relations in the 90s of the 20th – 21st century 133
Datskiv Ihor
Establishing and Development of Ukraine-Poland Relations in the Geopolitical Space at the end of the 19th – beginning of the 21st century 141

Burtseva Mariia
Peculiarities of Canadian Immigration Policy in 2006-2012 149
Lymar Margaryta
Origins and Evolution of the Concept of the United States Global Leadership 160

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Avkhutska Svitlana, Turkov Volodymyr
Soviet Historiography of the Socio-Economic Development of South-Eastern Rus in the 12th – first half of the 13th century 168
Myronchuk Anatolii
Unpublished essay «About Catherine II» by A.V. Florovskyi: reconstruction of the scientific heritage 177
Vovk Oleksandr
The Magazine of Ukrainian Emigration «Trident» as a Source of Study of Social and Cultural Processes and the Everyday Life in Ukraine under the Bilshovyks Authority (the 1920s) 187
Tkachenko Viktor
Handwritten Sources of the «Ethnographic Commission» of the All-Ukrainian Academy of Sciences (AUAS) for Study of Pysankarstvo in Kyiv Region 195

Page of Reviewer

Petrenko Iryna
An Important Study on Social History in Ukrainian Historiography 204
Trygub Oleksandr
The consular service of Germany in the North Azov Sea, in the eyes of the Berdyansk historians 208

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 75 : 236.93 (477+470+571) «15/17»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).284

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЙ ЗОБРАЖЕННЯ СТРАШНОГО СУДУ XV-XVIII ст.

Анастасія Григорак
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
e-mail: rorilure@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7643-070X

Стаття присвячена порівняльному аналізу іконографічних особливостей ікон Страшного Суду в українській і російській традиціях. Відзначено, що іконографія Страшного Суду представляла найбільш складні у композиційному й ідейному відношенні твори іконопису. Розглядається питання трансформації традиційних іконографічних елементів Страшного Суду в мистецтві християнської православної традиції. Іконописні твори розглядаються у контексті загального розвитку живопису Пізнього Середньовіччя. Поширення у слов'янському ареалі іконографічних композицій Страшного Суду пов'язується з есхатологічними очікуваннями, які визначали зміну світогляду періоду XV-XVIII ст.

***Ключові слова**: ікона, іконопис, традиційна іконографія, Страшний Суд*

Ікона – одне з найбільших досягнень світового образотворчого мистецтва. Створення ікони було формою служіння Богу. Багатовіковий досвід ікони – з'єднання божественного змісту та його гармонійного втілення образотворчими засобами: композиційна та колористична структури роблять її високим зразком мистецтва і, водночас, цінним історичним джерелом для реконструкції світоглядних установок тогочасного суспільства. І саме тому ці зображальні пам'ятки є надзвичайно важливим і водночас багатим об'єктом наукового вивчення.

Іконопис спирається на стійкі традиції живопису минулого, на традиції, визнані найвищою вершиною світового мистецтва. Ікони Страшного Суду набули особливого поширення у східнослов'янських землях з XV ст., що було, безперечно, реакцією на вкрай складні реалії життя. Це відбувалося у зв'язку з есхатологічним очікуваннями. У трактуванні православ'я закінчувалося сьоме тисячоліття «відпущене» на існування Богом створеного світу, що мало вплив на духовні процеси. Так Константинопольський патріарх надіслав московському та тверському князям ікони есхатологічного змісту, в тому числі і Страшного Суду. Ікони, що охоплюють період XV-XVIII ст., на сьогоднішній день становлять найбільший доробок образів Страшного Суду.

Питання порівняння українського та російського іконопису не могло не привертати увагу дослідників середньовічного живопису, які помітили його деякі спільні іконографічні та стилістичні риси. Новгородська іконописна школа внесла деякі нові

риси до традиційного іконопису. Ці риси беруть свій початок від пам'яток візантійського мистецтва й мистецтва Київської Русі, від самобутніх особливостей, які зі зміною історичних умов мали паралельний розвиток у живописі кожної зі шкіл – московської (російської) та руської (української), від обміну художнім досвідом. Порівняльний аналіз певних іконографічних традиційних і сюжетних особливостей зображення ікон Страшного Суду в українському та російському іконописі, виявлення їх нових фактів дасть змогу уточнити як зв'язки, так і своєрідні відмінності художньої культури українського та російського народів.

Для дослідників формування та розвиток іконографії є змістовним джерелом про те, як змінювалися смаки та погляди на мистецтво, якими були життєві умови і, взагалі, як трансформувалося культурне середовище. За зображеннями ікон повстає світ тих людей, про життя яких літературні джерела не говорять майже нічого. З часом з'являлися нові компоненти, інші зникали, а деякі різко або поступово змінювалися. А за ними можна дешифрувати і систему цінностей установок тогочасного суспільства.

Наше дослідження спирається на багатий досвід досліджень літературознавців, істориків і мистецтвознавців, присвячених іконографії Страшного Суду. При цьому ми розглядаємо цей сюжет іконографії саме як історичне джерело, яке має зображальний характер, але водночас потребує спеціального дешифрування.

Середньовічні зображення Страшного Суду приваблювали багатьох дослідників. Однак роботи, присвячені спеціально цій темі, поодинокі. Інтерес до дослідження сюжету Страшного Суду виник ще наприкінці XIX – на початку XX ст. і був представлений, у першу чергу, в роботах Н.В. Покровського[1] та Ф.І. Буслаєва[2]. У них розглянута історія формування сюжету в іконографії епохи Русі, тобто де-факто привласнювався цей період культурної спадщини. Обидва дослідники у своїх роботах застосували однаковий підхід у вивченні проблеми: на основі порівняльного аналізу книжкових текстів і настінних розписів були виявлені як подібності, так і відмінності у зображенні Страшного Суду в літературі й іконографії. Вони розглядали російське церковне мистецтво у контексті мистецтва світового, проводили паралелі з живописом перших християн, мозаїками та мініатюрами раннього Середньовіччя.

Порівнюючи зразки російського Страшного Суду з візантійськими, а також західноєвропейськими зображеннями, Ф. Буслаєв наголошує, що російські ікони набагато стриманіші у художньому розвитку[3].

В. Цодікович розглядав ікону у мистецтвознавчому ключі, а головну увагу звертав на композицію. Дослідник виявив унікальність російської ікони та її відмінні риси від візантійської на прикладі змія митарств[4].

Духовно-естетичні основи російської ікони також досліджував В.В. Бичков[5]. Проблемами ікони й іконічності займається В.В. Лепахін[6]. Деякі іконографічні аналогії та паралелі у зображенні Страшного Суду в західноукраїнських іконах XV-XVI ст. й іко-

[1] Покровский Н.В. Страшный суд в памятниках византийского и русского искусства. Одесса, 1887.
[2] Буслаев Ф. Изображение страшного суда по русскому подлиннику XVII века. URL: http://az.lib.ru/b/buslaew_f_i/text_1857_izobr_strashnogo_suda_oldorfo.shtml
[3] Там само.
[4] Цодикович В. Семантика иконографии «Страшного Суда» в русском искусстве XV-XVI веков: автореф… кандидата искусствоведения. Санкт-Петербург, 1992.
[5] Бычков В.В. Феномен иконы: История. Богословие. Эстетика. Искусство. Москва: Ладомир, 2008.
[6] Лепахин В.В. Икона и иконичность. Санкт-Петербург, 2002.

нах художників новгородського кола досліджувала В. Свєнціцька[7]. Серед сучасних досліджень – праці М. Давидової[8], Е. Осташенко[9], Л. Бережної[10]. Головна увага дослідників концентрується на іконах Страшного Суду XVI-XVII ст.

Вагомий внесок у вивчення української ікони зроблено Д. Степовиком[11]. У працях цього ученого висвітлено індивідуальні риси розвитку іконописного мистецтва України в тісному зв'язку із народними живописними традиціями, розкрито самобутність і ненаслідувальний характер українських іконописних шкіл та осередків. Страшний Суд в українському мистецтві досліджує Г. Кос[12]. Ці дослідження дали змогу глибше вивчити як окремі явища, так і процеси розвитку російського та давньоукраїнського живопису, дали змогу встановити спільні та своєрідні риси кожної з національних шкіл.

Розвиток іконографії Страшного Суду можна умовно поділити на три періоди: 1) XV ст.; 2) XVI – середина XVII ст.; 3) друга половина XVII – XVIII ст.

До першого періоду відносимо такі російські ікони: найбільш раннє зображення Страшного Суду східнослов'янського іконопису – ікона в Успенському соборі Московського Кремля (датується кінцем XIV – початком XV ст.), Новгородський Страшний суд XV ст. До другого періоду – ікона Страшного Суду написана псковським майстром у першій половині XVI ст. для Благовіщенського собору міста Сольвичегодськ та ікона написана у середині XVII ст. крітським майстром Георгієм Клоцасом (знаходиться у зібранні Державного Ермітажу). До третього – ікона Страшного Суду написана на межі XVIII-XIX ст. у Вологодській губернії.

На першому етапі української іконографії, до якого відносяться три ікони з Ванівки, Поляни та Мшанця, найважливішими додатками були фігури корчмарки та смерті. Обидві постаті були запозичені із західноєвропейського готичного малярства, що підтверджує особливе зближення (та його давні традиції) української та західноєвропейської культури загалом.

Другий період характеризується модифікаціями традиційних елементів (це стосується змія митарств, включення нових постатей до списку «грішних» народів, а також т. зв. «нового пекла», в якому почали зображати різні категорії грішників). Іконам другого періоду також притаманні нововведення, такі як, наприклад, сцени смерті багача і Лазаря, або образ людини, яка на сповіді приховувала свої гріхи. Власне, звідколи ремісники почали займатися іконописом, дедалі більшого поширення почали набувати елементи соціальної критики, а також мотиви, які віддзеркалювали міжконфесійні протиріччя, оскільки саме вони становили осередок тогочасного суспільного життя.

Остання тенденція збереглася і на наступному, третьому етапі, який характери-

---

[7] Свєнціцька В. Про деякі іконографічні аналоги та паралелі в зображенні Страшного суду в західноукраїнських іконах XV-XVI століть та іконах художників новгородського кола // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1998. С. 85-93.

[8] Давидова М. Иконы «Страшного суда» XVI-XVII вв. URL: http://www.portal-slovo.ru/art/35909.php

[9] Осташенко Е. Икона «Страшный суд» из Успенского собора Московского Кремля и проблемы стиля // Сергий Радонежский и художественная культура Москвы XIV-XV вв. Санкт-Петербург, 1998. С. 56.

[10] Berezhnaya L., Himka J. The world to come Ukrainian images of the Last judgment. Cambridge, 2014. 356 p.; Бережная Л. «Одесную» и «ошуюю». Русские и русинские православные иконы «Страшного суда» на рубеже эпох // Человек между царством и империей: сб. матер. междунар. конф. Москва, 2003. С. 42-48.

[11] Степовик Д. Історія української ікони X-XX століть. Київ: Либідь, 2004.

[12] Кос Г. Страшний Суд в українському мистецтві // Різдво Христове 2000. Львів, 2001.

зується занепадом іконографічної традиції. На деяких іконах того часу можна побачити гротескні фігури, збільшується кількість грішників, засуджених за блудні провини. Наприкінці цього періоду вище духовенство почало забороняти такі ікони, деякі з них були знищені. Тоді ж досить часто з ікон вилучалися пекельні сцени. Традиція іконографії українських Страшних Судів фактично набула оригінального забарвлення, властивого тільки їй.

Слід підкреслити, що умови дослідження давньоукраїнського живопису, його джерел і процесів розвитку складні. Через втрату пам'яток багато ланок розвитку іконописання виявилися втраченими.

Методологічне значення. Аналіз іконописної традиції має певні труднощі для дослідника, оскільки маловивчений матеріал практично не піддавався раніше серйозній класифікації й аналізу. Відсутність загальноприйнятих критеріїв у ставленні до сучасної ікони, розпорошеність джерел, відсутність відомостей про авторів, неоднорідність якості іконописних пам'яток, географічна розпорошеність іконописних центрів і т.д. – все це становить завдання з багатьма невідомими. Тому у цій справі необхідне поєднання різних методів дослідження. Поряд зі звичними методами дослідження творів образотворчого мистецтва (стилістичний, іконографічний, іконологічний, богословський аналізи й аналіз образного змісту) знадобилося залучення нових методик, розроблених у культурології, соціології, гендерних дослідженнях.

Основний матеріал. Ікона – це, перш за все, сакральний твір і тільки потім – художній. Як літургійний твір, ікона належить богослужінню, подібно до церковного співу, одягу, архітектурі. Визначимо сім основних функцій (призначень) ікони: молитовна, чудотворна, богослужбова, історична, господарська, родова, естетична[13]. Зрозуміло, всі ці функціональні призначення ікон взаємопов'язані між собою та взаємообумовлюють одна одну.

Завдання іконографії Страшного Суду – зміцнити у вірі та чеснотах, дати людині привід для роздумів і можливість звернути увагу на своє сьогоднішнє існування. Ікона розкриває перед глядачем ідею реальності Страшного Суду, а кожен окремий її фрагмент служить ілюстрацією до уявлення про чесноти або гріхи.

Більшість зображень сюжету Страшного Суду для великих храмів у XV-XVIII ст. створювалися іконописцями, які працювали у монастирських майстернях. Окрім монастирів, іконописні майстерні існували у містах, а також малювалися народними майстрами, ікони яких переважали у маленьких регіональних храмах. Деякі українські майстри походили з маленьких містечок на теренах Прикарпаття (Самбір, Медика, Рава Руська, Хуст).

Ми знаємо імена авторів ікон XVI-XVIII ст. Це – Олексій, «многогрішний Димитрій», «раб Божий многогрішний Павлентій Радимський», «многогрішний раб Божий, Павел, маляр, Мушинський», Яков і, нарешті, Марко Домаржинський Шостакович. Походження, соціальний статус, смаки та манера письма цих й інших малярів впливали на формування іконографічного стилю українських «Страшних Судів»[14]. Й, отже, крізь призму аналізу цього сюжету можна отримати чимало інформації для реконструкції низки сегментів сучасної їм епохи.

Композиційна основа ікон складалася з традиційних візантійських елементів, які були закладені ще у VI-XI ст. Іконам на дошках передували образи на дорогоцінних

[13] Буслаев Ф.О русской иконе. Общие понятия о русской иконописи. Москва, 1997. 154 с.
[14] Berezhnaya L. and Himka J. The world to come Ukrainian images of the Last judgment. Cambridge, 2014. 356 p.

тканинах: у «Повісті минулих літ» згадується ікона, на якій було зображено «Судилище Господнє». Найбільш ранні ікони «Страшного Суду» в східнослов'янському іконописі, які нині збереглися, в ядрі композиції містять християнську схему світового устрою: багатошарові небеса, «повітря», земля та пекло. Над Христом-Суддею янголи, які на знак «кінця світу» згортають сувої неба. Права рука Христа вказує праведникам шлях до небесного блаженства, ліва направляє грішників у «гієну вогняну». У руці Божій – ваги – «міра справ людських». Христа чекають благаючі за людей Богоматір та Іоанн Предтеча, апостоли, янголи. У наступному ярусі представлені народи, які йдуть на Страшний Суд, а в центрі – Адам та Єва. Вселенська панорама завершується зображенням по ліву руку Христа (тобто праворуч від глядача) пекла-ада у вигляді гирла вогненної річки з чорним силуетом Сатани й образом райського саду. Ясна візуальна конструкція представляє головні епізоди драми з акцентуванням теми посмертного блаженства праведників.

Вогняна річка – постійний елемент композицій Страшного Суду. Інша актуальна деталь ікон цього типу, що склалася очевидно, на слов'янському ґрунті і займає центральну частину композиції – Змій митарств. Є підстави вважати, що образ Змія у композиції Страшного Суду – це алегорія шляху випробувань душі. Згодом саме цей елемент картини Страшного Суду виявлявся в українському іконописі новими художніми рішеннями й інтерпретаціями. Ця іконографія була взята за основу та розвинена у пізніших творах українських і російських майстрів.

На російських та українських зображеннях Страшного Суду, у даному випадку говоримо про мініатюру з Київської псалтирі 1397 р. та російську ікону Страшного Суду XIV ст. з музею Кремля, можемо побачити всі вищезазначені складові. Дані Страшносудні зображення схожі між собою. Єдина відмінність – мініатюра намальована більш схематично у порівнянні з іконою, що обумовлено місцем і поданням у рукописній книзі.

Давньоруська іконографія Суду із плином століть ставала складнішою, в ній виникали нові деталі та мотиви (наприклад, бачення чотирьох звірів – земних царств – пророком Данилом; милостивий блудник, прикутий до стовпа між пеклом і раєм і т.д.). Але найважливіша зміна відбулася наприкінці XV ст. Замість вогняної річки (а іноді разом з нею) іконописці почали зображати довгого змія, який символізує випробування поневіряннями. Його в'юнке тіло, пронизане великими кільцями, проходить через всю композицію. Цей унікальний образ, невідомий в інших православних землях, виник у Русі-Україні, а пізніше перейшов на карпатські ікони Страшного Суду та віддалено нагадує Дантові «кола пекла». Й отже знову бачимо особливий вплив західноєвропейської традиції на українських землях. Вгорі змій кусає п'яту Адама, який схилив коліна перед Христом, що нагадує про первородний гріх і про смерть як результат цього гріха («диявол дивиться у п'яту життя людського» – тобто намагається спокусити та погубити людину перед самою смертю), а внизу хвіст змія спускається у пекло, де сидить диявол з Іудою.

Найімовірніше, образ змія зародився під впливом популярної композиції спокуси Адама та Єви в Едемському саду – недарма голова змія виявляється поруч з прабатьками, а його поява на іконах і фресках пов'язана з наростанням есхатологічних очікувань – за обчисленнями деяких давньоруських кліриків, кінець світу мав настати у 1492 р. від Різдва Христового, що відповідало 7000 р. від створення світу за православною традицією обліку часу. Змій символізує посмертний суд над кожною

окремою душею, що передує загальному суду кінця часів[15].

Кільця, нанизані на тіло змія або поміщені всередині нього, – митарства, які проходить людина після смерті. Як правило, митарства підписані: «перелюб», «наклеп», «ненажерливість», «лестощі» і т.п. Крихітні демони-митарі очікують кожен на своїй «зупинці». А інші, більш великі біси, в'ються навколо, щоб перешкодити душі пройти випробування. Натомість янголи, захищаючи душу, вражають їх списами. Душа людини повинна минути всі кільця-митарства, піднятися вгору та припасти, разом з Адамом та Євою, до ніг Спасителя, чекаючи Його праведного суду. Ті, хто не витримав випробувань, впадуть у «геєну вогняну», навколо якої зображені пекельні клейма або печери з муками, які приготовлені різним грішникам (п'яницям, наклепникам, єретикам і т.п.).

У Новгородській іконі Страшний суд (XV ст.) зображений образ вогняної ріки, що несе душі грішників у безодню пекла, що колись займало центральне місце у композиції, а тут відтиснуте до правого поля. У всю висоту середнього («повітряного») ярусу ікони від пащі пекла до п'ят Адама піднімається в'юнкий змій. Семантика цього образу прозора та спирається на старозавітну традицію: «І покладу ворожнечу… між сім'ям твоїм і сім'ям її; воно буде поражати тебе в голову, а ти будеш жалити його в п'яту» [Бут. 3:15]. На тілі змія нанизані об'ємні кільця червоного і зеленого кольору, що символізують митарства – випробування у різних гріхах, через які повинна пройти людська душа, перш ніж вона потрапить до Царства Небесного. Відзначимо властиві для середньовічного християнського мислення особливості: елементи складних богословсько-дидактичних текстів візуалізуються в іконі на основі образності суто природних об'єктів: річка (хоча і вогняна), в'юнкий змій (хоча і гігантський).

Новгородська школа внесла деякі нові елементи до традиційної візантійської композиції Страшного Суду, а саме: зображення народів, яких Мойсей веде на суд у лівій частині ікони; змія митарств у центрі, на тіло якого нанизані «кільця гріхів»; милостивого блудника, прив'язаного до стовпа, а також вознесіння монахів у нижньому правому куті.

Тепер слід згадати українську ікону Страшного Суду. Ікона на дереві Мшанець (Старий Самбірський район, Львівська область) є однією з найстаріших ікон українського останнього суду. Вона датується XV ст.

Композиція ікони випливає з візантійської моделі, але детально висвітлюються елементи північної Русі та західної готики. Відмітними рисами цієї ікони є такі зображення: фігура смерті, що містить різні інструменти, включаючи косу та пісочний годинник; річка вогню, що проходить через групу народів (описаних як євреї, греки, турки, татари, вірмени, маври, руси, німці); чотири тварини, що символізують царства антихриста, Римська імперія, Македонія та Вавилонія, що з'являються у сферах.

Образ змія з містками у центрі ікони відповідає моделі північного російського Страшного Суду. Кількість кілець збігається з 21 гріхом, описаними у видінні Григорія з другої частини Житія Святого Василія Нового. Більші демони оточують кільця й атакують душі, що проходять митарства; внизу біс жене по зміїному тілу, як по дорозі, низку грішних душ – вони не пройшли митарства і відправляються до пекла. Навколо змія зображені не тільки демони, а й янголи – вони вражають бісів своїми

[15] Алексеев А. Сюжет «змея мытарств» в композиции русских икон «Страшного суда» // Церковная археология. Санкт-Петербург, 1998. С. 25-32.

списами. На відміну від своїх візантійських і російських прототипів, ця ікона містить різноманітні категорії грішників, а саме: наклепник, злодій, перелюбник, розбійник, заздрісник, любитель срібла, чаклунка, лихвар і п'яний. Фігура милостивого блудника знаходиться у центрі ікони внизу, відновлюючи вертикальну лінію, яка починається з Христа, престолу та руки Бога, і яка перервана змієм. Ікона зберігається у Національному музеї у Львові.

Українська ікона з Ванівки датується XV ст. Це найстаріший знаменитий український Страшний Суд. Ікона була відрізана знизу, а нижня частина, що залишилася, пошкоджена. Короткий список цієї ікони був зроблений у першій половині XVI ст. для церкви у с. Луков-Венеція (Прешовський район, Словаччина).

На верхньому та середньому регістрі ікони з Ванівки є кілька написів, що відрізняють її від інших ранніх зображень (Мшанець і Поляна). Напис над фігурою пророка Даниїла говорить: «Ангел Господній відкриває Даниїлові пророку чотири царства землі, звірів та птахів». Цей елемент з'єднує піктограму з російськими останніми Страшними Судами, в яких Даниїл та янгол є звичайними сюжетними елементами. Крім того, знаряддя пристрасті біля розп'яття ідентифікуються їхніми ініціалами («шипшина», «губка», «тростина», «цвяхи», «косуля»). Небесний Єрусалим, зображений у верхній правій частині, позначений написом: «Господь запрошує своїх святих у верхнє місто Єрусалиму».

Ця ікона також має уявлення про море, яке відсутнє на іконі із с. Мшанець. Зображення смерті, що на мшанецькій іконі, тут відсутнє. На іконі народи представлені євреями, греками, поляками, татарами, маврами, турками, русинами, німцями. Гріхи на зворотно-поясних кільцях на змії у центрі ікони співпадають з переказами, що описуються у «Житії святого Василя Нового». Ікона зберігається у Національному музеї м. Львів.

Таким чином, російська й українська ікони XV ст. лише на перший погляд дуже схожі між собою. Але якщо аналізувати їх більш прискіпливо, то можна розгледіти, що на українській іконі Страшного суду з'явилися: образ Смерті; сцена з уніатами, яких ведуть чорти; велике різноманіття грішників у муках, що у пеклі. Тобто українська ікона через сюжет Страшного Суду засвідчує свою еволюцію та розвиток паралельно зі змінами у суспільстві. А отже й останнє у нас не було консервативним.

Це ж саме з більшою силою проявилося у наступні XVI-XVII ст., підтверджуючи тим самим масштабність змін у тогочасному українському суспільстві.

У порівнянні з російським Страшносудним іконописом XVI ст., на українських іконах цього періоду також з'являються нові та доповнюються старі образи новими деталями. Наприклад, на іконі з Долини з'являється подвійний образ смерті – смерть грішника та праведника; обширна класифікація грішників, а також художня інтерпретація сцени з шинкаркою. Окрім того, місце змія митарств замінене на іконі сходинкам з вежами. Ікона переповнена деталями. Таким чином, там де на російській іконі з Сольвичегодського музею зображені скелі, на українських іконах все заповнене різноманітними образами та сценами. Це можна розглядати як свідчення більш різноманітного соціального простору й життя України порівняно з Московією.

З історії відомо, що до XVII ст. Росія була доволі ізольованою від Заходу. В Москві все європейське сприймалося як щось безбожне, єретичне. Такі установки знайшли своє відображення і в російській православній ідеології, зокрема, були відображені в іконописі, зокрема, на Страшносудних іконах.

Розглянемо російську ікону Страшного Суду XVII ст. з Третьяковської галереї. Ці-

кавим є те, що деякі фігури та сцени змінили свою локацію. Пекельне полум'я майже доходить до верхнього ярусу на іконі. Але частина, присвячена пеклу, грішникам, мукам і покаранням набагато менша у порівнянні із зображенням праведників і раю. Муки грішників зображенні одноманітно у клеймах нижнього ярусу.

Говорячи про XVIII ст. у російському іконописі Страшного Суду, слід згадати про дві ікони з Миколаївського художнього музею та з Державного музею історії релігії у Санкт-Петербурзі. Дані ікони по своїй манері зображення схожі з українською Страшносудною іконою з Михайлівського Золотоверхого монастиря, яка датується XVII ст. Особливу схожість мають пекельні сцени, зображення вогняної геєни та диявола. Єдине, що відразу звертає на себе увагу – це те, що у цей період на російських іконах з'являється довгий ланцюг у руках диявола, яким оповиті всі грішники, котрі прямують у пекло. На українських іконах і на більш ранніх зразках російських Страшносудних ікон, сцена з народами, котрі йшли на Суд, завжди знаходилася ліворуч від Спасителя, але на російських іконах XVIII ст. цей сюжет перейшов у нижній передостанній ярус ікони, хоча й маленька групка з Мойсеєм все ж стоять ліворуч від Христа та сподіваються на милість.

Натомість українська іконографія Страшного Суду помітно трансформується вже з XVI ст. у плані раціоналізації та наближення до реальних проблем тогочасного життя. Вона набуває майже неймовірних для сакрального мистецтва рис візуальної актуалізації. Замість містики древніх пророцтв на перший план виходить зацікавленість земним світом, хоча і переосмислена за архаїчними моделями. Пов'язано це як з відсутністю жорсткого контролю з боку Української православної церкви, яка не мала статусу державної, так і з включенням розвинених, у господарському сенсі, територій до нових європейських ритмів і відносин, що закономірно вело до освоєння нових життєвих реалій. При цьому злам середньовічного укладу, насамперед, у багатолюдних містах, неминуче витісняв із життєвих установок теоцентризм і спіритуалізм. Мистецтво цього часу несе риси іншого ставлення до світу, інших естетичних орієнтирів і культурних моделей. До того ж, якщо у попередніх століттях замовниками творів церковного мистецтва виступали князі, родова знать і церковні ієрархи, то тепер ініціатива переходить до міських церковних братств, ремісників і торговців. Стара іконописна основа зберігалася, але при цьому в деталях, що не співвідносяться жорсткими ортодоксальними законами, нерідко з ренесансним завзяттям в іконопис вкарбовуються реальні об'єкти.

Так ікону на дереві Бахновіт (Бахната, Турківський район, Львівська обл., друга третина XVI ст.) можна класифікувати як перехідну між першим і другим періодом в історії української іконографії Страшного Суду. Вона містить елементи вироблені у Московії (небесний Єрусалим, падіння повсталих янголів, ченці, що летять у раю) разом із новими варіантами, характерними для українських образів XVII ст. (погана сповідь, король Давид, сцени смерті). У написі згадується притча про Лазаря [Лука, 1`: 19-31].

Іншою помітною рисою в іконі є народи середнього реєстру, згруповані за конфесією. Дорожні дошки представлені у формі сходів з правого боку ікони, з двадцяти чотирьох станцій, на яких чорти представлені списками гріхів для янголів, які тримають душі померлих. Лоно Авраама та рай з Богородиці щедро прикрашені квітковими елементами, що символізують Едемський сад і водночас є елементом, що відображає меланхолійно-задумливу рису тогочасного українського соціуму, й, отже, ця композиція є продуктом власне українського світу. Диявол на цій іконі позначений

гротескними комічними рисами (ще один елемент вдачі українця), що на українських іконах часто зустрічалося та складає окремий композиційний елемент. Темні силуети-ейдолони заповнюють всю нижню центральну частину. Як капризні діти, вони розважають себе різними шляхами, як, наприклад, висять на шкалах, де зважуються добрі справи та гріхи. Ці зображення відображають популярні уявлення про час.

Наступна типова Страшносудна ікона – із с. Борщовичі (Пустомитівський район, Львівська область, XVII ст.) – збереглася фрагментарно: вціліла тільки верхня половина центральної частини цієї ікони. На ній зображено: небо, що містить кола, де з'являється слово «Бог» грецькою та латинською мовами; Син Людський, підготовлений трон з відкритою книгою Євангелія та хрестом, а янголи стоять по обидва її боки з невеликою кількістю апостолів, що сидять ліворуч і праворуч; рука Бога, що зберігає душі та ваги, на яких стоїть Адам та Єва, зі святим праворуч, а також Мойсея та євреїв зліва; поруч із сковорідками стрілець (янгол) і пронизаний стрілець (демон), які створюють битву; і святі входять до раю справа, як свідок дає фальшиве свідчення зліва.

Висновки. Образи Страшного Суду складалися з десятків елементів, кожен з яких мав своє символічне значення. І сьогодні ці образи вчать нас тому, що є добро та зло, показують, що саме чекає у майбутньому на людство, і що стається з кожною людиною після смерті.

Отже, головною особливістю російського й українського іконопису була охорона усталеної у шанованих образах православної традиції. Це обумовлювалося, насамперед, необхідністю зберегти незмінною серцевинну суть іконного образу – його століттями усталену композиційну структуру, константу образу православного світу.

У ранніх російських іконах Страшного Суду сильніше відчуваються традиції домонгольського періоду та прагнення до збереження основ візантійського малярства. У ранніх українських іконах яскравіше відображені зв'язки з народною творчістю, з його своєрідним баченням світу, тенденцією до спрощення традиційних ізводів. При цьому в ньому виробляється своя художня система.

В українських іконах XV ст. спостерігається розмаїття індивідуальних почерків художників, згрупованих навколо провідних майстрів, і менш яскраво виявлена залежність від стандартів і системи зображення. Українська іконографія XVI ст. є яскравим прикладом фольклорної інтерпретації теми Страшного Суду з тенденцією до спрощення форм і композиційного вирішення, насичення її жанровими деталями. Водночас дещо спрощена композиція та захоплення побутовими деталями ікон зближає їх з російськими іконами цього ж періоду.

Усі згадані пам'ятки об'єднує традиційне для візантійської іконографії ділення композиції на кілька горизонтальних поясів з виділенням центральної частини по вертикалі. У російських іконах Адам та Єва стоять на колінах біля ніг Богородиці й Івана Предтечі, які моляться. В українських – зображені нижче, перед приготованим престолом. У лівій частині ікони розміщені нагірне місто Єрусалим і чини янголів. У зіставлюваних українських іконах янголи на чолі з Богоматір'ю та Іваном Предтечею зображені по обидві руки Христа. У російських – позаду апостолів, що сидять, по шестеро з кожного боку.

У російській іконі Страшного Суду в Успенському соборі Московського Кремля сильніше відчуваються традиції та прагнення до збереження основ візантійського малярства. В українських іконах яскравіше відображені зв'язки з народною творчістю, зі

своєрідним баченням світу, тенденцією до спрощення традиційних ізводів. При цьому у кожній іконі виробляється своя художня система. Так ікона з Мшанця набуває нового звучання завдяки багатству фантастичних мотивів, узятих з фольклору.

Особливо помітні іконографічні аналогії в українських і російських іконах Страшного Суду XIV та XV ст. Але, при схожості основних рис композиційної схеми, в деталях, а також у стилі та ладі художнього образу, вони суттєво різняться. Іконописці, що працювали у різні періоди, різних регіонах і несхожих умовах мали одну й ту ж мету – збереження та продовження багатовікової традиції іконописного мистецтва, відновлення її у всій глибині богословського змісту та повноті художнього образу.

Але іконописці були як при монастирях, так і з народу, які представляли народну релігійність. Незважаючи на близьку композиційну схожість, у деталях проявилися індивідуальні переваги майстрів. Окрім того, слід враховувати регіональну масштабність, адже ікони, які малювалася для будь-якого великого, центрального храму відрізнялася від тих, котрі знаходилися у селах і маленьких містечках. І, можливо, саме тому на українських іконах із західного регіону так гарно проявлялася народна уява. Таке урізноманітнення сюжетних ліній у зображенні Страшного Суду в українській іконографії є свідченням самобутності, яка виявляється у наближеності до проблем суспільства, більшим дидактичним характером.

REFERENCES

Alekseev, A. (1998). *Siuzhet «zmeia mytarstv» v kompozitsii russkikh ikon «Strashnogo suda».*[The Plot of the «Serpent Ordeal» in the Composition of Russian Icons of the «Last Judgment»]. St. Petersburg [in Russian].

Bychkov, V.V. (2008). *Fenomen ikony: Istoriia. Bogoslovie. Estetika. Iskusstvo* [The Phenomenon of Icons: History. Theology. Aesthetics. Art]. Moscow: Ladomir [in Russian].

Berezhnaya, L. (2003). *«Odesnuiu» i «oshuiuiu». Russkie i rusinskie pravoslavnye ikony «Strashnogo suda» na rubezhe epokh* [«Odesnuiu» and «Oshuiuiu». Russian and Rusyn Orthodox Icons of the «Last Judgment» at the turn of the Epochs]. Moskva [in Russian].

Berezhnaya, L. & Himka, J. (2014). The World to Come Ukrainian Images of the Last Judgment. Cambridge [in English].

Buslaev, F.I. (1997). *O russkoi ikone. Obshchie poniatiia o russkoi ikonopisi* [About the Russian Icon. General Concepts of Russian Icon Painting]. Moskva [in Russian].

Buslaev, F.I. (1910). *Izobrazhenie Strashnogo Suda po russkomu podlinniku XVII veka* [Image of the Last Judgment on the Russian original of the XVII century]. St. Petersburg [in Russian].

Davydova, M. (n.d.). *Ikony «Strashnogo suda» XVI-XVII vv.* [Icons of the «Last Judgment» of the XVI-XVII centuries]. Retrieved from https://www.portal-slovo.ru/art/35909.php [in Ukrainian].

Kos, G. (2001). *Strashnyi Sud v ukrainskomu mystetstvi* [The Last Judgment in the Ukrainian Art]. Lviv [in Ukrainian].

Lepakhin, V.V. (2002). Ikona i ikonichnost [Icon and iconic]. Sankt-Peterburg [in Russian].

Ostashenko, E. (1998). *Ikona «Strashnyi sud» iz Uspenskogo sobora Moskovskogo Kremlia i problemy stilia* [Icon «Last Judgment» from the Assumption Cathedral of the Moscow Kremlin and the Problem of Style]. St. Petersburg [in Russian].

Pokrovskii, N.V. (1887). Strashnyi sud v pamiatnikakh vizantiiskogo i russkogo iskusstva [Last Judgment in the Monuments of Byzantine and Russian Art]. Odessa [in Russian].

Stepovyk, D. (2004). *Istoriia ukrainskoi ikony X-XX stolit* [A History of Ukrainian Icon in the 10th – 20th centuries]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Sventsitska, V. (1998) *Pro deiaki ikonohrafichni analohy ta paraleli v zobrazhenni Strashnoho sudu v zakhidnoukrainskykh ikonakh XV-XVI stolit ta ikonakh khudozhnykiv novhorodskoho kola* [About Some Iconographic Analogs and Parallels in the Image of the Last Judgment in Western Ukrainian Icons from the 15th-16th centuries and the Icons of the Painters of the Novgorod Circle]. Lviv [in Ukrainian].

Tsodikovich, V. (1992). *Semantika ikonografii «Strashnogo Suda» v russkom iskusstve XV-XVI vekov* [The Semantics of the Last Judgment Iconography in Russian Art of the 15th-16th centuries] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). St. Petersburg [in Russian].

Anastasiya Grygorak
(Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7643-070X

Comparative Analysis of Ukrainian and Russian Tradition of the Last Judgement Image in the 15th-18th centuries

Icons of the Last Judgment were widely spread in the Orthodox lands in the 15th century. Along with the monumental multi-subject icons of the Holy Passion, they were the main components of the artistic decoration of most of the churches, the most compositionally and ideologically complex works of icon painting. Iconographic innovations, first, of Russian masters, in association with the culture of the Orthodox state, gained the power of conviction of the original source.

Icons of the Last Judgment were most often placed on the western wall of the church above the door, to remind the parishioners once again, what was the meaning of life and what was waiting for everyone after death. The icons told about the Second Coming of Christ, salvation, and that everyone would respond before God for his or her life. They were huge in size, and their composition is one of the most difficult in iconography.

Traditional iconography of church painting (the icon painting canon) was a pledge and guarantee of dogmatic conformity and true icon painting. Common stylistic features were seen first of all, in a rich joyful coloring, in the tendency to simplify classical Byzantine patterns, and in the appearing of folk features in canonic composition.

To identify specific features in Ukrainian and Russian icons the content of the icons of the Last Judgment is disclosed in the paper and a comparative study of the resemblance of traditional moments of the Last Judgment iconography is made.

Thus, it is possible to say that certain semblance of the subject of Ukrainian and Russian icons was not a display of borrowing but mostly the evidence of the fact that both of those traditions were taken from a common source – Byzantine Orthodoxy. At the same time, Russian iconographic school was characterized by considerable isolationism, it was, so to say, «stewing in its own juice», distancing itself from the realities of life. Instead, Ukrainian iconography earlier receded from the Byzantine canon and was characterized by the borrowing of obvious Western European elements, as well as the traces of «folk origins» of the Last Judgment subject. Because of its maximum approach to the realities of Ukrainian social life, with all its problems and expectations, the subject of the Last Judgment was the most acceptable form of their representation.

Keywords: icon, iconography, traditional iconography, Last Judgment

Надійшла до редакції / Received: 18.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 23.04.2019*

УДК 27-726.3 : 316.48] (477.53) «175»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).285

ПРИЧИНИ КОНФЛІКТІВ МІЖ ПАРАФІЯЛЬНИМИ ІЄРЕЯМИ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Віталій Дмитренко
Полтавський національний педагогічний ун-т імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)
e-mail: vitodmitrenko1972@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3055-9812

У статті проаналізовані конфлікти між парафіяльними священиками Пирятинської протопопії другої половини XVIII ст. З'ясовано статистику конфліктів і кількість ієреїв втягнутих у них. Проаналізовано суть конфліктів. Встановлені головні причини протистоянь. Розглянуто зміст основних конфліктних ситуацій.

Ключові слова: *конфлікт, Київська митрополія, парафія, Пирятинська протопопія, священик*

Сучасний тлумачний словник української мови подає наступне визначення поняття «конфлікт» – це зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка[1]. Це складне та багатогранне явище перебуває в орбіті зацікавлення психологів, педагогів, політологів, соціологів, інших науковців, які, досліджуючи його, прагнуть, передовсім, розробити заходи, що дозволять зменшити негативні наслідки конфліктів для конкретної людини та суспільства у цілому. Втім, свого часу, відомий соціолог і політолог, автор теорії соціального конфлікту Ральф Дарендорф зауважив: «там, де існує суспільство, існують також конфлікти»[2]. Поділяючи цю думку, відзначаємо, що конфлікт є невід'ємною частиною життя людини впродовж усього часу її існування. Тож зрозуміло, що й історики, вивчаючи людей минулого, звертають увагу на природу, перебіг і наслідки конфліктів.

Новий спалах інтересу до цієї сторони життя людини з боку фахівців, які спеціалізуються на соціальній історії, став особливо помітним у світлі використання нових підходів до дослідження соціуму. Конфлікт зацікавив науковців не лише у його причинно-наслідковій площині, а й як явище, що дає змогу побачити цінності, стратегії поведінки, менталітет осіб, втягнутих у них. Це дозволяє краще з'ясувати механізми та способи взаємодії людей, а, отже, зрозуміти суспільство минулого.

Серед останніх досліджень, спрямованих на вивчення конфліктів у ранньомодерній Україні, виокремимо праці Віктора Горобця[3] та Наталі Старченко[4], в яких проаналізовані конфлікти у середовищі волинської шляхти та козацької старшини Гетьманщини. Вивченню конфліктів на прикладі соціуму Полтави другої половини

[1] Сучасний тлумачний словник української мови/ За заг. ред. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2007. С. 352.
[2] Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социс. 1994. № 5. С. 147.
[3] Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715-1722 / Відп. ред. В. Смолій. Інститут історії України НАН України. Київ: Інститут історії України, 2016. 288 с.
[4] Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ:Lauras, 2014. 510 с.

XVIII століття присвячено працю Юрія Волошина[5]. Протистоянню на рівні церковної еліти приділено увагу у працях Ігоря Скочиляса[6] та Максима Яременка[7].

Відзначаючи вагомі здобутки вищезгаданих дослідників зауважимо, що конфлікти у ранньомодерному соціумі розглянуто ними переважно в елітарному середовищі, або ж по вертикальній лінії протистояння влади та соціуму. Розгляду ж конфліктної взаємодії у горизонтальній площині – усередині окремих соціальних груп, належної уваги поки що не приділено. Зокрема, слабо досліджені суперечки поміж парафіяльними ієреями Гетьманщини. Ті ж з них, які мешкали на території Пирятинської протопопії Київської митрополії/єпархії у поле зору науковців досі не потрапляли.

Метою дослідження є аналіз конфліктних ситуацій між парафіяльними священиками Пирятинської протопопії другої половини XVIII ст. Відповідно до неї виділено два завдання:

– проаналізувати статистику конфліктів;

– розглянути їх суть і з'ясувати коло проблем, що викликали протистояння між ієреями протопопії.

Насамперед, зазначимо, що протопопія – це церковно-адміністративний округ. На такі округи поділялася Київська митрополія/єпархія у другій половині XVIII ст. Головною метою діяльності протопопії було покращення управління й упровадження на місцях розпоряджень вищого церковного керівництва. Розміри протопопій, як і їхня кількість, не були постійними. Загалом, станом на 1768 р. Київська митрополія поділялася на 23 протопопії, серед яких і Пирятинська[8]. За підрахунками Оксани Прокоп'юк, у 1770 р., вона включала 65 церков і була однією з найбільших у Київській митрополії[9]. За даними відомості про кількість церков і церковнослужителів 1785 р. протопопія налічувала 66 церков[10]. Натомість, відомість 1793 р. фіксує 61 церкву[11].

Зрозуміло, що з передачею церкви з одного церковно-адміністративного округу до іншого змінювалася й кількість священиків у протопопії. На їхню кількість впливали й інші фактори: смерть священика, переведення ієрея до іншої парафії тощо. Тож кількість священиків у протопопії не була сталою. Загалом, за нашими підрахунками, у другій половині XVIII ст. душпастирські обов'язки у парафіяльних церквах Пирятинської протопопії здійснювали 223 священика.

Важливими джерелами, котрі зафіксували конфлікти за участю священиків, стали матеріали справ духовних правлінь (консисторій). Ці органи діяли при духовних управителях (протопопах). Члени правлінь призначалися архієреєм. Серед інших обов'язків, саме вони розглядали суперечки поміж парафіяльного духовенства. Ма-

---

[5] Волошин Ю. Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 219-238.

[6] Скочиляс І.Брацлавський територіальний конфлікт 1747-1754 рр.: правові аргументи, еклезіальні й соціальні практики «впорядкування» географічного простору та історична пам'ять // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 174-218.

[7] Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.

[8] Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. С. 19.

[9] Там само. С. 152.

[10] Держархів Полтавської області (ДАПО). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 17.

[11] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 21.

теріали справ по Пирятинському духовному правлінню (консисторії) нині зберігаються у фонді № 801 Державного архіву Полтавської області. Вони й стали основною джерельною базою розвідки.

За період з 1750 по 1799 роки нами виявлено 58 справ, що зафіксували ситуації, коли священики конфліктували один з одним. Ми свідомі того, що вони не вичерпують усіх конфліктних моментів, що виникали між душпастирями. Однак, можуть презентувати основні суперечності довкола яких і розгорталося протистояння.

Перегляд вищеозначених справ дозволив з'ясувати, що їх фігурантами були 72 священика протопопії. Тож, 32,3% ієреїв, фактично кожен третій, були втягнуті у різноманітні конфліктні ситуації упродовж досліджуваного періоду. Це високий показник, особливо, якщо врахувати той факт, що мова не йде про представників якоїсь маргінальної групи соціуму. На нашу думку, такі дані дозволяють стверджувати, що конфлікт був узвичаєним явищем. Отож, офіційні вимоги до ієреїв, як-то бути: чесним, не питущим, не сварливим, не заздрісним, не сріблолюбивим тощо, мало погоджувалися з реаліями повсякденного життя.

Для аналізу причин конфліктів дані по них із джерел узагальнимо у таблиці, відсоткові значення в якій заокруглимо (таблиця 1).

Таблиця 1.

Причини конфліктів між священиками Пирятинської протопопії другої половини XVIII ст.

Причина конфлікту	Кількість справ	%
Здійснення таїнств і обрядів щодо осіб не своєї парафії	19	33
Розподіл парафії та прибутків	18	31
Побиття й образи	12	21
Недотримання порядку богослужіння	5	8
Неповернення боргу	3	5
Крадіжка	1	2
Всього	58	100

Перш ніж аналізувати причини конфліктів, відзначимо, що розподіл, запропонований нами, є умовним. Непоодинокі випадки, коли конфлікти носили комбінований характер. Наприклад, скарга на поховання священиком «не свого» парафіянина могла бути частиною ширшого конфлікту за розподіл парафії. Порівняно невелика кількість справ про побиття й образи, теж не є показовою. Більшість конфліктів супроводжувалася вживанням образливої лексики, а часто і фізичним насиллям.

Отож, здійснення священиком таїнств та обрядів щодо осіб не своєї парафії було однією з головних причин виникнення конфліктів поміж ієреями протопопії. У переважній більшості, 12 справ з 19, мова йде про вінчання вірян з іншої парафії. Типовим тут можна вважати конфлікт між малютинським ієреєм Павлом Суходольським і пирятинським душпастирем Леонтієм Якубовським. Останній дорікав отцю Павлу в тому, що він самовільно обвінчав його парафіянку, вдову Параску Головниху, з жителем села Малютинці Архипом Шевченком. У своєму зверненні до духовного правління він вимагає від Павла Суходольського повернути гроші, отримані за вінчання,

й у майбутньому утримуватися від подібних дій[12].

У решті справ фігурують інші треби (поховання, причастя, сповідь, заупокійні богослужіння тощо). Наприклад, кулажинський ієрей Михайло Вербовський і тепловський священик Олексій Стефанович не змогли дійти згоди щодо того, хто з них має «преподавать треби християнські» жителям хутора Наталівка[13], а піп села Приходьки Лев Криницький скаржився на своїх колег Петра та Самійла з Дейманівки за прийняття до сповіді та причастя його парафіян[14]. Перелік вимог у цих зверненнях аналогічний до викладених вище.

Відзначимо, що першість вищеозначених конфліктів невипадкова. Вступаючи на парафію священик, як правило, укладав зі своїми парафіянами договір, в якому прописувалася ціна за треби. Отож, у разі, коли прихожанин ішов замовляти треби до іншого душпастиря, це прямо впливало на рівень статків ієрея. Виняткова увага до вінчання пояснюється тим, що це було одне з найдорожчих таїнств у кошторисах душпастирів Пирятинської протопопії, яке поступалося лише поховально-поминальним оплатам[15]. Окрім того, наголосимо, що хоча церковні владики й вимагали від священиків здійснювати християнські треби лише щодо вірян власної парафії, на практиці такими правилами часто легковажили. Цьому сприяла, з одного боку, висока мобільність населення, а з іншого – відсутність чітких приписів з окремих проблем. Наприклад, унормування питання про те – де мали вінчати молодят, які проживали у різних парафіях.

Друге місце в ієрархії конфліктів посідають суперечки щодо розподілу прибутків з парафії. Вони виникали, як правило, між священиками, які здійснювали душпастирську діяльність у межах однієї парафії, тобто були половинними настоятелями. Типовим прикладом тут може слугувати протистояння Євтихія Топольського з двома іншими душпастирями цієї ж парафії Кирилом Данилевським та Іваном Славянським. Конфлікт між ними спалахнув 1772 р., коли Євтихій був рукопокладений вікарним ієреєм у Миколаївську церкву села Мелехи. Очевидно, що отці Кирило та Іван сприйняли це призначення без ентузіазму. Ділитися прибутками вони не поспішали. Конфлікт супроводжувався взаємними звинуваченнями у «професійній» некомпетентності, образами, та диспутами щодо сум отриманих прибутків[16].

Окрім цього, предметом ворожнечі ставали й кошти, заповідані парафіянами на потреби церкви. Так, у 1766 р. священик Покровської церкви містечка Чорнухи Йосип Котляревський подав позов на ієрея Свято-Троїцької церкви села Гольці Івана Борзаковського. Він звинуватив його у порушенні останньої волі колишнього запорожця Василя Нагайця. Той заповів поділити порівну 100 руб. на три храми у Чорнухах і церкву в Гольцях. Отець Іван, якому довірили розподілити гроші, залишив собі 25 руб., по 25 руб. передав двом чорнухинським настоятелям Кирилу Мстиславському й Якову Климонтовичу, а от Йосипу Котляревському дісталося лише 20 руб.[17].

Велика кількість конфліктів щодо розподілу парафії та прибутків є також закономірною. В їх основі лежать ті ж причини, що й у суперечках щодо відправлення

[12] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 2.
[13] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 2.
[14] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 1.
[15] Дмитренко В.А. Оплата треб у ранньомодерному соціум іГетьманщини: законодавче регулювання та регіональна практика // Молодий вчений. 2017. № 8.1 (48.1). С. 11.
[16] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 1-3.
[17] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 516. Арк. 1-2.

треб. Кількість парафіян, якими опікувався священик, напряму визначала рівень його доходів. Рівень дисциплінування мирян, які часто самі визначали до якого панотця їм йти, був доволі низький. У питанні заміщення ієрейської посади процвітала родинна спадковість за якої нового душпастиря часто сприймали як чужого. Тож це все й ставало благодатним підґрунтям для ворожнечі.

До третьої категорії конфліктів віднесені випадки побиття й образ на ґрунті особистої неприязні, коли ієреї не мали один до одного інших претензій. Як правило, такі суперечки виникали під час заходів, у яких ієреї декількох храмів брали спільну участь. Наприклад, ієрей Миколаївської церкви Кирило Мстиславський 25 жовтня 1766 р. подав до Пирятинського духовного правління позов на священика Воскресенської церкви Стефана Антонієва. Вони обидва душпастирствували у містечку Чорнухи. Конфлікт між ними спалахнув після спільної участі у похованні та поминках ієрея Преображенської церкви підварка Харсіки (населений пункт поблизу Чорнух) Ігната Андрієва. Кирило Мстиславський скаржився, що після поминального обіду, який не обійшовся без оковитої, отець Стефан заходився лаяти його та намірявся побити палицею[18].

Самими образами не вичерпався конфлікт поміж березоворудським вікарним ієреєм Федором Антоничевим і його мелехівським колегою Євтихієм Топольським. Він виник у будинку священика села Кохнівка Федора Данилова, до якого обидва панотця приїхали у справах. Спершу отець Євтихій «словами ущипливо досаждал», а потім накинувся на Федора Антоничева, б'ючи того кулаками та ногами[19].

У всіх таких справах потерпіла сторона виразно підкреслювала, що напад на неї стався «без наименшой в том моей вини»[20]. Засобами побиття виступали переважно кулаки та ноги і лише у двох справах фігурує палиця («посох»), якою ієреї підкріплювали свою правоту. Щодо образ, то зазвичай у скаргах священики формулюють їх узагальнено, як-от «разними к чести моей вредительними словами ущипливо досаждал»[21]. Утім є у позовах і цілком конкретні лайки: «байстрюк», «скурвий син», «пяниця», «блядун», «наймит». Перші дві покликані були поставити під сумнів законнонародженість особи, якій вони адресувалися, інші – маркували низькі моральні якості.

Зауважимо, що слова «байстрюк», «скурвий син», «пяниця» віднаходимо у низці справ, у той час як «блядун» і «наймит» зустрічаються лише у двох. Зокрема, блядуном обзивав ієрея Кирила Мстиславського отець Стефан у наведеному вище прикладі[22]. Припускаємо, що таке звинувачення виникло не на порожньому місці, бо ж за рік до цього Кирило Мстиславський став фігурантом позову з боку козачки Мотрі Горстичної. Вона звинуватила ієрея у зґвалтуванні своєї доньки Христини, яка наймитувала у панотця[23]. На жаль, ми не знаємо чим завершився розгляд справи. Утім, судячи з того, що Кирило Мстиславський залишився на парафії, для нього все минулося. Проте, подія мала розголос, що й дозволило Стефану Антонієву вдатися до таких образ.

Інша лайка «наймит» вживалася у ході протистояння священиків села Мелехи.

[18] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 1-3.
[19] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1-2.
[20] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 1.
[21] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1.
[22] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2.
[23] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 2.

Відзначимо, що це слово, крім позначення представників певної соціальної групи, часто вживалося у зневажливому значенні як характеристика особи, яка захищає чужі інтереси з корисливою метою. У ширшому розумінні – людина, яка не має коріння та є чужаком[24]. Отож, саме так Іван Славянський іменував вікарного ієрея Євтихія Топольського, паралельно радячи тому шукати для себе нову парафію[25]. Прикметне, що Славянський, як і його союзник – інший панотець цієї парафії Кирило Данилевський – перебували у родинних зв'язках із своїми попередниками (і той і інший були зятями ієреїв, які душпастирствували на парафії до них), а от отець Євтихій цим похизуватися не міг.

Отже, вважаємо, що більшість образ уживалися священиками абстрактно в якості загальноприйнятих лайливих слів. Утім, у певних випадках за такими словами могли стояти цілком конкретні події. Аналіз уживаної лайливої лексики дає підстави твердити, що головною метою її використання було підкреслити неналежні моральні якості опонента, а, отже, поставити під сумнів законність його перебування на парафії чи правдивість поданих ним тверджень.

Щодо конфліктів, пов'язаних з порушенням священиками порядку відправ, то у чотирьох з п'яти випадків маємо справу з невідвідуванням одним із ієреїв парафії богослужінь. Наприклад, у 1779 р. піп Дем'ян Яковлів з села Короваї нарікав на свого батька-священика, котрий не бере участь у службах[26]. Аналіз суті пояснень, що надавала звинувачувана сторона, дає підстави вважати, що такі позови були викликані не так турботою священика про дотримання порядку богослужінь, як намаганням усунути конкурента з парафії.

Схожою за змістом є скарга шкуратівського попа Федора Петраковського на свого колегу з села Приходьки Лева Криницького. Останній, у зв'язку з ремонтом церкви у своїй парафії, мав тимчасово відправляти богослужіння разом із отцем Федором. Однак, за словами останнього, постійно пропускав спільні відправи[27]. Пікантності цьому конфлікту додає той факт, що незадовго до цього Лев Криницький сам скаржився до духовного правління на шкуратівського ієрея, котрий не повернув йому борг у розмірі 2 руб. 50 коп.[28]. Отож, тут маємо справу не лише з бажанням позбутися небажаного колеги, а й зі спробою поквитатися за образу. До того ж, останнє бажання мабуть домінувало, адже перевірка показала, що Лев Криницький на час надходження рапорту, з дозволу протопопа, перебував у Києві.

Лише зміст однієї справи дозволяє твердити, що мова у ній дійсно йде про реальне порушення ієреєм порядку священнодійства. Це справа пов'язана з рапортом, який подав до духовного правління пирятинський ієрей Семен Стефанів на священика села Давидівка Лук'яна Іваняша. У документі зазначалося, що перебуваючи у Михайлівській церкві села Грабарівка, піп Семен виявив полишену на престолі жертовну чашу зі святими дарами, які не були використані під час служби. Отець Семен установив, що літургію у церкві служив давидівський священик Лук'ян Іваняша замість грабарівського попа, якого у цей час не було на парафії. Він же й полишив чашу, котра у такому вигляді простояла майже два тижні[29]. Подальше розслідування

[24] Сучасний тлумачний словник української мови… С. 425.
[25] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 38.
[26] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 1.
[27] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 593. Арк. 1.
[28] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 1.
[29] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1220. Арк. 1.

показало, що причиною такої забудькуватості панотця стало надмірне вживання горілки напередодні літургії. До того ж з'ясувалося, що Лук'ян Іваняша й у своїй парафії часто відправляв служби, будучи на підпитку[30]. Піп Лук'ян ігнорував виклики до духовного правління, продовжував пиячити, а надані йому рапорт і квиток для поїздки до Київської духовної дикастерії загубив у якомусь шинку[31]. Врешті священика на рік відсторонили від парафії та відіслали на перевиховання до Київського Видубицького монастиря.

Щодо наступного розділу, то у ньому представлені конфліктні ситуації, коли ієреї не бажали повертати позичені гроші. Лише одна справа стосувалася факту крадіжки. Це позов остапівського священика Антона Голубовського до денисівського ієрея Петра Голубовського про викрадення з поля 20 кіп жита[32]. Утім, враховуючи, що священики були братами, мова може йти не так про крадіжку як про боротьбу за право користуватися батьківською землею.

Підсумовуючи вищевикладене, зробимо наступні висновки:

– по-перше, підрахунок кількості справ про конфлікти (58) і священиків, які у них фігурують (72 особи з 223 душпастирів протопопії) дозволяє говорити про те, що конфліктні протистояння були буденним явищем у житті ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII ст.;

– по-друге, переважна більшість протистоянь виникали на ґрунті «професійної» діяльності душпастирів і носили матеріальний характер. Вони становлять 72% від загальної кількості справ і включають суперечки щодо здійснення таїнств та обрядів із особами не своєї парафії, розподілу парафії та церковних прибутків і порушень священиками порядку відправ. При цьому, у 88% (37 справ з 42) цих справ мова йшла про матеріальні претензії, як-то: повернення коштів за здійснення таїнств та обрядів щодо осіб не своєї парафії (19 справ) і «справедливий» розподіл церковних прибутків (18 справ).

REFERENCES

Voloshyn, Yu. (2010). Konflikty v Poltavi druhoi polovyny XVIII st.: zmist, kharakter, mova [Conflicts in Poltava in the second half of the XVII century: content, character, language]. *SOTSIUM. Almanakh sotsialnoi istorii*, *9,* 219-238 [in Ukrainian].

Darendorf, R. (1994). Elementy teorii sotsialnoho konflikta [Elements of the theory of social conflict]. *Sotsis*, *5,* 142-147 [in Russian].

Dmytrenko, V.A. (2017). Oplata treb u rannomodernomu sotsiumi Hetmanshchyny: zakonodavche rehuliuvannia ta rehionalna praktyka [Payment for the request in the early modern society of the Hetmanate: legislative regulation and regional practice]. *Molodyi vchenyi, 8.1*, 9-13 [in Ukrainian].

Dubichynskyi, V.V. (2007). *Suchasnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Modern Dictionary of the Ukrainian Language]. Kharkiv: «SHKOLA» [in Ukrainian].

Horobets, V. (2016). *Konflikt i vlada v ranniomoderniy Ukraini. Sotnyk novhorod-siverskyy proty hetmana Viyska Zaporozkoho, 1715-1722* [Conflict and Power in early Modern Ukraine. Sotnik Novgorod-Severskyvs Hetman of the Zaporozhian Army, 1715-1722]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Prokopiuk, O. (2012). *Kyivska mytropoliia: topohrafiia posviat. Rekonstruktsiia reiestru khramiv za vidomostiamy pro tserkovnosluzhyteliv (1780-1783 rr.)* [Kiev Metropolitanate:

[30] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1220. Арк. 5.
[31] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1220. Арк. 36.
[32] ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1-2.

Topography Will Dedicate. Reconstruction of the Register of Temples According to the Data on Church Servants (1780-1783)]. Kyiv [in Ukrainian].

Skochylias, I. (2010). Bratslavskyi terytorialnyi konflikt 1747-1754 rr.: pravovi arhumenty, eklezialni i sotsialni praktyky «vporiadkuvannia» heohrafichnoho prostoru ta istorychna pamiat [Bratslav Territorial Conflict of 1747-1754: Legal Arguments, Ecclesiastical and Social Practices of «Ordering» the Geographical Space and Historical Memory]. *SOTSIUM. Almanakh sotsialnoi istorii*, *9,* 174-218 [in Ukrainian].

Starchenko, N. (2014). *Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomu seredovyshchi Volyni (druha polovyna XVI-XVII stolittia)* [Honor, Blood and Rhetoric. Conflict in the Gentry's Environment of Volyn (Second Half of the XVI-XVII centuries)]. Kyiv: Lauras [in Ukrainian].

Yaremenko, M. (2017). *Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropoliia u XVIII stolitti* [Before the Challenges of Unification and Discipline: the Kiev Orthodox Metropolis in the XVIII century]. Lviv: Vydavnytstvo UKU [in Ukrainian].

Vitalii Dmytrenko
(Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3055-9812

Causes of Conflicts between Parish Priests of Pyriatyn Protopopia in the second half of the 18th century

The conflict situations between parish priests of Pyriatyn protopopia in the second half of the 18th century are analyzed in the paper. The sources of the research are the materials of the Pyriatyn Clerical Board, which are stored in the State Archives of Poltava Region. Clerical Boards acted under the control of their spiritual leaders (protopopes) and they considered the disputes that arose among the parish clergy. We have found 58 cases that documented the situations when the priests had conflicts with each other.

They concern 72 priests, representing 32.3% of the total number of priests who patronized the protopopia in the studied period. Such rates indicate that conflicts were rather common in the life of the priests of Pyriatyn protopopia in the second half of the 18th century.

The vast majority of conflicts was connected with the «professional» activities of the pastors. They make up 72% of the total number of cases and include disputes regarding the performing of the sacraments and ceremonies to persons of not their parish, allocation of profits and the breach of succession during the divine service. In 41 of 58 cases, such as the performing of the sacraments and ceremonies to persons of not their parish (19 cases), allocation of church profits (18 cases), nonpayment of debt (3 cases), theft (1 case), priest's material claims to each other were concerned. Thus, we can conclude that the main source of controversies between the local priests were material claims arising during the performing of their pastoral duties.

The majority of conflicts were followed by the use of abusive vocabulary, and often physical violence. Beating and insults on the basis of personal animosity (21% of the total number of cases) were of common occurrence among the parish priests of the protopopia. As a rule, such conflicts arose during joint events involving priests of several churches. In the main, priests used the commonly used bad language, however, in some cases, quite real deeds are described.

Keywords: conflict, Kyiv metropoly, parish, Pyriatyn protopopia, priest

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 13.05.2019*

УДК [94 : 347.998.8 :343.326] (477.74) «1768/1774»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).286

ХАДЖИБЕЙ И ПРИЛЕГАЮЩЕЕ ПОБЕРЕЖЬЕ ЧЕРНОГО МОРЯ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РОССИЙСКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ

Игорь Сапожников
Отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья
Института археологии НАНУ (Одесса, Украина)
e-mail: igors@gcn.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3889-6714

Історія містечка та порту Хаджибей (Гаджибей) на березі Чорного моря протягом так званої Першої російсько-турецької війни 1768-1774 р. більш-менш непогано висвітлена вже опублікованими джерелами. Найвідомішими подіями цього періоду є два невдалі штурми османського замку запорожцями разом з регулярними російськими військами 1769 і 1770 рр., а також два епізоди 1774 р.: спроба турків відбити замок і випадіння значної кількості самосадочної солі на сусідніх лиманах.

Найбільш дискусійним є час взяття під контроль російських військ Хаджибейського замку, який деякі вчені помилково відносять до 1774 р. Аналіз наявної інформації дозволив автору уточнити, що це сталося від середини травня до початку вересня 1771 р., але, найвірогідніше, під час заходу сюди човнів першої частини запорозької флотилії Якова Шидловського між 17 та 21 травня 1771 р. Особливо цікавим і перспективним для дослідження є період перемир'я між Російською імперією та Портою Оттоманською з травня 1772 і до кінця лютого 1773 років. Саме тоді кораблі Дунайської військової флотилії активізували гідрографічні зйомки прибережної зони Північно-Західного Причорномор'я від гирл Дунаю до Очакова, матеріали яких лягли в основу цілої низки морських і топографічних карт.

***Ключові слова**: Хаджибей, Північно-Західне Причорномор'я, російсько-турецька війна 1768-1774 рр., походи запорозьких козаків, взяття Гаджибейського замку, Дунайська флотилія, морські карти*

История местечка и порта Хаджибей, который в российских источниках того времени назывался Гаджибей, реже – Аджибей, в 1768-1774 гг. известна в общих чертах, в основном, по неудачным штурмам османского замка запорожцами и регулярными войсками Российской империи (в 1769 и 1770 гг.), а также по двум эпизодам 1774 г.: попыткой турок отбить замок и выпадением самосадочной соли на лиманах «около Хаджибея»[1]. Исходя из этого Т.Г. Гончарук заявил, что на вопрос: «Когда во время войны 1768-1774 гг. российские войска овладели Хаджибеем?… историческая литература не дает точного ответа»[2], хотя незадолго до этого тот же автор, вслед за А.А. Скальковским, заявил однозначно: «Хаджибей було взято… лише на початку 1774 року»[3]. Поэтому, не вступая в бесполезную дискуссию о степени «точ-

[1] Хаджибей – Одеса та українське козацтво: 1415-1797 роки. / Відп. ред. І.В. Сапожников. Одеса: ОКФА, 1999. С. 37-44; Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах. / Упор. та ред. Т.Г. Гончарук. Одеса: Астропринт, 2000. С. 87-101, 108-110.

[2] Гончарук Т.Г. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст.: методичний посібник. Одеса: Астропринт, 2002. С. 27.

[3] Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво і Хаджибей (Одеса): середина XVI ст. – 1794 р. Одеса, 1988. С. 15.

ности в истории», подчеркну, что уже сейчас мы можем максимально приблизиться к обоснованной датировке данного события.

Имеющиеся опубликованные письменные источники позволяют утверждать, что Хаджибей был захвачен ранее весны 1772 года. Об этом четко говорится в донесения командира второй частью казацкой флотилии, полковника Ивана Мандра: «я с командою, с 7 против 8 прошлого мая мимо крепость Очаковскую и Кинбурнскую прошел благополучно, а маршируя оным морем, первую имели пристань при *Аджибеи*, где, *простоявши до полтора дня* [здесь и далее курсив автора статьи], приняли путь даже до Аккермана. Мая же 20 числа с Аккермана даже до Дунайского гирла как проследовали…»[4]. Из цитаты видно, что в Хаджибейском заливе отряд запорожских лодок не только останавливался, но и причаливал к берегу, а значит в указанное время вся Хаджибейская гавань с пристанью и замком находилась под контролем российских войск.

В свете сказанного нелогичным выглядит еще одно утверждение Т.Г. Гончарука о том, что, «згідно з описом, в архіві Запорозького Коша є документи про те, як одна з частин козацької під час переходу до Дунаю в 1772 р. *спалила Хаджибей* та захопила поблизу Дальника 7000 ногайських коней»[5]. В действительности, в описи архивных дел Коша, составленной знатоком запорожской истории А.А. Рябининым-Скларевским, речь идет о действиях двух морских казацких команд под руководством Якова Шидловского (Седловского) и Ивана Мандра, которые проследовали хаджибейскими водами до Дунайских гирл в 1771 и 1772 годах соответственно, причем «*інша* [вернее *перша* из них – явная опечатка] пройшла між Кінбурном і Очаковим, досягла Дністровського лиману, *спаливши турецьке село Хаджибей*…» и т.д.[6]

Известно, что первая часть казацкой флотилии Я. Шидловского на 19 лодках «посетила» Хаджибей между 17 и 21 мая 1771 г.[7] В ходе данного «визита» казаки *снова сожгли это местечко* и в принципе именно с этим походом можно связать утрату османами Хаджибейского замка. Однако А.А. Скальковский, не вдаваясь в детали, сообщил о ряде других боевых столкновений казаков главного отряда Запорожского войска и подразделений российской армии с турецкой армией, имевших место с июня по начало октября 1771 г. «большей частью *близ Очакова и Хаджибея*»[8].

Из этого, почти глухого тупика помог выйти документ, который просто выпал из хаджибейской историографии из-за невнимательности упомянутого автора. В нем идет речь о событии, имевшем место 14 сентября 1771 г.: «По содержанию рапорта бендерского коменданта полковника Коррета, подходили 14 числа от Ачаковской стороны два большие и два малые судна с пушками к Гаджибейскому замку и силились с пушечным и ружейным огнем выйти па берег; но тамошний постодержатель капитан Андреев супротивной стрельбой их к тому не допустил. Почему сии суда, простояв двое суток в таком расстоянии, где наши пушки вредить им не могли, и,

---

[4] Скальковский А. Дунайцы // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. 1854. Кн. 19. С. 24.

[5] Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах… С. 104.

[6] Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ. 1713-1776 рр. / Упор. Л.З. Гісцова. Київ: Наукова думка, 1994. С. 132.

[7] Журнал военных действий ее императорскаго величества первой армии под предводительством генерал-фельдмаршала, графа П.А. Румянцева 1771 года. Санкт-Петербург. без года. Запись от 22 мая.

[8] Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого архива. Ч. III. Одесса: Тип. А. Шульце, 1886. С. 83.

произведя бесплодную стрельбу на стоявшую у пристани нашу стражу возвратились опять к Очакову»[9]. Как видим, в сентябре 1771 г. в Хаджибейском замке «на посту» находился отряд российских войск под командой капитана Андреева, подчиненный полковнику Елецкого полка, коменданту Бендерской крепости И. Коррету. Весьма примечательно, что это событие почти аналогично попытке турок вернуть Хаджибей путем высадки морского десанта, которая была совершена 2 мая 1774 г. в 2 верстах (к востоку – ?) от замка в урочище *Татарское селище*[10].

Опираясь на приведенные факты, дату взятия Хаджибейского замка можно еще больше сузить *от середины мая до начала сентября 1771 г.*, но автор склоняется к заключению, что, скорее всего, замок пал в мае 1771 г. в результате активных действий морской запорожской команды Я. Шидловского. Тогда казакам удалось захватить (и перегнать румом в Кош) до 7000 коней поблизости ногайского аула, балки или лимана Даллык[11], то есть не менее, чем в 12-16 км от порта Хаджибея (ныне село и балка Дальник, а также лиман Сухой). Пехотный десант запорожцев состоял из 28 человек от каждого куреня, а весь отряд начитывал до 1000 казаков с 19 куренными атаманами (по одному на каждой лодке)[12]. Не исключено, что это мог быть не штурм замка как таковой, а тотальное уничтожение местечка пожаром, в результате которого гражданское население, а за ним и сам вражеский гарнизон, оставили замок до своего возвращения сюда уже по окончанию войны в 1775 г.

Замечу, что данное событие не могло состояться с мая 1772 – до конца февраля 1773 годов, когда воюющие стороны находились в состоянии перемирия, а также на протяжении всего 1773 г., так как 15 апреля того года для «содержания оповещательных постов от Аккермана сей стороной до Бендер, а той стороной Днестра до устья оного *и реки Тилигула и замка Гаджибея*» был назначен полк донских казаков полковника Карпова, а для его подкрепления «на той стороне Днестра в удобном месте» должны были расположится еще два полка – малороссийский Лубенский и карабинерный Пермский[13].

Предложенная датировка взятия Хаджибейского замка неожиданно нашла подтверждение в надписи на каменном лапчатом казацком кресте, который до сих пор стоит на могиле «младенца Иоанна», расположенной на Куяльницком кладбище в предместье Одессы близ с. Усатово. По одной из версий, вырезанная на этом памятнике дата может быть прочитана как 1711 или 1771[14]. Теперь же вторая дата стала гораздо более вероятной, поскольку присутствие украинского казацкого населения на протяжении четырех лет (с мая 1771 и до весны 1775 г.) в этом районе из почти фантастической версии перешло в разряд обоснованной научной концепции с осязаемым свидетельством в виде каменного надгробного памятника.

Возвращаясь назад, замечу, что почти годовой период российско-турецкого перемирия освещен в хаджибейской историографии лишь одним документом о вынужденном заходе в Очаков из-за шторма в июле 1772 г. российского судна под ко-

[9] Журнал военных действий… 1771 г. Запись от 22 сентября.
[10] Петров А.Н. Война России с Турцией и польскими конфидератами с 1769 по 1774 гг. Т. V: год 1774. Санкт-Петербург: Тип. Э. Веймара, 1874. С. 30; См. также: Хаджибей – Одеса та українське козацтво… С. 15, 43.
[11] Архів Коша… С. 132.
[12] Скальковский А. Дунайцы… С. 13-14.
[13] П.А. Румянцев / Ред. Г.П. Мещеряков. Т. II: 1768-1775. Москва: Воениздат, 1953. С. 597.
[14] Сапожников И.В. Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII-XIX вв.). Ильичевск: Элтон 2-Гратек, 1999. С. 61, Рис. 20, 1.

мандой капитана-лейтенанта И.Л. Ломана, экипаж которого выполнял гидрографические работы (Прил. 3-4), а также разведку и составление планов очаковских укреплений[15]. Т.Г. Гончарук включил этот документ в свою «хаджибейскую сводку» на основании того, что легендой для прикрытия этой операции была доставка из Измаила в Аккерман и Гаджибей продовольствия[16], хотя в этом рейсе, который длился с 14 июня по 30 июля 1772 г., захода в Хаджибей, по-видимому, не было[17]. Это предположение подтверждается наличием «Карты от устья реки Днестра по берегу Черного моря до замка Гаджибея… *с показанием при Гаджибейском порте глубины фарватера*», снятой в 1774 г. (Прил. 10).

Тем не менее, этот эпизод интересен с точки зрения истории «первой» Дунайской военной флотилии, которая была сформирована в октябре 1770 г. в Измаиле «для описания устья рек Днепра, Днестра и Дуная», другими словами: для выполнения гидро- и картографических работ во всей прибрежной зоне Северо-Западного Причерноморья[18]. Без всякого сомнения, данные исследования затронули и Одесский залив вместе с окрестностями Хаджибея, но эта сторона деятельности названной флотилии пока недостаточно освещена в литературе[19]. Детальный обзор их хода и результатов выходит за рамки статьи, но список карт и планов, снятых служащими этой флотилии на протяжении 1770-1774 годов (Прил.), является прекрасной иллюстрацией сказанному. Беглый анализ этого, надо полагать, неполного перечня показывает, что на 7 из, примерно, 15 известных морских и речных карт Северо-Западного Причерноморья того периода изображен Хаджибей и прилегающее к нему побережье, но, подавляющая их часть никогда не публиковалась.

Подводя итоги сказанному, отмечу, что анализ опубликованных письменных и перечня картографических источников позволил уточнить ход событий, имевших место в 1769-1774 годах в районе Хаджибея не только на земле (в основном связанных с тремя штурмами замка в 1769, 1770 и 1771 гг.), но и на море. Из последних речь идет о двух попытках высадки турецких морских десантов (1771 и 1774 гг.) и двух заходах сюда запорожских морских команд (1771 и 1772 гг.). Кроме того, можно допустить заход в Хаджибейскую гавань в самом конце октября – начале ноября 1774 г. двух лодок (Кущевского и Незамайского куреней), чудом спасшихся во время страшной бури у буджакских берегов (в ночь с 20 на 21 сентября) вместе с турецким томбасом, на которых находились 30 пушек и часть экипажей морских казацких команд[20].

---

[15] Архив военно-походной канцелярии графа П.А. Румянцева-Задунайского. / Сост. М.О. Судиенко. Ч. II: 1770-1774. Москва: Издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1865. С. 183.

[16] Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах… С. 104.

[17] Материалы для истории русского флота. Ч. VI. Санкт-Петербург: Тип. Морского министерства, 1877. С. 746.

[18] Материалы для истории русского флота. Ч. VI… С. 731.

[19] Сапожников И.В., Кожокару В.М. Российские карты земель Юго-Западной Украины и Молдовы времен войны 1768-1774 гг. // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. 2001. Т. 6. С. 189-194; Шпитальов Г. Дунайська флотилія (1771-1775 рр.) // Чорноморська минувшина. 2017. Вип. 12. С. 40-78.

[20] Скальковский А. Дунайцы… С. 28-29.

Приложение

Список карт и планов, снятых служащими Дунайской флотилии в 1770-1774 годах[21]

1. *Карта части Безарабии* [так в оригинале] *от реки Прута до города Килии с показанием компонентов, движения и атак российской императорской армии против турок под предводительством главнокомандующего первою армиею, господина генерал-фельдмаршала и разных орденов кавалера, графа Петра Александровича Румянцева, сентября 9-го дня 1770 году*. 1770 г. Копировал штурман Артамон Михайлов. М: 3 версты в дм /61х82 см/ (РО РНБ, ф. 885, д. 232, л. 19).

2. *План бывшего поиска над неприятелем, находящегося при Дунае в местечке Тульче с российской стороны Измаила под командою генерал-майора Вейсмана с 700 гренадеров по большей части на рыбачьих лодках и без пушек 24 мая 1771 году, а турок было 5000*. 1771 г. Сочинил бывший при той атаке флота капитан-лейтенант Егор Маврин. М: 250 саж. в дм /47х36/ (РО РНБ, ф. 885, д. 232, л. 21-1).

3. *План бывшего поиска над неприятелем, находящегося при Дунае в городе Исакче с российской стороны Измаила под предводительством его превосходительства генерал-майора и кавалера Отто Ивановича фон Вейсмана 16 апреля 1771 году, гренадер при той атаке было 1700 чел., а турок 10000 чел*. 1771 г. Сочинил бывший при той атаке флота лейтенант Ломан. М: 250 саж. в дм /47х26 см / (РО РНБ, ф. 885, д. 232, л. 21-2)[22].

4. *Карта реки Дуная. Первая часть от местечка Мочина [Мачина] до мыса Чатала со впадающими в оную рек и озер с промером оных глубины, сочиненная при команде флота капитана первого ранга Нагаткина в городе Яссах 1771 года*… М: 1 верста в дм (РО РНБ, ф. 885, д. 243/2, л. 37).

5. *Карта части берега Черного моря от реки Дуная до Очаковского лимана*. 1771-1772 гг. М: 13,5 верст в дм (РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 23529).

6. *Карта берега Черного моря от Очакова до устья Дуная с промером глубины*. 1772 г. М: 6 верст в дм (РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 23609)[23].

7. *Карта береговой части Черного моря от устьев Дуная до Очаковского лимана*. 1772 г. М: 4 версты в дм (РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 23530).

8. *Карта прибрежной части Черного моря от Аккерманского лимана до Очаковского*. 1772 г. (РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 23532).

9. *Положение реки Дуная от впадения ее в Черное море до устья реки Олта и протчих впадающих в нее рек с частью положения берега Черного моря. Сочинена с аккуратных описей 1771 и 772-го годов флота капитан-лейтенантов Егора Маврина, Ивана Ломана и лейтенантов Моселя Рындина и Савы Зубова*. 1771-1772 гг. Копировал штурман Мирон Ядровцов. М: 4 версты в дм /73х225/ (РО РНБ, ф. 600, д. 232, л. 18).

10. *План реки Дуная от Черного моря до устья реки Артыш с показанием поберегу от Рени*

---

[21] Список составлен по изданию: Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / упор. А.В. Пивовар. Київ: Академперіодика, 2012. С. 422-423, 458, 519, 523, 538-539, 559 и др.

[22] Карты 2 и 3 нарисованы на одном листе. Существует их гравированный вариант на двух листах: План экспедициям, которыя производил г. генерал-майор Вейсман по приказанию г. генерала-фельдмаршала графа Румянцова 24/4 марта при Тулче и 16/27 апреля при Исакче, по ту сторону реки Дуная. Dessine par le Lieut. Colon. Mr de Stricker [Санкт-Петербург, Географ. департамент АН]. 48х70 (54х74) см. Есть в РНБ и др. библиотеках.

[23] Эта карта описана под названием «*План северной части Черного моря от устья Днепровского лимана до Георгиевского гирла Дуная, составленный с описей, произведенных в 1771-1772 гг. флота капитан-лейтенентами: Третьяковым, Мавриным, Ломаном и фон Дезиным, с промером*». См.: Петрунь В.Ф. Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содежание. ТОГУ. 1955. Т. 145. С. 143.

до устья реки Яломицы лежащим местам. 1773 г. М: 4 версты в дм (РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 2302).

11. *Карта от устья реки Днестра по берегу Черного моря до замка Гаджибея и по польской границе до вершины реки Телигула с показанием при Гаджибейском порте глубины фарватера*. 1774 г. (РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 20214).

12. *План местности реки Дуная в районе озера Кагаргуй* [Кугурлуй]. Ранее 1775 г. С текстом на франц. языке, /47х63/ см. (СПБАРАН, р. IX, оп. 1а, д. 309).

13. *Карта нижнего течения реки Дуная от города Браилова до устья с промерами глубин и дополнительными картами некоторых участков реки в укрупненном масштабе*. М: 2 версты в дм (РО РНБ , ф. 885, д. 243/2, л. 36).

14. *Схематическая карта нижнего течения реки Дуная* /118х98/ (РО РНБ, ф. 885, д. 243/2, л. 33).

15. *Carte du fleuve Dunabe… Карта реки Дуная от города Штирсова* [Хыршова] *до впадения в Черное море*. Копировал К. Батуринов. М: 3 версты в дм /79х158/ (РОБРАН, д. 179).

16. *Часть Черного моря от устья Дуная до Очаковской крепости*. М: 5 верст в дм (РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 23596).

17. *Карта части Черного моря от Очакова до Карахармана, а от Кинбурна до Антудорского мыса* [мыса Ай-Тодор]. М: 15 верст в дм (РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 23598).[24]

Список сокращений

АН – Академия наук
НАНУ – Национальная академия наук Украины / Національна академія наук України
РО РНБ – Рукописное отделение Российской Национальной библиотеки (Санкт-Петербург, РФ)
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив (Москва, РФ)
РОБРАН – Рукописный отдел Библиотеки Российской АН (Санкт-Петербург, РФ)
СПБАРАН – Санкт-Петербургское отделение Архива Российской АН
ТОГУ – Труды Одесского государственного университета имени И.И. Мечникова

REFERENCES

Arkhiv voenno-pokhodnoi kantseliarii grafa P.A. Rumiantseva-Zadunaiskogo [Archive of the Military Camping Office of Count P.A. Rumiantsev-Zadunaiski] (1865). Compiler M.O. Sudienko. Ch. II: 1770-1774. Moskva: Izdanie Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete [in Russian].

Honcharuk, T.G. (2002). *Viiskovi operatsii na terytorii suchasnoi Odeshchyny pid chas rosiisko turetskykh viin XVIII st.: metodychnyi posibnyk* [Military Operations on the Territory of the Modern Odessa Region at the Age of the Turkish-Russian Wars of the 18th century: methodical assistance.]. Odessa: Astroprint [in Ukrainian].

Honcharuk, T., Hutsaliuk, S. (1988). *Ukrainske kozatstvo i Khadzhybei (Odesa): seredyna XVI st. – 1794* [Ukrainian Cossacks and Hadjibey (Odessa): the Middle of the Sixteenth century – 1794]. Odesa [in Ukrainian].

Istoriia Khadzhibeia (Odesy) 1415-1795 rr. v dokumentakh [History of Hadzhibey (Odessa) 1415-1795 in Documents] (2000). Compiler T.G. Goncharuk. Odesa: Astroprint [in Ukrainian].

Karty i plany v dzhereloznavchykh studiiakh Lidii Ponomarenko [Maps and Plans in Source Studies Lidia Ponomarenko (With a Description of the Cartographic Sources of the Institute of Manuscripts of the National Bank of Ukraine named after V.I. Vernadsky and the Annex of the Information About Maps and Plans on the History of Ukraine in Russian Archival and Manuscript Collections)] (2012). Compiler A.V. Pyvovar. Kyiv: Akademperiodika [in Ukrainian].

P.A. Rumiantsev [*P.A. Rumiantsev*] (1953). Ed. G.P. Meshcheriakov. T. II: 1768-1775. Moskva: Voenizdat [in Russian].

Petrov, A.N. (1874). *Voina Rossii s Turtsiei i polskimi konfideratami s 1769 po 1774 gg*. [The War Between Russia and Turkey and Polish Confederates from 1769 to 1774]. T. V: god 1774. Sankt-Peterburg:

[24] Карты 13-17 датированы в каталогах XVIII ст. и в принципе могут относится ко временам Второй российско-турецкой войны (1787-1791 гг.). Не исключено, что карта 4 является одной из составляющих частей карты 13.

Tipografiia E. Veimara [in Russian].
Petrun, V.F. (1955). Pervye russkie karty okrestnostei nyneshnei Odessy i ikh fiziko-geograficheskoe sodezhanie [The First Russian Maps of the Area of Present-Day Odessa and Their Physico-Geographical Content]. In *Trudy Odesskogo gosuniversiteta im. I.I. Mechnikova, 145* (pp. 141-149) [in Russian].
Sapozhnykov, I.V. (1999). *Kamennye kresty predmestii Odessy (konets XVIII-XIX vv.)* [Stone Crosses of the Outskirts of Odessa (end of XVIII – XIX centuries)]. Ilichevsk: Elton 2-Gratek [in Russian].
Sapozhnykov, I.V., Kozhokaru, V.M. (2001). Rossiiskie karty zemel Yugo-Zapadnoi Ukrainy i Moldovy vremen voiny 1768-1774 gg. [Russian Maps of Lands of South-Western Ukraine and Moldova During the War of 1768-1774]. In *Naukovi zapysky Instytutu ukrainskoi arkheografii ta dzhereloznavstva NAN Ukrainy*, *6* (pp. 189-194) [in Russian].
Skalkovskii, A. (1854). Dunaitsy [Dunibians]. In *Vremennik Imperatorskogo Moskovskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh, 19* (pp. 9-30) [in Russian].
Skalkovskii, A. (1886). *Istoriia Novoi Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskogo. Sostavlena iz podlinnykh dokumentov Zaporozhskogo Sechevogo arkhiva* [The History of the New Sich or the Last of Zaharozhsky's Kosh. It is Made Up of Authentic Documents of the Zaporozhye Sich Archive]. Ch. III. Odessa: Tipografiia A. Shultse [in Russian].
Khadzhybei – Odesa ta ukrainske kozatstvo: 1415-1797 roky [Hadjibey – Odessa and the Ukrainian Cossacks: 1415-1797] (1999). Ed. I.V. Sapozhnykov. Odesa: OKFA [in Ukrainian].
Shpytalov, G. (2017). Dunaiska flotyliia (1771-1775 rr.) [Danube Flotilla (1771-1775)] In *Chornomorska mynuvshyna*, *12* (pp. 40-78) [in Ukrainian].

Igor Sapozhnikov
(Department of the Crimea and the North-Western Black Sea Region, Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3889-6714

Khadjibey and Adjacent Coast of the Black Sea during the First Russo-Turkish War

The history of the town and the port of Khadjibey (Hadjibey) on the Black Sea coast during the so-called First Russo-Turkish War of 1768-1774 is more or less described in already published sources. The most famous events of that period were two unsuccessful assaults of the Ottoman castle by the Zaporozhian Cossacks along with the regular Russian troops in 1769 and 1770, as well as two episodes in 1774: the Turkish attempt to recapture the castle and the appearing of a significant amount of lake salt in the adjacent estuaries.

The most disputable is the date of capturing of the Khadjibey castle by the Russian troops, which some scholars dated 1774. The analysis of the available information allows the author to specify that this happened from the middle of May to the beginning of September 1771, but most likely during the coming of the first part of the Zaporozhian flotilla of Yakiv Shydlovsky between May 17 and 21, 1771. Particularly interesting and promising for the research is the period of truce between the Russian Empire and the Ottoman Porte from May 1772 to the end of February 1773. It was then that the ships of the Danube Military Flotilla intensified hydrographic surveys of the coastal zone of the North-West Black Sea region from the mouths of the Danube to Ochakiv, the materials of which formed the basis for a series of nautical charts and topographic maps.

Keywords: Khadjibey, North-West Black Sea region, Russo-Turkish War of 1768-1774, raids of the Zaporozhian Cossacks, the capture of the Khadjibey castle, Danube flotilla, nautical charts

Надійшла до редакції / Received: 11.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2019*

УДК 94 (477.6) : 254 «18»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).289

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. ЗА МЕЖАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ольга Коваль
Бердянський державний педагогічний ун-т (Бердянськ, Запорізька обл., Україна)
e-mail: bdpumv@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4312-3575

У статті досліджується православна церковна мережа земель Південної України, які у другій половині XVIII ст. входили до складу Кримського ханства й Османської імперії. Визначається частка храмів, зведених за межами Російської імперії, у загальній чисельності храмів Південної України станом на кінець століття.

Ключові слова: *церква, Південна Україна, православ'я, Кримське ханство, Османська імперія*

При дослідженні історії православної церкви на півдні України XVIII ст. принципово важливо не обмежувати територіальні рамки винятково землями, що знаходились у кордонах Російської імперії, а включати й ті частини Південної України, які входили до складу Кримського ханства й Османської імперії. Це, з одного боку, має сприяти подоланню тієї штучної розірваності вивчення історії Південної України, що ґрунтується на історіографічній традиції сепарованого дослідження її складових, що перебували у різних державних утвореннях; дає змогу звернути увагу на тенденції, які спостерігались у православному храмовому будівництві на суміжних територіях мусульманської та християнської держав, у Готфійській і Кафійській єпархії Криму і тих єпархіях, до яких відносились підросійські землі Південної України; дозволяє краще зрозуміти ті зміни, що відбулись із храмовою мережею Кримського ханства після отримання ним незалежності від Османської імперії із подальшою анексією Російською імперією.

Попри надзвичайно представницьку біобібліографію праць з історії Південної України[1], безпосередньо питання церковного будівництва на її землях, що знаходились поза межами Російської імперії, залишаються розглянутими вельми фрагментарно. Тож метою даної розвідки й є систематизація наявних даних щодо другої половини XVIII ст. та з'ясування частки храмів, зведених за межами Російської імперії, у загальній чисельності храмів Південної України станом на кінець означеного століття.

Досліджуючи практику церковного будівництва в єпархіях, до складу яких входили південноукраїнські землі, надзвичайно важливо звернути увагу на відповідний аспект історії Готфійської та Кафійської єпархії, яка діяла на території Кримського ханства. Вона була створена у 1678 р. шляхом злиття до того діючих окремо Готської та Кафської (Кафійської) єпархій[2].

---

[1] Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядник: І. Лиман. У 2-х т. Т. 1. Київ, 2013. 382 с., іл.; Т. 2. Київ, 2016. 496 с.

[2] Бертье-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. № 57. Симферополь: Типография Таврического губернского земства, 1920. С. 56.

Специфіка ситуації із православним храмовим будівництвом на території Кримського ханства зумовлювалась тим, що султанськими фірманами, які підписувались при вступі на посаду митрополитів Готської та Кафської єпархії, спеціально підтверджувалася заборона будівництва немусульманських культових споруд. Тому православні мали задовольняти свої релігійні потреби у тих церквах, які були зведені в Криму ще за часів середньовіччя. А будівнича діяльність православних парафій мала обмежуватись підтриманням у належному стані, ремонтом і перебудовою вже існуючих храмів[3].

Багато православних храмів, що зводились і діяли на Кримському півострові впродовж століть, називає у роботі «Дослідження деяких незрозумілих питань середньовіччя в Тавриді» О.Л. Бертье-Делагард[4]. Цікаво, що, як зазначила М. Араджіоні, посилаючись на фонди Кримського республіканського краєзнавчого музею, при підготовці цієї праці Бертье-Делагард склав списки митрополитів і храмів Криму з раннього середньовіччя до 1778 р.[5] Щоправда, до самої публікації увійшли лише списки ієрархів єпархій Кримського півострову, але не церков. При цьому аналіз назв цих храмів дав Бертье-Делагарду підстави зробити висновок, що найбільш шанованими серед християн півострова були святі Георгій, Феодор Тирон, Феодор Стратилат і Димитрій[6].

І. Джуха описує стан церковної мережі православних греків Кримського півострова «к другій половині XVIII сторіччя» таким чином: храми були майже в кожному грецькому селі, а в деяких з них (зокрема, Ялті та Карані) діяло одразу 2, 3 чи 4 церкви. У місті Кафа налічувалось аж 9 храмів. Найбільше церков у Криму були висвячені на честь Георгія Побєдоносця. Саме його ім'я носили храми в селах Бешів, Лака, Бія-Сала, Ласпі, Аян, Куру-Узень, Сартана, Малий Ламбат та інших, на його ж честь було названо монастир. Чимало релігійних споруд Криму були найменовані на честь Богородиці (серед них – Успенський скит), Феодора Тирона і Феодора Стратилата, Димитрія, Костянтина, Косьми та Дем'яна[7].

Крім церков, що знаходились під зверхністю митрополита Готфійського та Кафійського, на південноукраїнських теренах за межами Російської імперії знаходились і деякі храми, влаштовані запорозьким козацтвом[8].

---

[3] Иванов А.В. Храм святых Константина и Елены в селе Флотское (бывшее Карань) // Крымский музей. 1991. № 1. С. 106-108; Абдуллаева М.А. Греческие храмы и монастыри Крыма в конце XVIII – начале XX века // Греция и славянский мир. Сборник научных статей. Симферополь: Крымский Архив, 2002. С. 26.

[4] Бертье-Делагард А.Л. Вказ. праця. С. 1-135.

[5] Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь: Издательский Дом «Амена», 1999. С. 65-66.

[6] Там само. С. 66.

[7] Джуха И.Г. Одиссея Мариупольских греков: очерки истории. Вологда: ЛИС, 1993. С. 41.

[8] Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. 180 с.; Єременко М., Лиман І. Військове духовенство на півдні України (1734-1853 рр.). Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2014. 436 с.; Лиман І. Іменування храмів півдня України за часів Нової Січі та в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. 2005. Вип. 2. С. 100-102; Лиман І. Культ Покрови і тенденції в іменуванні храмів Південної України (1734-1837 рр.) // Культурологічний вісник. 2006. Вип. 16. С. 12-16; Лиман І. Церковно-адміністративний поділ Південної України часів кошового отамана Петра Калнишевського // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ. 2006. Вип. 3. С. 255-258; Лыман И. Запорожское казачество и церковь в период Новой Сечи. Lambert Academic Publishing, 2014. 188 с.

Тоді як 1775 р. став ключовим у змінах і світського, і церковного життя на підросійських землях Південної України, що було пов'язане із ліквідацією Вольностей Війська Запорозького і початком створення Слов'янської та Херсонської єпархії, по інший бік кордону, на території Кримського ханства православна церковна організація ще кілька років продовжувала діяти у традиційній структурі та за усталеним порядком. Втім, той самий укладений у 1774 р. Кючук-Кайнарджийський мир, який напряму вплинув на зазначені вищі зміни на території Російської імперії, став міною уповільненої дії і для традиційної церковної організації та православної храмової мережі Кримського півострова.

Назвати точну кількість православних храмів, які діяли в Криму на час ліквідації там Готфійської та Кафійської єпархії у зв'язку із виходом православних, очоленим митрополитом Ігнатієм, важко. Саме ці дані дають наближене уявлення про мережу православних релігійних споруд Криму, що діяла станом і на 1775 р., адже безпосередньо за зазначений вище рік, як і за роки попередні, списки храмів нами не виявлені. Папери, в яких вони могли міститись, були втрачені ще у 1780 р., коли, як писав митрополит Ігнатій 14 грудня 1783 р., «мій будинок згорів, де архів разом зі сховищем моїм теж згоріли», через що цьому архієрею й довелося відновлювати приблизний список храмів Криму вже тільки по пам'яті[9]. Показово, що у 1840-х рр. Гавриїл (Розанов) тільки у Феодосійському повіті описав 52 «старовинні» храми, багато з яких вели початок ще з середніх віків[10].

Олена Тухватулліна не зовсім коректно пише, що «в Криму греки залишили досить розвинуту церковно-релігійну інфраструктуру, до якої входили 68 діючих церков та парафій, об'єднаних у Готфійсько-Кафайську єпархію»[11]. Некоректність полягає у тому, що на той час храми вже не були у складі відповідної єпархії. О. Тухватулліна посилається на публікацію Федора Лашкова. Втім, вміщена там «Відомость, яка кількість на всьому Кримському півострові знаходилась кадиликів і в кожному кадилику які християнські села і повних дворів. І як в них, так і в містах які церкви діючі, а які розорені…» була складена не в рік виходу православних з Криму, а 14 грудня 1783 р., тобто вже невдовзі після російської анексії Кримського ханства. У цій відомості дійсно перелічуються 68 діючих церков (що, між іншим, було доволі близьким до чисельності православних храмів на землях Вольностей Війська Запорозького). Крім цих 68, називаються ще 40 «розорених» церков: 24 в Кафійському, 7 – Бахчисарайському, 7 – Мангупському, 1 – Анісчетському, 1 – Ялитському кадиликах[12]. Щоправда, як зазначає Анна Гедьо, відповідні відомості були неточними, оскільки вони були складені митрополитом Ігнатієм по пам'яті, так що і він сам сумнівався у точності вміщених там даних. Втім, А. Гедьо пише, що Ігнатій написав відомість у грудні 1787 р.[13], що, звичайно, є помилкою з огляду на рік смерті митрополита.

За іншими ж даними, на 1783 р. у Криму нараховувалось 30 вцілілих і 21 зруйно-

---

[9] Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1886. Т. XIV. С. 136.

[10] Гавриил. Остатки христианских древностей в Крыму // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1844. Т. I. С. 320-328.

[11] Тухватулліна О.С. Духовно-релігійний розвиток етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – початку XX ст.: Дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2012. С. 37.

[12] Лашков Ф. Вказ. праця. С. 136-141.

[13] Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001. С. 84.

вана грецька та вірменська церкви[14]. Втім, і ці дані є неточними. Адже йдеться про складену 17 грудня 1783 р. «Відомість про кількість християнських на Кримському півострові цілих і зруйнованих». Причому у ній самій, після списку з трьома стовбцями (назви населених пунктів; цілі церкви; розорені церкви) вміщене таке формулювання: «а чи немає по селам Кафінського каймаканства через неодержання від каймакана потрібних даних невідомо». Та й у самій графі «Розорених» перелічується 23, а не 21 церква, тоді як у графі «Цілі» – 25, а не 31[15]. Дані про наявність церков у селах Кафінського каймаканства, яких бракувало, були надані вже 28 грудня того ж 1783 р. Згідно з ними, там нараховувалось 3 цілі та 4 розорені храми, а отже, загалом, із врахуванням попередньої відомості, у Криму налічувалося 33 цілих і 25 розорених християнських церков[16]. У надісланому 21 грудня 1783 р. О. Ігельстрому генерал-майором Розеном перекладі «відомості про кількість сіл кожного кадилику Кефінського каймаканства із зазначенням християнських церков і мечетей татарських», подані дещо відмінні цифри: 5 цілих і 11 «зламаних» християнських церков[17].

А. Лебединцев, повторивши тезу про те, що, згідно відомості, складеною спеціально призначеним для цього Г. Потьомкіним чиновником, «всіх церков у Криму… ми застали у 1783 р. 51, в тому числі цілих 30 і 21 повністю зруйнованих», додав, що за планом Кафи 1782 р. тільки у цьому місті налічувалось 11 грецьких і 30 вірменських церков. Далі ж Лебединцев робить хибний висновок, що, оскільки у Кафі був 41 храм, то на всю решту Криму нараховувалось тільки 10 церков[18]. Втім, напевно, Лебединцев, чия стаття була опублікована у томі XIII «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», був знайомий тільки з короткою анотацією, вміщеною у томі II, а не з повним текстом відомості, опублікованим згодом, у томі XIV. А в тій відомості від 17 грудня 1783 р. стосовно Кафи було позначено: «У Кафі за рапортом генерал-майора барона Розена в числі 30 церков перебуває зруйнованих 21, і спорохнявілих і розорених 9», і немає ніяких цифр у стовбцях навпроти назви Кафи, які б були враховані у підрахунки, що дали суму в 25 цілих і 23 розорених церков. У наведеній же дещо нижче прикладеній при зазначеному рапорті Розена відомості про релігійні споруди міста Кафи та форштадта було перелічено 4 «такі, що служать жертвопринесенням», 1 недіюча ціла, 21 зруйнована та 9 спорохневілих і зламаних християнських церков[19].

Вихід православних з подальшим утворенням Готфійської та Кафійської єпархії у Північному Приазов'ї[20] зумовив не тільки ліквідацію єпархії в Криму, але наніс бо-

[14] Негри А. и др. Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края // Записки Одесского общества истории и древностей. 1848. Т. II. Отд. II, III. С. 751; Абдуллаева М.А. Греческие храмы и монастыри Крыма в конце XVIII – начале XX века // Греция и славянский мир. Сборник научных статей. Симферополь: Крымский Архив, 2002. С. 26.

[15] Лашков Ф. Вказ. праця. С. 111-113.

[16] Там само. С. 119.

[17] Там само. С. 27-35.

[18] Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783-1883 // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1883. Т. XIII. С. 205-206.

[19] Лашков Ф. Вказ. праця. С. 123-126.

[20] Лиман І.І. Готфійська та Кафійська єпархія // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 12. Київ, 2006. С. 166-184; Лыман И.И. Создание Готфийской и Кафийской епархии в Северном Приазовье // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. 2007. № 2. С. 249-252; Лыман И.И. Готфийская и Кафийская епархия, Феодосийское и Мариупольское викариатство: церковно-административное устройство православных греков Северного Причерноморья и Приазовья последней четверти XVIII в. // Голос минувшего. Кубанский исторический журнал. 2012. № 3-4. С. 44-47.

лючого удару по мережі православних храмів півострова, які втратили більшість своїх парафіян. Переселенці, уходячи, у багатьох випадках забирали із собою все церковне начиння, включно із антимінсами (у «Відомості, яка сума по виходу християн грошової казни по артикулам використана» окремою строчкою значились 254 рублі на купівлю фур і волів для вивезення грецьких церков)[21]. До того ж, з парафіянами уходили і їхні священики. Тож храми залишалися спорожнілими і без причту, так що навіть ті нечисельні православні, які залишалися на насиджених місцях, втрачали можливість задовольняти у цих храмах свої релігійні потреби.

Наряду з церквами, був закритий і Успенський скит. Вельми показово, що за таких умов сам кримський хан Шагін Гірей доклав зусиль для того, аби православні храми півострова остаточно не запустіли і в них було відновлене богослужіння. Зокрема, у 1781 р. хан посадив у в'язницю заїжджого із Анатолії грецького священика Константіоса, аби той добре подумав над пропозицією залишитись у Криму та почергово відправляти служби у покинутих Успенському скиті, церкві Феодора Стратилата у Мангуші та церкві Божої Матері у Бахчисараї. Втім, щодо мотивації таких дій хана згодом було висунуте обґрунтоване припущення, що він більше піклувався не про місцевих православних, а прагнув догодити російським військам, що стояли саме у Бахчисараї та потребували можливості відвідувати храмові служби[22].

Кажучи про храми південноукраїнського регіону, які в останній чверті XVIII ст. діяли за межами Російської імперії, слід мати на увазі й землі так званої «Ханської України», що з 1779 р., тобто після підписання Айнали-Кавакської конвенції, входили до складу вже не Кримського ханства, а безпосередньо Османської імперії, залишаючись там до підписання 29 грудня 1791 р. (9 січня 1792 р.) Ясського миру. У праці Гавриїла (Розанова) «Історико-хронологічний опис церков єпархії Херсонської і Таврійської» зустрічаємо, зокрема, інформацію, що на місці майбутнього села Гараганівка Одеського повіту «при турецькому ще володінні» існувала плетена крита очеретом церква, влаштована невідомо в якому році молдаванами. Замість неї у 1779 р. була зведена кам'яна Миколаївська церква.

У селі Ясських, що згодом теж увійшло до Одеського повіту, теж «при турках» молдовани ж побудували церкву, «вірогідно, дерев'яну». У 1780 р. там споруджується кам'яна Георгіївська церква.

У 1790 р. колишніми запорозькими козаками була закладена кам'яна Параскевіївська церква в Тернівці, а до неї, «ще при володінні турків», там же була поставлена молдованами інша, плетена, названа в теж ім'я.

Вже згадувана плетена церква села Калаглеї майбутнього Одеського повіту була поставлена у 1790 р. молдованами, які нібито повернулись сюди після «Очаківської війни».

Пише Гавриїл (Розанов) і про православну церкву на місці майбутнього Овідіополя, заселеному за часів турецького володіння молдованами. До 1790 р. Розанов відносить і заснування колишніми запорозькими козаками кам'яної Різдво-Богородицької церкви на місці села Градениц (майбутній Одеський повіт). Ще за часів перебування під турками існувала церква на місці села Липецького (згодом – Ананіївський повіт). Згідно з Розановим, сам населений пункт, після взяття російсь-

[21] Джуха И.Г. Вказ. праця. С. 152.

[22] Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом. Составлена под редакцией секретаря статистического комитета К.В. Ханацкого. Вып. первый. Симферополь: тип. Таврического губернского правления, 1867. С. 113-114.

кими військами Очакова, майже повністю був спалений турками, які «побачили свою неблагонадійність утримати за собою область Очаківську»; втім, церква тоді вціліла[23].

У самому ж Очакові, згідно із протоієреєм Г. Судковським, ще за турецького володарювання діяла грецька Миколаївська церква[24]. Ця церква теж вціліла під час взяття Очакова[25].

Таким чином, православні храми, які були зведені за межами Російської імперії, станом на кінець XVIII ст. не становили чисельно визначального сегменту храмової мережі Південної України. У затвердженій 16 жовтня 1799 р. Павлом I доповіді Синоду була подана чисельність храмів всіх єпархій Російської імперії. По єпархії Новоросійській і Дніпровській, яка й охопила більшість земель Південної України, тоді нараховувалось 655 церков. Якщо врахувати, що з них близько 50 храмів знаходились на землях, що зараз офіційно входять до складу Російської Федерації та Молдови[26], то безпосередньо на території Південної України діяло близько 605 церков.

Отже, у порівнянні з 1770-ми роками, коли на Півдні формувалась Слов'янська та Херсонська єпархія, храмова мережа підросійського південноукраїнського регіону чисельно зросла аж у чотири рази, з близько 150 до близько 600. Причому основним джерелом цього приросту було саме зведення храмів, а не територіальна експансія Російської імперії, адже на території включених до її складу Кримського ханства і так званої Очаківської області на момент їх «приєднання» знаходилось значно менше церков (навіть враховуючи зруйновані), ніж свого часу були передані під зверхність першого за хронологією архієпископа Слов'янського та Херсонського.

REFERENCES

Abdullaeva, M.A. (2002). Grecheskie khramy i monastyri Kryma v kontse XVIII – nachale XX veka [Greek Temples and Monasteries of Crimea in the late XVIII – early XX century]. In *Gretsiia i slavianskii mir. Sbornik nauchnykh statei* (pp. 26-32). Simferopol: Krymskii Arkhiv [in Russian].

Aradzhioni, M.A. (1999). *Greki Kryma i Priazovia istoriia izucheniia i istoriografiia etnicheskoi istorii i kultury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.)* [The Greeks of the Crimea and the Azov Region: the History of the Study and Historiography of Ethnic History and Culture (80s of the XVIII century – 90s of the XX century)]. Simferopol: Izdatelskii Dom «Amena» [in Russian].

Berte-Delagard, A.L. (1920). Issledovanie nekotorykh nedoumennykh voprosov srednevekovia v Tavride [Investigation of some puzzling questions of the Middle Ages in Tauris]. *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii, 57*, 1-135 [in Russian].

Dzhukha, I.G. (1993). *Odisseia Mariupolskikh grekov: ocherki istorii* [Odyssey of Mariupol Greeks: Essays on History]. Vologda: LIS [in Russian].

Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: biobibliohrafichnyi dovidnyk [Researchers of History of the Southern Ukraine: Biobibliography] (2013). I.I. Lyman, ed. T. 1. Kyiv [in Ukrainian].

Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: biobibliohrafichnyi dovidnyk [Researchers of History of the Southern Ukraine: Biobibliography] (2016). I.I. Lyman, ed. T. 2. Kyiv [in Ukrainian].

Gavriil (Rozanov) (1848). *Istoriko-khronologicheskoe opisanie tserkvei eparkhii Khersonskoi i Tavricheskoi* [Historical and Chronological Description of the Diocese Churches of Kherson and Taurian]. Odessa: v gorodskoi tipografii [in Russian].

[23] Гавриил (Розанов). Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. Одесса: в городской типографии, 1848. С. 14, 15, 25, 26, 35.

[24] Судковский Г. Историческая записка об Очаковском Николаевском соборе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1885. № 22. С. 762.

[25] Историческая записка о городе Очакове и очаковском Николаевском соборе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1889. № 10. С. 274.

[26] Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. С. 125-126; ПСЗРИ. Т. XXV. С. 813-821.

Gavriil (1844). Ostatki khristianskikh drevnostei v Krymu [Remains of Christian Antiquities in the Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei (Odessa), I*, 320-328 [in Russian].

Hedio, A.V. (2001). *Dzherela z istoriyi hrekiv Pivnichnoho Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [Sources on the History of Northern Azov Greeks (late XVIII – early of XX centuries)]. Kyiv [in Ukrainian].

Ivanov, A.V. (1991). Khram sviatykh Konstantina i Eleny v sele Flotskoe (byvshee Karan) [Temple of Saints Constantine and Helena in the village of Flotskoye (formerly Karan)]. *Krymskii muzei*, *1*, 106-108 [in Ukrainian].

Lebedintsev, A. (1883). Stoletie tserkovnoi zhizni Kryma. 1783-1883 [A Century of the Church Life of the Crimea. 1783-1883]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei. (Odessa), XIII*, 201-219 [in Russian].

Lyman, I.I. (2004). *Rosiiska pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy ostannoi chverti XVIII – seredyny XIX stolittia* [Russian Orthodox Church in the South of Ukraine of the last quarter of XVIII – the middle of XIX century]. Zaporizhzhya: RA «Tandem-U» [in Ukrainian].

Lyman, I.I. (2006). Hotfiiska ta Kafiiska eparkhiia [Hotfiiska and Kafiiska diocese]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv, 12*, 166-184 [in Ukrainian].

Lyman, I.I. (2007). Sozdanie Gotfiiskoi i Kafiiskoi eparkhii v Severnom Priazove [Creation of the Gotfian and Kafinian Diocese in the Northern Azov Region]. *Vestnik Taganrogskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. Gumanitarnye nauki, 2,* 249-252 [in Russian].

Lyman, I.I. (2012). Gotfiiskaia i Kafiiskaia eparkhiia, Feodosiiskoe i Mariupolskoe vikariatstvo: tserkovno-administrativnoe ustroistvo pravoslavnykh grekov Severnogo Prichernomoria i Priazovia poslednei chetverti XVIII v. [Gotfian and Kaphia diocese, Feodosia and Mariupol Vicariate: the Church-administrative Structure of the Orthodox Greeks of the Northern Black Sea and Azov Regions of the last quarter of the XVIII century]. *Golos minuvshego. Kubanskii istoricheskii zhurnal, 3-4*, 44-47 [in Russian]

Lyman, I.I. (1998). Tserkovnyi ustrii Zaporozkykh Volnostei (1734-1775) [Church System of Zaporozhzhia Volnosti (1734-1775)]. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U» [in Ukrainian].

Lyman, I.I. (2005). Imenuvannia khramiv pivdnia Ukrainy za chasiv Novoi Sichi ta v pershi roky isnuvannia Slovianskoi ta Khersonskoi eparkhii [Naming the Temples of the South of Ukraine During the Days of New Sich and in the early years of the Existence of the Slavic and Kherson Diocese]. *Kozatska spadshchyna: almanakh Nikopolskoho rehionalnoho viddilennya NDI kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NANU, 2*, 100-102 [in Ukrainian].

Lyman, I.I. (2006). Kult Pokrovy i tendentsii v imenuvanni khramiv Pivdennoi Ukrainy (1734-1837 rr.) [Cult of Pokrova and Trends in the Naming of the Temples of Southern Ukraine (1734-1837)]. *Kulturolohichnyi visnyk, 16*, 12-16 [in Ukrainian].

Lyman, I.I. (2006). Tserkovno-administratyvnyi podil Pivdennoi Ukrainy chasiv koshovoho otamana Petra Kalnyshevskoho [Church-administrative Division of Southern Ukraine at the Time of the Cossack Ataman Peter Kalnishevsky]. *Kozatska spadshchyna: almanakh Nikopolskoho rehionalnoho viddilennia NDI kozatstva pry instytuti istorii Ukrainy NANU, 3*, 255-258 [in Ukrainian].

Lyman, I.I. (2014). *Zaporozhskoe kazachestvo i tserkov v period Novoi Sechi* [Zaporizhzhya Cossacks and the Church in the Period of the New Sich]. Lambert Academic Publishing [in Russian].

Negri, A., Sokolov, G., Mikhnevich, I., Lialikov, F. & Shevelev, E. (1848). Zapiska o soderzhanii starykh pismennykh aktov Novorossiiskogo kraia [Note on the Content of the Old Written Acts of Novorossiysk Territory]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei, II*, 747-787 [in Russian].

Sudkovskii, G. (1885). Istoricheskaia zapiska ob Ochakovskom Nikolaevskom sobore [Historical note on the Ochakov Nicholas Cathedral]. *Pribavleniia k Khersonskim eparkhialnym vedomostiam, 20*, 679-685; *22*, 762-769 [in Russian].

Tukhvatullina, O.S. (2012). *Dukhovno-relihiinyi rozvytok etnichnykh hromad Pivnichnoho Pryazovia naprykintsi XVIII – pochatku XX st.* [Spiritual and Religious Development of Ethnic Communities of the Northern Azov Region in the late of XVIII – early of XX]. Thesis degree: 07.00.01. Donetsk [in Ukrainian].

Yeremenko, M. & Lyman, I. (2014). Viiskove dukhovenstvo na pivdni Ukrainy (1734-1853 rr.) [Military Clergy in the South of Ukraine (1734-1853)]. Melitopol: Vydavnychyi budynok Melitopolskoi miskoi drukarni [in Ukrainian].

Olha Koval
(Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4312-3575

Orthodox Churches of Southern Ukraine of the second half of the 18th century outside the Russian Empire

The paper studies the Orthodox Church network of Southern Ukraine lands, which in the second half of the 18th century were a part of the Crimean Khanate and the Ottoman Empire. The specificity of the situation with the Orthodox church building on the territory of the Crimean Khanate was conditioned by the fact that the Sultan firmans, which were signed before entering the position of the metropolitan of Gothic and Kaffa eparchies, specifically confirmed the prohibition of building non-Muslim religious buildings. Therefore, the members of the Orthodox Church had to meet their religious needs in those churches that were built in the Crimea during the Middle Ages. The leaving of the members of Orthodox Church with the subsequent formation of Gothic and Kaffa eparchies in Northern Azov Sea region caused not only the liquidation of the eparchy in the Crimea but struck a noticeable blow to the network of Orthodox churches of the peninsula which had lost most of their parishioners. Speaking about the churches of the Southern Ukraine region, which in the last quarter of the 18th century operated outside the Russian Empire, one should keep in mind the land of the so-called «Khanate Ukraine», which since 1779, that is, after the signing of the Treaty of Aynal Kavak, were no longer a part of the Crimean Khanate, but directly the Ottoman Empire, and were there until the signing of the Treaty of Jassy. Orthodox churches, which were built outside the Russian Empire, at the end of the 18th century, did not form a numerically determining segment of the temple network of Southern Ukraine.

Keywords: church, Southern Ukraine, Orthodoxy, Crimean Khanate, Ottoman Empire

Надійшла до редакції / Received: 04.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 13.05.2019*

УДК 94 (477.43/.44) «1818/1840»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).290

ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ АПЕЛЯЦІЙНИЙ НОРМАЛЬНИЙ СУД (1818-1840): ЗАСНУВАННЯ, КАДРОВИЙ СКЛАД І СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ

Андрій Шевчук
Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)
e-mail: shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9023-5214

У статті зазначено, що у нагороду за лояльність місцевої еліти, Олександр І запровадив межову судову систему за польською судовою традицією. Після заснування повітових межових судів у 1818 р. було створено Подільський губернський апеляційний нормальний [межовий] суд на чолі з досвідченими головами. Суддями були переважно молоді недосвідчені заможні дворяни, які обиралися на три роки, що мало наслідком плинність кадрів. Держава вводила до суддівського корпусу своїх представників – колишніх чиновників. Службовцями суду були молоді освічені бідні дворяни, до частини яких запроваджувалися кваліфікаційні вимоги. З 1825 р. покращилося фінансування судової інстанції.

Ключові слова: *Подільський губернський апеляційний нормальний [межовий] суд, Подільська губернія, межування за польською судовою традицією, суддя, службовець*

Зміна польського панування російським на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. мала б означати запровадження російських органів влади, законів і судів. Катерина ІІ після інкорпорації річпосполитівських територій пішла саме таким шляхом: були запроваджені органи влади та судова система згідно «Учреждения для управления губерний…» 1775 р. Павло І одразу ввів систему заходів для зміцнення своєї влади, наведення елементарного ладу в діяльності владних органів і війська, упорядкування фінансової системи. У 1796 р. згідно нового адміністративно-територіального поділу Правобережну Україну було віднесено до категорії губерній «на особливих правах та привілеях…». Заради здобуття прихильності регіональних еліт було повернуто Литовські статути та відновлено елементи попередньої судової системи, але під контролем влади (детальніше див. про діяльність фіскалів[1]).

Для польської шляхти регіону важливим було збереження зовнішніх атрибутів своєї влади: безроздільне панування над кріпаками, участь у роботі органів влади та суду, функціонування ринку землі згідно зрозумілих законів тощо. Існування цих і низки інших елементів попередньої системи гарантувало б їх лояльність і, можливо, підтримку російської влади. Для кожного землевласника або користувача (наприклад, за заставним правом) вагомим фактором спокою та розвитку було встановлення чітких меж його володінь. Згідно польської традиції для цих цілей у кожному повіті функціонував підкоморський суд на чолі з довічно обраним підкоморієм, який самостійно формував кадровий склад. За Олександра І було запроваджено трирічний термін перебування на посаді. Але якщо у Росії з 1765 р. проводилося генераль-

[1] Шевчук А.В. Боротьба фіскалів та влади за контроль над судовою системою Західних губерній Російської імперії (1799 р.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 4 (24) (жовтень-грудень). Т. 1. С. 82-86.

не межування, яке полягало в обмірі та приписуванні земель не до імен власників, а до сіл і пусток, то на Правобережній Україні було збережено польське межування.

У 1810 р. розпочався процес запровадження повітових межових судів, які самостійно встановлювали межі приватних маєтків, а казенна власність обмежовувалася у присутності повітових стряпчих. Проте чи насправді верховна влада готова була відмовитися від контролю за земельними відносинами та віддати їх на відкуп місцевої еліти? Для відповіді з'ясуємо історію заснування, кадровий склад і соціальний портрет Подільського губернського апеляційного нормального суду (1818-1840).

Процес заснування та кадрового забезпечення, як і діяльності Подільського губернського апеляційного нормального суду в 1818-1840 рр., абсолютно невисвітлений в історіографії. Основна причина цього полягає, на нашу думку, у трудомісткому вивченні архівних матеріалів і специфічній сфері діяльності даної судової інстанції.

Водночас, процес проведення розмежування у Росії знайшов відображення у працях істориків, дослідників історії права та практиків-землевпорядників. Викладач Імператорського училища правознавства Ф.Л. Маліновський[2] у своїй праці виділяв три періоди в межуванні у Росії: від створення Російської держави до 1765 р.; від генерального межування Катерини II до 1836 р. та з 1836 р. із завданням знищити черезполосні володіння за допомогою переконання та примусу. На початку XX ст. з'явилася ціла низка посібників для підготовки помічників землемірів[3], техніків і землемірів[4]. Автори подавали історичний нарис розвитку землекористування та межування у Росії від удільної Русі до початку XX ст. Разом з тим, виділяючи низку місцевих межувань: Полтавської та Чернігівської губерній; Бессарабії та Закавказзя – дослідники оминули чотири губернії на Заході, де були створені межові суди.

Сучасні російські науковці, звертаючи увагу на теоретичні аспекти проведення генерального[5] та спеціального межування[6], не розглядають специфіку межування у Віленській, Гродненській, Мінській і Подільській губерніях у першій половині XIX ст. Щодо межування на окраїнах імперії, то А.І. Акманов[7] виділяє два етапи загального виміру угідь на башкирських землях – генеральне межування, яке проводилося з кінця XVIII ст., та спеціальне, яке було фактично продовженням попереднього етапу. Автор зазначає, що російська влада намагалася зберегти вотчини башкир і знайти можливості для земельного забезпечення переселенців. А.О. Лобанова[8], розглядаючи систему підготовки межових кадрів у Росії в XIX – на початку XX ст., виокремлює землемірні курси, школи межових топографів (згодом училища), Костянтинівський

[2] Малиновский Ф.Л. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. Санкт-Петербург: Типография А. Сычева, 1844. 168 с.

[3] Некрасов Ф.Г. Межевание земель в России: (Межевые законы): Конспект. излож., приспособл. для первоначального общего ознакомления с рус. межеванием. Москва: скл. у авт., 1915. 141 с.

[4] Кавелин С.П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. Москва: Издание магазина «Правоведение» И.К. Голубева, 1914. 339 с.

[5] Рулев М.С. Реформы межевания и межевого суда в XVIII веке: проблемы и результаты // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2013. № 4 (28). URL: http://www.scientific-notes.ru/pdf/033-022.pdf; Смирнов Г.С., Смирнов С.С. Организация генерального межевания в России // Социум и власть. 2009. № 1 (21). С. 104-110.

[6] Смирнов Г.С., Смирнов С.С. Организация специального межевания в России // Социум и власть. 2010. № 1 (25). С. 106-111.

[7] Акманов А.И. Межевые работы на башкирских землях в конце XVIII-XIX вв. // Вестник Башкирского университета. 2012. Т. 17. № 1 (I). С. 731-733.

[8] Лобанова А.А. Система подготовки межевых кадров в России в XIX – начале XX веков // Сибирский педагогический журнал. 2013. № 1. С. 50-53.

межовий інститут.

Джерельною базою даного дослідження стали документи фондів № 120 «Подільський головний суд» та № 134 «Подільський губернський межовий суд» Державного архіву Хмельницької області, № 484 «Вінницький межовий апеляційний суд» і № 515 «Брацлавський межовий апеляційний суд» Державного архіву Вінницької області та фонд № 1254 «Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву» Центрального державного історичного архіву України (м. Київ).

Метою даної наукової розвідки є дослідження процесу заснування Подільського губернського апеляційного нормального суду[9], кадрового складу та соціального портрету його суддів і службовців, а також питання оплати праці.

Прихід до влади Катерини ІІ супроводжувався європеїзацією російської дійсності. Серед багатьох реформ можна відзначити запровадження «Учреждения для управления губерний…» 1775 р., згідно якого запроваджувався виборний елемент у станову судову систему та впорядковувалася робота державних інституцій. Проте одним із найперших заходів стало генеральне межування за Маніфестом 19 вересня 1765 р.[10]. Верховна влада наказувала проводити не ревізію права власності, що відносилося до юрисдикції звичайних судів, а лише обов'язкове межування за назвами сіл і пусток, а не за іменами власників (якщо у селі було декілька власників, то їхні маєтки не межували). Всім, хто мав суперечки про межі своїх володінь, пропонувалося прибути до межової канцелярії чи комісії з наявними документами, щоб ті встановили межі, а землемірам працювати далі. Важливим був полюбовний принцип, якщо ж він порушувався, то лише 10% спірної землі відходило сторонам, а решта – державі. У губерніях створювалися межові канцелярії, а оскільки губернії поділялися на провінції, то були провінційні межові контори, які після завершення генерального межування мали переводитися з однієї губернії до іншої.

Головну роль відігравали старший і молодший землеміри, які одночасно були межовими техніками та розпорядниками робіт. Визначалося й покарання згідно форми військового процесу за хабарництво. Вирішеннями спорів займалися межові канцелярії та контори, а вже відповідно до їх рішення землеміри встановлювали межі володінь[11]. Що ж до оплати, то оскільки генеральне межування було державною справою, всі витрати держава брала на себе. Щодо порядку апеляції, то першою апеляційною установою на дії землеміра була провінційна межова контора, другою – губернська межова канцелярія, третьою – сенатська межова експедиція. Якщо апеляція на дії землеміра визнавалася безпідставною, стягувався штраф з площі всього володіння по 50 коп. за 1 дес., межової контори відповідно – по 1 руб., межової губернської канцелярії – 2 руб. та межової експедиції Сенату – по 6 руб. Якщо ж землемір вчинив порушення ненавмисно, то вперше він піддавався арешту на тиждень, вдруге – на два тижні та стягувалося його місячне жалування на користь сирітського будинку, втретє – на три тижні та двомісячне жалування, наступного разу його позбавляли посади. Відповідно фінансові покарання покладалися й на провінційну межо-

[9] В офіційних документах вживалася і назва Подільський губернський апеляційний межовий суд, що більше відповідало його суті.

[10] Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (ПСЗ-1). Т. 17 (1765-1766). Санкт-Петербург, 1830. С. 329-339.

[11] ПСЗ-1. Т. 17 (1765-1766). Санкт-Петербург, 1830. С. 560-580.

ву контору та губернську межову канцелярію[12].

Після приєднання Правобережної України Катерина II не започаткувала проведення генерального межування. Павло I пішов на відновлення елементів попередньої річпосполитівської судової системи, і за Штатами на 1797 р. було передбачено створення у Київській, Малоросійській, Мінській, Білоруській, Волинській і Подільській губерніях підкоморських судів[13]. Проте 27 грудня 1800 р. вийшов указ «Про розмежування Литовської губернії», за яким для припинення суперечок і відокремлення казенних земель від поміщицьких створювалася межова контора, якій підпорядковувалися землемірні партії[14].

Наступний етап у врегулюванні земельних відносин розпочав Олександр I. Юридичною основою для проведення процесу розмежування у Західних губерніях стало затверджене 6 жовтня 1810 р. на прохання місцевого дворянства «Положення для розмежування Литовсько-Віленської губернії»[15]. Для проведення розмежування створювався у кожному повіті межовий суд, який складався з двох частин: суд першої інстанції (дослівна назва. – *авт.*) та суд апеляційний. Перший з них розбирав межові справи на місці та межував маєтки. Другий, крім апеляцій на суд першої інстанції, вирішував усі справи, розпочаті до його створення; відряджав членів для припинення самоуправства та розорення по таким справам, які ще не вирішені судом; справи, хоч і вирішені, але по яким обидві сторони просили поновити межі чи перевірити межові знаки; справи по скаргам на зловживання та самоуправство членів межового суду першої інстанції, які судилися за Литовським статутом[16]. Після відповідних звернень дворянства «Положення про розмежування…» було поширене 29 травня 1811 р. на Гродненську губернію[17], 22 лютого 1812 р. – на Мінську[18] та 26 січня 1814 р. – на Подільську губернію[19], при чому до останньої текст «Положення…» надійшов ще 17 листопада 1810 р., але процес затягнувся більше, ніж на три роки[20].

Черговим кроком у розвитку межового судочинства стало створення за ініціативи губернського маршала та депутатів від дворянства 19 листопада 1815 р. Гродненського губернського апеляційного нормального суду[21]. За цими ж правилами було створено 21 січня 1816 р. Мінський губернський[22] та 6 вересня цього ж року – Віленський губернський[23], 22 грудня 1818 р. – Подільський губернський апеляційний нормальний суд[24]. Офіційною причиною його створення стало визнання верховною владою порушень у роботі повітових апеляційних судів (чиї рішення були остаточними): нерідко власник землі, який мав у повіті чисельну рідню чи здатність знаходити прихильність своїх сусідів, які були суддями, вигравав справу. Тому, згід-

12 ПСЗ-1. Т. 17 (1765-1766). Санкт-Петербург, 1830. С. 716-794.
13 ПСЗ-1. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800). Санкт-Петербург, 1830. С. 398.
14 ПСЗ-1. Т. 26 (1800-1801). Санкт-Петербург, 1830. С. 484-486.
15 ПСЗ-1. Т. 31 (1810-1811). Санкт-Петербург, 1830. С. 377-379.
16 ПСЗ-1. Т. 31 (1810-1811). Санкт-Петербург, 1830. С. 379, 381.
17 ПСЗ-1. Т. 31 (1810-1811). Санкт-Петербург, 1830. С. 667-668.
18 ПСЗ-1. Т. 32 (1812-1814). Санкт-Петербург, 1830. С. 198-200.
19 ПСЗ-1. Т. 32 (1812-1814). Санкт-Петербург, 1830. С. 737-740.
20 Державний архів Хмельницької області (ДАХмО). Ф. 134. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 1-13зв.
21 ПСЗ-1. Т. 33 (1815-1816). Санкт-Петербург, 1830. С. 380.
22 ПСЗ-1. Т. 33 (1815-1816). Санкт-Петербург, 1830. С. 445.
23 ПСЗ-1. Т. 33 (1815-1816). Санкт-Петербург, 1830. С. 1018.
24 ПСЗ-1. Т. 35 (1818). Санкт-Петербург, 1830. С. 646.

но правил для повітових судів, утворювалася губернська судова установа, чиї рішення були остаточними[25].

Вищою установою був Сенат, до якого надходили на ревізію всі справи, по яким відсуджувалася з казни будь-яка власність[26].

Процес створення здійснювався традиційним способом: 6 лютого 1819 р. до другого департаменту Подільського головного суду, який до створення межової системи регулював земельні майнові питання та був апеляційною установою для підкоморських судів, надійшов указ про створення губернського межового апеляційного суду. Вказувалося, що розгляд питання був викликаний клопотанням дворянства до міністра юстиції князя Д.І. Лобанова-Ростовського про відкриття у Кам'янці-Подільському, за прикладом Литовських губерній, губернського межового апеляційного суду. Далі від міністра звернення надійшло до Сенату, а звідти – до Комітету міністрів, який і дозволив його заснування 22 грудня 1818 р. Також копії надсилалися до подільського військового губернатора з вимогою негайного відкриття суду, до Подільського губернського правління щодо вирішення питання з виділенням коштів на утримання суддів, канцелярських службовців та інші потреби відповідно до штатів губернських місць із загального земського збору з представленням пропозицій міністру фінансів. Проте жодних пропозицій до 14 липня не було підготовлено[27].

Таким чином, якщо у Російській імперії за маніфестом 1765 р. проводилося генеральне межування, суть якого полягала у роботі землемірів по обов'язковому розмежуванню володінь за назвами сіл і пусток, то на Правобережній Україні Павло I заради отримання підтримки від місцевої польської еліти відновив підкоморські суди, які діяли відповідно до річпосполитівських правових норм. Загравання Олександра I з польською знаттю мало наслідком для Подільської губернії заснування у 1814 р. мережі повітових межових судів, а у 1818 р. – Подільського губернського апеляційного нормального (межового) суду, які повинні були врегульовувати земельні справи згідно Литовського статуту та польських конституцій.

Формування губернської судової ланки відбувалося під час дворянських виборів, коли до губернського Кам'янця-Подільського з'їжджалося повітове дворянство, яке мало право брати участь у виборах та обирало своїх представників на наступних три роки. Від кожного повіту делегувалося по одному з 15 членів повітового межового апеляційного суду[28]. Зі Штатів на 1825 р. з'ясовується, що було витримано традиційну структуру: виборний елемент і канцеляристи з обслуговуючим персоналом (Табл. 1). Окрім постійного голови передбачалося, що у суді повинно засідати не менше семи суддів, які перебували в присутстві чи відправлялися для перевірки спірних місць і меж, а решта, які не потрапили або були у відпустці, не відбували служби[29].

Наявні дані за 1823 і 1826 рр. дають можливість прослідкувати зміни у кадровому складі. Посаду голови суду в 1823 р. займав граф Григорій Комарницький (його кандидатуру було підтримано 340 голосами), а в 1826 р. – граф Павло Стадницький (201

[25] ПСЗ-1. Т. 33 (1815-1816). Санкт-Петербург, 1830. С. 380-381.
[26] ПСЗ-1. Т. 40 (1825). Санкт-Петербург, 1830. С. 66-67.
[27] ДАХмО. Ф. 120. Оп. 1. Спр. 2727. Арк. 2-3, 8-9.
[28] ПСЗ-1. Т. 33 (1815-1816). Санкт-Петербург, 1830. С. 381.
[29] ПСЗ-1. Т. 44: Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813-1825). Санкт-Петербург, 1830. С. 202.

голос)[30]. Про високий статус голови губернського суду свідчить той факт, що дозвіл на відпустку давався Сенатом (як це було у травні 1824 р., коли графу Г. Комарницькому надавалася трьохмісячна відпустка)[31].

Стосовно депутатів від повітів (Табл. 2), то лише четверо з дванадцяти були переобрані на наступне трьохріччя. Логічним поясненням цього є територіальне розташування маєтностей: депутат від Кам'янець-Подільського повіту Вікентій Лєснєвич мав власність у селі Мукша (192 кріпаки)[32] (зараз це приміське село Кам'янця-Подільського), від Ушицького повіту Олександр Кроковський – у селі Вихватнівка (150 кріпаків)[33], яке знаходилося за 25 км від губернського міста, від Летичівського повіту Михайло Обремський мав маєток у селі Залуччя Кам'янець-Подільського повіту (156 кріпаків)[34], що за 22 км від губернського міста. Депутат від Ямпільського повіту Вікентій Клопотовський (на момент виборів він знаходився під судом, але так, як вакансія залишалася у 1824 р. і його було виправдано, то губернатор затвердив його на посаді[35]) мав сумнівну власність *(на думку автора)* – у Вінницькому повіті 14 душ кріпаків та у Ямпільському – 100 душ за заставним контрактом. Крім того, свою службу у виборних органах він розпочав у 1820 р. депутатом від повіту до Подільської дворянської комісії[36]. Решта вісім депутатів (67%) були новообраними.

Що ж до соціального портрету, то голова Подільського губернського апеляційного нормального суду граф Григорій Комарницький, обраний на цю посаду в 1823 р., мав 42 роки та володів у Кам'янець-Подільському повіті помістям із 375 кріпаками, мав ще 2000 селян в Австрійській імперії. Був одруженим [втрачений фрагмент із детальною інформацією. – *авт*.]. Освіта не зазначена. Свою службу розпочав після обрання дворянством Кам'янець-Подільського повіту в 1802 р. (21 рік) комісаром по земській повинності (до 1809 р.). У 1809 р. обраний повітовим хорунжим і виконував обов'язки повітового маршала. Неодноразово виконував різноманітні доручення губернатора та губернського правління. У 1814 р. його обрали повітовим маршалом і межовим суддею. Протягом 1815-1817 рр. шість разів зі згоди губернського маршала князя Й.К. Четвертинського виконував обов'язки губернського маршала[37]. Ознакою довіри з боку російської влади стало нагородження його орденом Св. Анни 2 ст. Проте на виборну посаду він не був обраний, у 1818 р. призначений губернатором до складу Комітету для складання законів у м. Кам'янець-Подільський. У 1820 р. на чергових виборах Г. Комарницький був обраний кандидатом на посаду голови губернського межового суду. 11 серпня 1823 р. після смерті голови вступив на посаду, 31 серпня вшосте був обраний дворянством: цього разу на посаду голови Поділь-

[30] ДАХмО. Ф. 120. Оп. 1. Спр. 3043. Арк. 1186зв., 1592зв.
[31] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 43.
[32] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 125зв.
[33] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 130зв.
[34] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 127зв.
[35] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 113.
[36] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 130зв.
[37] Цікаво, що у літературі (Губернии Российской империи. История и руководители. 1708-1917 / Под редакцией: под общ. ред. Б.В. Грызлова, гл. ред. Н.Ф. Самохвалов. Москва: Издательство: Объединенная редакция МВД России, 2003. С. 225) в 1815-1817 рр. губернським предводителем дворянства зазначено колезького секретаря Григорія Івановича Комарницького. Але насправді він, згідно формуляру, не був ні колезьким секретарем, ні офіційним предводителем. У 1816 р. військовий губернатор О.М. Бахметьєв подав рапорт на ім'я імператора з проханням про пожалування для князя Йосифа Калясантія Четвертинського звання дійсного камергера двору [Центральний державний історичний архів (м. Київ). Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 1613. Арк. 45].

ського губернського апеляційного нормального суду[38].

Наступник – граф Павло Стадницький, обраний на цю посаду в 1826 р., станом на 1827 р. мав 37 років і володів у Проскурівському повіті 221 ревізькою душею. Будучи одруженим, дітей не мав. Після закінчення у Варшаві наук (не зазначено навчального закладу) в 1810 р. розпочав службу у Міністерстві фінансів і наступного року був призначений секретарем відділення державного майна. У 1812 р. вступив на військову службу підпоручиком, через рік звільнений. Черговим місцем служби, після 14-річної перерви став Подільський губернський межовий суд[39].

Аналіз формулярів 1827 р. 12 дворян межових суддів від повітів[40] дозволяє встановити:

- віковий склад: у віці від 23 (коли допускали до участі у виборах) до 29 років – сім осіб; від 30 до 39 років – п'ять осіб;
- власність (число кріпаків): не мали – дві особи; від 22 до 99 осіб – дві особи (з них в одного 25 ревізьких душ у дожиттєвому володінні матері); від 100 до 199 душ – п'ять осіб (в одного з них власником був батько, в іншого 100 кріпаків було по заставному праву); більше 200 – три особи (найбільше 960 кріпаків); із 10 власників чи користувачів маєтків лише володіння одного було розташоване не у тому повіті, в якому його обрали;
- освіта: один закінчив Львівський університет, один – народне училище (обоє були до цього чиновниками), в інших 10 – освіта не зазначена;
- перебіг кар'єри: вперше обрані й одразу на посаду судді – п'ять осіб; до обрання на посаду два терміни (6 років) був одночасно повітовим писарем і межовим суддею – один; відставний капітан і титулярний радник, усупереч закону, обрані до складу суду – двоє; обрані вдруге – четверо (двоє з них спочатку були обрані у 1820 р. депутатами до Подільської дворянської комісії, один одразу був обраний у 1823 р., не маючи досвіду роботи, останній до обрання у 1823 р. був суддею межового повітового суду);
- професіоналізм: лише двоє були суддями межових апеляційних повітових судів;
- сімейний стан: у двох суддів зазначено, що одружені; у п'яти – холості, у решти – не зазначено.

Як і в ситуації з головними судами[41], де від корони були призначені радники, верховна влада продовжувала практику введення своїх представників до складу губернських судових установ. У першу чергу, це робилося для відстоювання казенних інтересів при межуванні володінь приватних власників із казенними дачами або маєтками, адже рішення Подільського губернського апеляційного нормального суду були остаточними. У даному випадку з 12 депутатів двоє були інкорпоровані до

---

[38] ДАХмО. Ф.134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 9-12.

[39] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 125зв.

[40] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 125-132.

[41] Головний суд (1797-1831) – апеляційна установа для магістратів, ратуш, повітових і підкоморських судів (останніх у Подільській губернії до 1814 р.) губерній Правобережної України, створена за Павла І замість кримінальної та цивільної палат. Складався з двох департаментів: кримінальних та цивільних справ. До складу входили обрані на три роки два голови 5 класу, шість засідателів від дворянства та призначувані від корони два радники 6 класу [ПСЗ-1. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800). Санкт-Петербург, 1830. С. 397] і секретарі [ПСЗ-1. Т. 24 (6 ноября 1796-1797). Санкт-Петербург, 1830. С. 728].

складу суду з порушенням майнового цензу, вони не належали до дворянської корпорації повіту. Відставний капітан Семен Чайковський, 39 років, неодружений, мав у губернському місті кам'яний будинок, закінчив у 1805 р. Львівський університет і вступив на російську військову службу. У 1814 р. був звільнений у зв'язку з хворобою, наступного року розпочав цивільну службу в штаті канцелярії подільського військового губернатора чиновником з особливих доручень, окремо займаючись закордонним листуванням. Знаковим для нього став 1826 р.: за відмінну та старанну службу нагороджено орденом Св. Анни 3 ст. і, водночас, у зв'язку з розформуванням штату військового губернатора, обрано до складу суду[42]. У 1833 р. Подільський губернський межовий суд розглядав рапорт свого судді Чайковського, який разом із подільським повітовим землеміром Левицьким перевіряв опис меж вінницького староства з сусідніми володіннями[43]. Отож, щонайменше у 1829 і 1832 рр. відставний капітан переобирався на посаду судді губернської апеляційної установи та займав її вже втретє.

Титулярний радник Степан Білінський, 33 роки, одружений, батько трьох дітей, після закінчення народного училища, не маючи необхідного майнового цензу, змушений був розпочати статську службу в 1812 р. у Балтському повітовому суді. З 1814 р. переїхав до Кам'янця-Подільського, де спочатку служив експедитором у комісії Подільського депутатського зібрання, потім секретарем і кожних три роки отримував чергові чини. З 1821 р. перейшов на роботу до канцелярії військового губернатора О.М. Бахметьєва (1814-1825). У 1826 р., як і С. Чайковський, після розформування штатів, був обраний до складу суду. Очевидно, що ці два досвідчені депутати обиралися під тиском влади від повітів, де дворянство було нечисленним, і захищали державні інтереси[44].

Отже, губернська апеляційна межова установа формувалася шляхом виборів представників від межових повітових судів. Голови суду були заможними землевласниками, хоча частина з них не мала досвіду виборної служби та зв'язку з юриспруденцією. Так само матеріально забезпеченими були і судді, але виникають сумніви в їх професійній придатності через брак досвіду служби, освіти та порівняно юного віку. Російська влада задля відстоювання казенних інтересів ввела до складу установи, рішення якої були остаточними, колишніх чиновників.

Значно складнішим для вивчення є питання, пов'язане з канцелярськими службовцями (Табл. 1), через незадовільний стан подання та збереження формулярних списків. Губернська влада постійно нагадувала про необхідність вчасного подання формулярів, при чому відповідальність за контроль покладалася на Подільський губернський межовий суд[45]. У 1827 р. Подільське губернське правління вкотре нагадувало всім присутствіям, у т. ч. і Подільському губернському межовому суду, про вчасне надсилання формулярів про службу до 25 червня, вказуючи на типові помилки та терміни подачі[46].

До сьогодні збереглися формулярні списки 1826 і 1828 рр. реєстратора, двох повитчиків, канцеляриста, молодшого землеміра та копіїста[47]. Всі вони були дворянами. Із

[42] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 47зв., 52, 126зв.-127.
[43] Державний архів Вінницької області (ДАВінО). Ф. 484. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1.
[44] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 128зв.-130.
[45] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 21-22зв.
[46] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 123.
[47] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 2-3, 8-9, 19-22; ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 104-105.

шести осіб п'ятеро були віком від 25 до 28 років,а молодший землемір – 35 років. Ніхто з них не мав у власності кріпаків, за винятком копіїста, чий батько володів 37 ревізькими душами у Літинському повіті. Всі мали освіту (у більшості народне училище).

Очевидно, що існували певні вимоги до окремих чиновників: повитчик колезький реєстратор Валереній Скупеневський після закінчення народного училища у 1816 р. вступив для вивчення правознавства до Подільського головного суду, де через чотири роки отримав атестацію про здатність виконувати обов'язки адвоката. Проте наступного року він вступає на цивільну службу повитчиком до Подільського губернського апеляційного суду, а в 1826 р. звільняється[48]. Його наступник на цій посаді Михайло Козловський після закінчення гімназії Подільської губернії вступив до палестри другого департаменту Подільського головного суду, де чотири роки займався обробкою різних справ. Після цього почав працювати повитчиком у губернській судовій установі[49]. Молодший землемір Іполіт Рембуртович після закінчення наук вступив до школи землемірів, заснованій у 1807 р. в Кременецькій Волинській гімназії. Завдяки відмінним успіхам за поданням керівництва указом Сенату в 1814 р. призначений повітовим землеміром Режицького повіту Вітебської губернії. У 1818 р. за власним бажанням звільнений і лише у 1827 р. вступив на службу до Подільського апеляційного межового суду[50].

Щодо перебігу кар'єри, то враховуючи вік, для трьох осіб Подільський губернський межовий суд став першим місцем цивільної служби, для двох – другим (помічник повітового маршалу та помічник експедитора у канцелярії подільського військового губернатора), молодший землемір повернувся на службу після дев'яти років перерви. Лише двоє з чотирьох були одружені.

Фактично, службовці суду були молодими освіченими дворянами, які не мали власності. Очевидно, що ставилися вимоги до професійних якостей окремих категорій, зокрема кандидати на посаду повитчика приходили після навчання на адвокатів у Подільському головному суді, а, отже, посада канцеляриста була привабливішою за посаду адвоката. Землеміри також повинні були мати необхідну освіту.

Так як судді мали перебувати у губернському місті, то було передбачено сплачувати жалування з казни за рахунок коштів, які збиралися на земські повинності[51]. У 1823 р. верховна влада повернулася до питання про Штати[52]. Навіть Державна рада визнавала, що встановлені Сенатом оклади вкрай недостатні. Наприклад, для голови було визначено жалування в 200 руб. сріблом, тоді як губернатори та дворянство у двох губерніях хотіли по 750 руб. сріблом, а в інших двох – по 1200 руб. асигнаціями (за курсом 1:5 це становило 240 руб. сріблом). Крім цього, Подільський губернський межовий суд вимагав для повноцінного функціонування від 6 000 до 6 300 руб. сріблом, у Віленській губернії й ця сума була б малою, але Сенат виділяв лише 2 650 руб. сріблом на рік. У цьому випадку Державна рада прийняла рішення урівняти фінансове утримання губернського межового суду з казенною палатою, встановивши його в 6 000 руб. сріблом[53].

---

[48] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 8-8зв., 13.
[49] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 20зв.-21.
[50] ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 19зв.-20.
[51] ПСЗ-1. Т. 33 (1815-1816). Санкт-Петербург, 1830. С. 381.
[52] ПСЗ-1. Т. 38 (1822-1823). Санкт-Петербург, 1830. С. 935-936.
[53] У 1840 р. Брацлавський межовий апеляційний суд зазначав, що на губернську установу виділялося 6 000 руб. сріблом, і всі ці кошти використовувалися, а на повітові установи кошти не виділялися [ДАВінО. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5].

Способом розв'язання проблеми недофінансування могло б стати отримання додаткових коштів через збори зі сторін процесу, проте влада для губернських судів забороняла це робити під загрозою відповідальності, так як судді та службовці отримували жалування[54].

Таким чином, верховна влада заради економії здійснювала традиційну політику недофінансування державних установ. Лише у 1825 р. було збільшене грошове забезпечення, проте, очевидно, й воно було недостатнім. При цьому можливість заробляти установам самостійно через надання додаткових платних послуг держава забороняла.

Діяльність межових судів у Західних губерніях було припинено 24 червня 1840 р.[55] у зв'язку з відміною дії Литовського статуту та сеймових конституцій і поширенням російських цивільних законів. Для генерального межування у межовому департаменті Сенату повинні були бути створені особливі правила, відповідно до загальної межової інструкції. Справи губернського суду передавалися за описом до Цивільної палати. Всім членам суду та канцеляристам видавалися атестати про службу та надсилалися всі формулярні списки до губернського правління[56].

Отже, верховна влада за правління Олександра I продовжувала політику порозуміння з польською місцевою елітою. Повна лояльність мала наслідком створення межової системи, яка прискорила розгляд земельних справ за річпосполитівською судовою традицією. Щоб зняти напругу між сторонами процесу розмежування у повітах (часто сторона, що програла, звинувачувала свого противника у зловживаннях через наявність родичів у повітовому межовому апеляційному суді або підкуп) було створено Подільський губернський апеляційний нормальний [межовий] суд. До його складу обиралися на три роки переважно молоді недосвідчені заможні дворяни, частина яких сприймала службу як повинність. Головами суду дворянство, очевидно, не без участі місцевої влади, обирало досвідчених посадовців, які вже засвідчили свою лояльність. Водночас забезпечення збереження казенної власності вимагало від влади контролю у цій сфері, й тому до складу судової інстанції входили обрані під тиском влади чиновники, основним завданням яких було при розмежуваннях не допускати втрат землі у казенних маєтках. Службовцями суду були молоді бідні дворяни, які мали відповідну освіту для виконання своїх обов'язків. Для певних категорій (повитчики та землеміри) влада висувала кваліфікаційні вимоги: навчання у спеціалізованих органах. Заради економії робота губернського апеляційного межового суду недофінансовувалася, лише з 1825 р. ситуація покращилася, але загалом жалування, передусім канцеляристів, було недостатнім (хоча заради справедливості слід відмітити, що жалування канцеляристів було кращим, ніж доходи від адвокатської діяльності).

REFERENCES

Akmanov, A.I. (2012). Mezhevye raboty na bashkirskikh zemliakh v kontse XVIII-XIX vv. [Surveying Works on the Bashkir Lands at the end of the XVIII – XIX centuries]. *Vestnik Bashkirskogo universiteta, 17.1(I)*, 731-733 [in Russian].

Gryzlov, B.V. (Ed.). (2003). *Gubernii Rossiiskoi imperii. Istoriia i rukovoditeli. 1708-1917* [Provinces of the Russian Empire. History and Leaders. 1708-1917]. Moskva: Izdatelstvo: Obedinennaya redaktsiya

[54] ПСЗ-1. Т. 38 (1822-1823). Санкт-Петербург, 1830. С. 935-936.

[55] Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 15 (1840). Санкт-Петербург, 1841. С. 443-445.

[56] ДАВінО. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 8зв.-9зв.

MVD Rossii [in Russian].

Kavelin, S.P. (1914). *Mezhevanie i zemleustroistvo. Teoreticheskoe i prakticheskoe rukovodstvo* [Surveying and Land Management. Theoretical and Practical Guid]. Moskva: Izdanie magazina «Pravovedenie» I.K. Golubeva [in Russian].

Lobanova, A.A. (2013). Sistema podgotovki mezhevykh kadrov v Rossii v XIX – nachale XX vv. [The System of the Training of the Land Surveyores in Russia from XIX to the beginning of XX century]. *Sibirskii pedagogicheskii zhurnal, 1*, 50-53 [in Russian].

Malinovskii, F.L. (1844). *Istoricheskii vzgliad na mezhevanie v Rossii do 1765 g.* [Historical Perspective on the Surveying in Russia until 1765]. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. Sycheva [in Russian].

Nekrasov, F.G. (1915). *Mezhevanie zemel v Rossii: (Mezhevye zakony): Konspekt.* [Land Surveying in Russia: (Surveying laws): Syllabus]. Moskva [in Russian].

Rulev, M.S. (2013). Reformy mezhevaniia i mezhevogo suda v XVIII veke: problemy i rezultaty [Reforms of the Surveying and the Surveying Court in the 18th century: Problems and Results]. *Uchenye zapiski. Elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta, 4 (28)*. URL: http://www.scientific-notes.ru/pdf/033-022.pdf [in Russian].

Smirnov, G.S., Smirnov, S.S. (2009). *Organizatsiia generalnogo mezhevaniia v Rossii* [Organization of General Land Surveying in Russia]. *Sotsyum i vlast, 1 (21),* 104-110 [in Russian].

Smirnov, G.S., Smirnov, S.S. (2010). Organizatsiia spetsialnogo mezhevaniia v Rossii [Organization of Special Land Surveying in Russia]. *Sotsyum i vlast, 1 (25)*, 106-111 [in Russian].

Shevchuk, A.V. (2018). Borotba fiskaliv ta vlady za kontrol nad sudovoiu systemoiu Zakhidnykh hubernii Rosiiskoi imperii (1799 r.) [The Strife of Fiscal Inspectors and State Power for the Control of the Russian Empire Judicial System in Western Provinces (1799)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk, 4 (24) (zhovten-hruden), Vol. 1*, 82-86 [in Ukrainian].

Таблиця 1

Штат губернського апеляційного нормального суду на 1825 р. (для Гродненської, Віленської та Подільської губерній)[57].

№	Звання чинів	Осіб	Жалування одному (руб. сріблом)
1.	Голова	1	600
2.	Суддів	7	400
3.	Регент чи секретар	1	300
4.	Протоколіст, він же архіваріус	1	200
5.	Регістратор[58]	1	150
6.	Канцеляристів чи повитчиків	2	150
7.	Копіїстів	2	100
8.	Старший землемір	1	300
9.	Молодший землемір	1	200
10.	Перекладач російської мови	1	200
11.	Возний для повідомлень	1	60
12.	Сторож	1	45
	На оренду будинку, дрова, канцелярські товари	–	645
	Всього	20	6000

[57] ПСЗ-1. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813-1825). Санкт-Петербург, 1830. С. 202.

[58] До 1823 р. у суді існувала посада екзекутора, яку було скасовано та натомість запроваджено регістратора [ПСЗ-1. Т. 38 (1822-1823). Санкт-Петербург, 1830. С. 936].

Таблиця 2

Судді Подільського губернського апеляційного межового суду, обрані від повітів у 1823 та 1826 рр.[59]

№	Повіти	1823 р.	1826 р.
1.	Балтський	Станіслав Дениско	[Ієронім Ходакевич]
2.	Брацлавський	Войцех Бохенський	Октавіан Городецький
3.	Вінницький	Костянтин Корженьовський	Людвіг Богдашевський
4.	Гайсинський	Фелікс Коссовський	Семен Чайковський (відставний капітан)
5.	Кам'янець-Подільський	Вікентій Лєсневич[60]	
6.	Летичівський	Михайло Обремський	
7.	Літинський	Леон Лавський	Яків Длуголенцький
8.	Могилівський	Ігнатій Вітославський	Генріх Красовський
9.	Ушицький	Олександр Кроковський	
10.	Ольгопільский	Адам Желішовський	Степан Білінський (титулярний радник)
11.	Проскурівський	Віктор Пянецький	Антоній Білінський
12.	Ямпільський	Вікентій Клопотовський	

Andrii Shevchuk
(Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9023-5214

Podillia Provincial Ordinary Court of Appeal (1818-1840): Establishing, Staffing, and Social Portrait

The paper states that Alexander I continued the policy of dialogue with the Polish local elite: for the sake of loyalty, the supreme power gave several concessions. The Polish judicial tradition was preserved (in Russian provinces general surveying was carried out on other principles), an important element of which was to carry out the land surveying of local landlords and tenants. At the request of the nobility, the authorities created a more efficient surveying system, first at the county level, and from 1818 – the provincial. The enlarged staff of county surveying courts sped up the process of estates surveying. The final decisions of Podillia Provincial Ordinary Court of Appeal had to reduce tension in the relations of the county gentry and complete the process of surveying.

The composition of the court was: the Head elected for three years, 12 judges and appointed officials. The Head of the Provincial Ordinary Court of Appeal, obviously, not without the assistance of local authorities, was an experienced, wealthy official who had shown his loyalty. However, judges, mostly, were young and inexperienced wealthy nobles, some of

[59] Складено автором: 1823 р. [ДАХмО. Ф. 120. Оп. 1. Спр. 3043. Арк. 1186зв.]; 1826 р. [ДАХмО. Ф. 120. Оп. 1. Спр. 3043. Арк. 1592зв.]. Дані по Летичівському повіту за 1823 р. та по Балтському за 1826 р. були відсутні в указі про затвердження на посадах, проте за формулярними списками за 1826 р. вдалося встановити, що депутатом від Балтського повіту з 31 травня 1827 р. був Ієронім Ходакевич [ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 128зв.-129], а в 1823 р. у Летичівському повіті – Михайло Обремський [ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 127зв.].

[60] У 1829 р. втретє був обраний до складу губернського апеляційного межового суду [ДАХмО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 133зв.-134].

whom accepted the service as conscription. Analysis of blank forms allows getting information about age, property, education, career path, professionalism and marital status of the judiciary. For the preservation of state property during the surveying of private estates, the court included also former officials, elected under pressure of the authorities. The court officials were young poor nobles who had the appropriate education to perform their duties. For certain categories (county officials and land surveyors), the authorities set out qualification requirements: training in specialized educational institutions. To save money Supreme power underfinanced the Provincial Ordinary Court of Appeal. Only since 1825, the situation started to improve, but in general, the salary was insufficient (for the sake of justice it should be noted that some clerks chose the court and not the advocacy). The state, in response to the loyalty of the elite, allowed the Polish nobility to regulate land relations between private landowners and land users independently but did not allow the loss of state property.

Keywords: Podillia Provincial Ordinary Court of Appeal, Podillia province, surveying according to the Polish judicial tradition, judge, official

Надійшла до редакції / Received: 15.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2019*

УДК 94 (477.46) «1905/1907»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).291

СЕЛЯНСТВО УМАНСЬКОГО ПОВІТУ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1905-1907 рр.

Наталія Тацієнко
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна)
e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7872-9008

У статті аналізується участь селянства Уманського повіту у революційних подіях 1905-1907 рр. Наведено яскраві приклади селянських заворушень на Уманщині, а саме – аграрні страйки сезонних сільськогосподарських робітників, основною вимогою яких було підвищення плати за щоденні роботи; напади на маєтки та їх підпали, що ставали звичним, масовим явищем; захоплення поміщицьких земель і лісу, з вимогами розділення цих земель між селянами; супротив владі. З'ясовано, що значну роль у протестних настроях селянства Уманського повіту відігравали прокламації, про що свідчать матеріали розслідувань.

Ключові слова: *селянство, страйки, безземелля, підпали, прокламація, Уманський повіт*

Селянський рух становив органічну складову революції 1905-1907 рр., адже за характером завдань, рушійною силою, масштабами супротиву революція була селянською. Соціальні очікування селян базувалися на завершенні аграрної революції, скасуванні викупних платежів, передачі землі у їх власність, розвитку товарного сільськогосподарського виробництва і т.д. Злиденне становище, накопичене невдоволення та гнів поступово набували руйнівних форм, а саме – захоплення поміщицьких земель, руйнування маєтків, підпали, страйки, супротив владі. Нагальною була зміна форм селянського землекористування, вивільнення робочих рук, створення ринків найманої праці, необхідних для індустріалізації економіки.

Участь селянства у революційних подіях початку ХХ ст. висвітлюється багатьма науковцями. Зокрема, В. Іванушкін[1] розглядав передумови аграрних заворушень початку ХХ ст. на Київщині, розвиток страйкового та селянського рухів у регіоні, акцентуючи увагу на боротьбі за право на землю як споконвічному бажанні селян. А. Буцик[2] характеризував селянські страйки як своєрідну форму бойкоту поміщика, з метою покращення умов праці та підвищення платні або отримання поступок у користуванні орендованою землею та пасовищами, а як максимум – можливість назавжди позбавитися влади землевласника. За підрахунками М. Лещенка[3] та І. Реви[4],

[1] Іванушкін В. Селянський рух 1905-1906 р. на Київщині: економічні передумови, зміст та наслідки. Київ: Держвидавництво України, 1926. 100 с.; Іванушкін В. Економіка селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині // Життя й революція. 1925. № 10. С. 81-86.

[2] Буцик А. Селянський рух на Київщині в 1906 р. // Наукові записки КДУ ім. Т. Шевченка. 1955. Т. XIV. Вип. 6. С. 19-44.; Буцык А. Крестьянское движение на Киевщине в революции 1905-1907 гг.: дис… канд. ист. наук. Київ, 1947. 276 с.

[3] Лещенко М. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 231 с.

[4] Рева І.М. Страйки селян і сільськогосподарських робітників Правобережної України (1905-1907 рр.) // Український історичний журнал. 1975. № 8. С. 37-44.

селянські страйки на Правобережжі становили ⅗ від усіх виступів. Зокрема, навесні 1905 р. страйки на Київщині були головною формою протесту, складаючи 93% від загальної кількості селянських виступів, а в цілому за 1905 р.– 69%[5]. За підрахунками М. Лещенка, співвідношення активних страйків до пасивних можна представити як ⅘. Спочатку селяни вдавались до пасивного страйку і вже потім їхня боротьба набувала більш активних, наступальних форм[6].

Монографія О. Михайлюка[7] присвячена комплексному дослідженню змін, що відбулися у селянському середовищі періоду модернізаційних і революційних перетворень перших десятиліть ХХ ст. В. Соболєв[8] розглянув стосунки влади та селянської громади через призму діяльності військово-судових установ на прикладі Київського військово-окружного суду, як елементів каральної системи у період революції 1905-1907 рр. Детальний історіографічний огляд страйкового руху українського селянства на початку ХХ ст. здійснив Д. Кудінов[9]. Ю. Магась-Демидас[10] розглядала зміну ставлення хліборобів Наддніпрянської України до влади у 1905 – лютому 1917 рр.

Метою даної публікації є висвітлення трансформації ставлення селян Правобережної України, зокрема Уманського повіту, до революційних подій 1905-1907 рр.

До економічних причин селянських виступів можна віднести неврожайні роки на рубежі ХІХ-ХХ ст., мало- і безземелля селянства, котре несло на собі тягар викупних платежів архаїчних феодальних повинностей. Селяни самовільно рубали поміщицькі ліси, забирали реманент, сіно та збіжжя своїх поміщиків, вимагали знизити орендну плату, випасали худобу на поміщицьких пасовищах тощо. Найбільшої інтенсивності досягає рух на Правобережжі. З 36 повітів Правобережної України селянськими заворушеннями були охоплені 23. Серед сезонних сільськогосподарських робітників поширюються аграрні страйки. Протягом весни-літа у цьому регіоні відбулося близько 500 виступів, які були добре організовані, відбувалися без кровопролиття, переважно мирними методами. Основною вимогою їх учасників було підвищення плати за щоденні роботи. Так, 19 травня 1905 р. на поля землевласника Георгія Ящика с. Хижна з'явилося понад 300 місцевих селян, хоча й напередодні прикажчиком було запрошено тільки 50 осіб з платою по 40 коп. у день. Всі 300 селян стали до роботи, яку закінчили до полудня, після чого пішли в економію за розрахунком, при чому вимагали для кожного робітника по 40 коп. Управителі маєтком Єфимій і Микола Ящики пропонували їм по 20 коп. з огляду на неповний робочий день і чисельність робітників. Але селяни стояли на своєму і з причини їх збудженого стану, за свідченнями Ящиків, вимогу було задоволено. Ящики у даному випадку швидше спрацювали на випередження, адже за свідченнями волосного старшини та поліцейського стражника, заворушень серед селян не помічалось, і в очікуванні заробітної плати вони спокійно сиділи у дворі економії.

Вранці наступного дня близько 30 місцевих знову з'явилися на полях Ящика та

---

[5] Рева І.М. Вказ. праця. С. 39.

[6] Лещенко М. Вказ. праця. С. 128-133.

[7] Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с.

[8] Соболєв В. Справи про селянські заворушення в практиці Київського військово-окружного суду // Етнічна історія народів Європи. 2009. Вип. 28. С. 140-145.

[9] Кудінов Д.В. Страйковий рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 роках: історіографія проблеми. Суми: Папірус, 2014. 352 с.

[10] Магась-Демидас Ю. Трансформація ставлення селянства Наддніпрянської України до влади (1905 – лютий 1917 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14). С. 22-27.

стали переконувати працюючих там підлітків залишити роботу до тих пір, доки поміщик не буде платити їм по рублю в день, причому, деякі з прибулих погрожували побиттям тим, хто відмовлявся. Роботи на полях було припинено, робітники прийшли до економії, вимагали платню за повний робочий день, пояснюючи, що припинили роботу не за власним бажанням. Але Ящики відмовилися, після чого хтось із робітників розбив камінням вікно, інший кинув сапу в Григорія, а селянка Марія Коцюбова вдарила сапою Миколу Ящика. Того ж дня селяни с. Хижна з'явилися на полях поміщика Журавського та заявили йому, що відтепер «по Маніфесту» він повинен платити робітникам по рублю в день.

Вранці 1 червня уже в с. Корсунка на буряковій плантації землевласника Євгенія Журавського з'явилися до 80 осіб корсунських селян, які чи то внаслідок умовлянь, чи то силою, вигнали робітників із сусіднього с. Павлівки. У той же день ввечері натовп селян, підбурений Феодосієм Рижаниковим, Мокієм Гайдою, Семеном Дядькуном, прийшли в економію з вимогою збільшити платню вдвічі, але отримали відмову.

У той самий день селяни с. Павлівки з'явилися на буряковій плантації ферми «Марцеліни» Євгенія Журавського при с. Майданецькому. Погрожуючи побиттям, вони стали вимагати припинення робіт. Робітники приєдналися до натовпу та відправилися у двір ферми, де вимагали від управителя економією дворянина Владислава Павловського платні, погрожуючи йому, але нанесли побої тільки помічнику управителя Піонтковському. Останній, злякавшись, відіслав за касиром Кульчицьким, а сам з поліцейським та охоронцем зачинився у конторі. До прибулого касира зверталися з вимогою грошей і ті, кого не було на плантації. З метою недопущення фізичної розправи вимоги задовольнили, після чого натовп розійшовся з вигуками «да здравствует республика, восьмигодинний робочий день, да здравствует социал-демократическая партия»[11].

З жовтня 1905 р. форми боротьби стають активнішими. Напади на маєтки та їх підпали стають звичним, масовим явищем, що супроводжували селянські виступи. Типовою стала така картина: вдень дороги переповнювались екіпажами поміщиків, котрі тікали до міст, а вночі стояла заграва від численних пожеж і погромів. Драматичні події в українському селі на початку XX ст. яскраво зображено у повісті М. Коцюбинського «Fata Morgana», де автор вже у назві твору намагався показати примарність надій і сподівань селянства на землю, волю, ліквідацію соціальної нерівності.

Протягом 1905 р. в Київській губернії сталося 2 469 пожеж, з яких – 136 у містах і 2 333 у повітах. Причинами у 582 випадках, тобто у 24% від загальної кількості, названі саме підпали[12]. Такою ж тенденція залишалася і наступного 1906 р. (22,3%), протягом якого в губернії сталося 2 748 пожеж, з яких – 194 в містах і 2 554 в повітах, у результаті яких згоріло 4 165 дворів. Сума збитків становила 5 441 435 руб. (876 148 руб. у містах і 4 565 287 руб. у повітах)[13]. Кількість пожеж у 1907 р. збільшилась порівняно з 1906 р. на 26,6%, кількість згорілих будинків – на 29,9%, сума ж

[11] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 317. Оп. 1. Спр. 4429. Арк. 1-2.

[12] Памятная книжка Киевской губернии на 1907 год. Киев: Киевская Губернская Типография, 1906. С. 119.

[13] Памятная книжка Киевской губернии на 1908 год с приложением адрес-календаря губернии. Киев: Типо-Литография Губернского Правления, 1908. С. 191.

збитків навпаки зменшилася на 20,2%. Кількість навмисне спричинених пожеж теж зросла порівняно з минулим роком: якщо у 1906 р. це було 614 випадків, то 1907 р. – 791 (22,7%)[14]. Про те, що події 1905-1907 рр. були апогеєм невдоволення селян, наслідком конфлікту поміщицького та селянського світосприйняття, свідчать факти поступового загострення ситуації. Для прикладу, в с. Поташ Уманського повіту 12 січня 1903 р. о 18 годині згоріла скирта соломи орендного власника, дворянина Драгановського, завдавши збитків на суму в 500 руб. Потерпілий підозрював у підпалі селянина Василія Мачуського, який неодноразово погрожував йому[15].

На Київщині поширювалася чутка про царський указ, за яким поміщицьку землю треба розділити між селянами, але поміщики, не бажаючи його реалізації, ховають указ від селянства. Про популярність такої думки свідчить і той факт, що ідея справедливого розподілу землі звучала навіть у церкві. Так, священик с. Бабанка Уманського повіту Олекса Казанський у своїй проповіді 21 листопада 1905 р. говорив, що всі заколоти у Росії через неправильний розподіл землі серед народу. А між тим, наприклад, у Франції поміщик мав всього 100 дес., коли ж у Російській імперії поміщики багатії, що мали по кілька тисяч десятин землі. Священик наголошував, що навіть духовенство уже відмовилося від земельних наділів. А ще, що за ті заколоти, що вже сталися, велика провина падала на уряд через неправдиві розпорядження. Випадки таких розмов були далеко непоодинокими, що свідчило про співчутливе ставлення духовенства до селянського становища[16].

Ці та безліч подібних випадків показують як з численних невирішених аграрних протиріч виростав ланцюг вимог, що створювали сприятливий ґрунт для селянських заворушень. Однією з ознак зріючого соціального вибуху було зменшення селянського попиту на поміщицьку землю. Селяни утримувались від купівлі поміщицької землі та сподівались, що та перейде селянству без грошей. Про це зазначав київський губернатор у своєму листі до міністра внутрішніх справ[17]. Очікуючи розподілу землі, селянство надзвичайно вороже ставилося до сторонніх претендентів на поміщицькі угіддя. Так, селяни с. Харківки Уманського повіту звернулися до мирового посередника з вимогою про те, щоб виселити з їхнього села всіх сторонніх людей, які служили у поміщика. На думку селян, це було необхідним з огляду на те, щоб ці люди не отримали землі, яка, ніби то, навесні мала перейти їм від поміщика[18].

Причини селянських заворушень були досить різноманітними. Каталізатором початку селянських заворушень часто ставали усілякі чутки, що підсилювалися агітаційною літературою та різного роду прокламаціями. Протести селян с. Майданецького Уманського повіту, що закінчилися розгромами двох заводів, були спричинені чутками про те, що місцевий священик Маковецький на з'їзді місцевих землевласників у м. Умань з приводу значення аграрного питання в їх місцевості, висловив думку, що у майданецьких селян землі загалом достатньо, і взагалі діяв проти їхніх інтересів, підтримуючи інтереси панів. А також селяни вірили, що можуть збільшити свої земельні наділи за рахунок землі приватних землевласників. Тому близько опівночі 27 грудня 1905 р. до цукрового заводу економії Журавського

---

[14] Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год с приложением адрес-календаря губернии. Киев: Типо-Литография Губернского Правления, 1909. С. 193.
[15] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 633. Спр. 2. Ч. 1. Арк. 23.
[16] Іванушкін В. Селянський рух 1905-1906 р. на Київщині… С. 42.
[17] Там само. С. 44.
[18] Там само. С. 46.

підійшов натовп місцевих селян, які не пускали робітників, що йшли на нічну зміну. Решта ввірвалися на завод, і, вигнавши звідти всіх майстрів та робітників, зупинили виробництво. Прибулий поліцейський був осипаний лайкою та стусанами, а тому втік. А натовп, дізнавшись, що священик знаходиться неподалік підприємства у будинку бухгалтера заводу Краузе, з криками рушив туди. Змусивши священика вийти до них, лаючись і штовхаючись, селяни вимагали від нього пояснень щодо уманського з'їзду, при чому, не дивлячись на вмовляння священика, потягли його льодом через ставок до його квартири, а потім до сільської школи, де переляканий і побитий священик, боячись за своє життя заявляв, що в усьому стояв за них і що пани навіть погрожували йому.

Вдосвіта 28 грудня юрба, що збільшилася до декількох сотень, раптово рушила на дамбу ставка, де були розміщені сільськогосподарська майстерня економії, винокурний завод і квартири робітників. Дехто камінням почав громити вікна та двері заводу, а інші вдерлися у майстерню та порозбивали усі сільськогосподарські машини. Частину ж машин та екіпажів, складених поблизу майстерні, кинули у ставок. О 6-7-й годині ранку в приміщенні винокурного заводу були розбиті машини й апарати заводу, із погребів було украдено до 100 відер спирту[19]. Постраждали й квартири службовців заводу. Мешканці зі страху втікали, а все їх майно було частково розграбоване, а частково знищене. У квартирі хіміка Хехловського були розбиті письмовий стіл, крісла, піаніно та розірвані матраци. Підійшовши до квартири директора, селяни вимагали викуп, за невчинення погрому, за що отримали 5 руб. Загалом збитки погрому винокурного заводу склали 16-18 тис. рублів.

Розбивши винокурний завод, натовп повернувся до цукрового заводу. Спроби директора та декількох робітників поговорити з юрбою нічого не дали. Розпочавши з повного розгрому заводської контори та каси, звідки селяни вкрали гроші, вони громили і сам завод, і квартири працівників. Машини й устаткування були зіпсовані так, що працювати далі без капітального ремонту завод не міг. Було украдено, здебільшого жінками та дітьми, 600 пудів цукрового піску та 30 мішків по 6,5 пудів кожен розфасованого цукру. До 3 години погроми завершилися, частина погромників розійшлася додому, а частина, зокрема жінки, тягли мішки з цукром. Та, побачивши загін драгунів, вони кидали ношу і тікали до села. У ході проведених поліцією обшуків, частину заводського та приватного майна службовців знайшли у селянських хатах. Настрій селян підігрівали чутки про те, що «якщо не розбивати заводів, то і землі не дадуть», або, що вийшов такий закон, «що і в батька рідного можна землю відібрати». Як зазначає В. Соболєв, характерною особливістю селянських судових процесів даного періоду був досить високий відсоток виправданих, який, у значній мірі, досягався за рахунок справ із великою чисельністю фігурантів.

Терміни ув'язнення за справами про селянські заворушення були різними у діапазоні від 2 місяців до 3,5 років[20]. Наприклад, у Майданецькій справі із 60 селян під слідство потрапили 20 осіб (за даними В. Соболєва – 27), а в якості звинувачених опинилися 18. Інші говорили, що участі не брали, а просто спостерігали. Лише 4 з них отримали покарання, термін якого на 2 місяці перевищував визначене судом мінімальне покарання. Причини такої лояльності, з одного боку, можна пояснити «особливим» ставленням до селянина як суб'єкта злочину, а з іншого, необхідно від-

[19] ЦДІАК України. Ф. 315. Оп. 4. Спр. 47. Арк. 2.
[20] Соболєв В. Вказ. праця. С. 143.

значити вкрай недосконалий судово-слідчий механізм. Щодо першого, то у деяких справах про поширення селянами агітаційних листівок Київська судова палата пом'якшувала вироки або ж взагалі закривала справи, оскільки судді вважали, що підсудні селяни були наскільки темними, що не розуміли значення написаного. Такий самий підхід був й у представників революційного табору. Адже часто адресовані до селян прокламації нагадували скоріше казки з повчальним змістом, аніж зразки революційної агітації. На деяких звернутих до селян прокламаціях Революційної української партії, як заохочення до прочитання, зазначалося: «Хто буде це читати, буде золоті мигдалі получати» та «як будуть люди ці листки читати, то не будуть пани і цар панувати»[21].

В якості пом'якшувальних обставин могли вказуватися легковажність, перебування в стані алкогольного сп'яніння, слабоумство і т.п. Так у протоколі майданецького сільського сходу від 11 січня 1906 р. вказано, що всі злочинні дії здійснено переважно молоддю, що пояснювалося її легковажністю. Вражає рішення сільського сходу с. Майданецького, в якому селяни просили вислати з села 20 осіб, яких вважали головними винуватцями заворушень і взагалі, особливо небезпечними елементами, від яких можна очікувати й інших злочинних дій. Цей документ зачитувався у ході процесу як важливий для розуміння ходу справи аргумент. При чому в ході судового слідства було виявлено, що до частини зазначених осіб обвинувачення винесено безпідставно[22].

У зверненні київського губернатора до селян Київської губернії йшлося про тяжкі випробування, які породили всезагальне незадоволення. Зазначалося, що царська турбота перш за все звернена дійсно на потреби селянства, що доводить Маніфест від 3 листопада, яким імператор наказав зменшити з наступного року викупні платежі на половину і зовсім скасувати їх з 1907 р., також розширити діяльність Селянського банку для полегшення купівлі землі малоземельним і безземельним селянством. «Крестьянам нужна и дорога земля, но нельзя добивать ее путем насилия. …Государственная Дума, где крестьянские представители несомненно будут в большинстве …и каждый желающий трудится на земле будет иметь к тому законный и честный путь»[23].

У зверненні землевласників Правобережної України до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора зазначалося, що серед інших причин такого настрою селянства потрібно виділити агітацію серед селян революційних елементів, які поширювали прокламації винятково анархічного змісту. Однак не лише прокламації, а й деякі газети теж переконували, що дії уряду злочинні і що доки вони не встануть самі зі зброєю у руках, їх потреби не будуть задоволені, а «правительство только обещает все, а ничего не делает». До таких видань належали «Начало» та «Новая жизнь», які не приховували своєї агітації серед військових і селян. Спрямування даних видань можна зрозуміти із деяких заголовків: «Смерть помещикам», «Умрите вовремя (помещики)», «Аграрная революция растет» і т.п. У зверненні до генерал-губернатора зазначалось, що сприянню у викупі селяни не надавали великого значення, так як між ними давно поширені чутки, що буде розподіл землі спершу державної, удільної, а потім і приватної[24].

---

[21] Там само. С. 143.
[22] ЦДІАК України. Ф. 315. Оп. 4. Спр. 47. Арк. 3-4.
[23] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 349. Арк. 4-5.
[24] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 349. Арк. 12-17.

Попри те, що згадуваний вище прокламаційний вплив дійсно був, зокрема і в Уманському повіті, свідчать матеріали слідства по звинуваченню селян С.Ф. Білоуса та Є.Є. Македона у поширенні в с. Корсунка Уманського повіту нелегальних листівок «Української громади»[25]; прокламація революційного змісту надрукована українською мовою під заголовками «Селяни-хлібороби» та «Солдатська пам'ятка»; а також справа по звинуваченню дворянина Григорія Жилинського, де йшлося про поширення прокламації злочинного змісту серед селян Київської губернії (прокламації партії «Земля і воля», «Слово тайного братства «Земля і воля» до всіх добрих людей»)[26].

Із матеріалів справ про державні злочини, що відклалися у жандармських управліннях за 1886 р. відомо про те, що 14 листопада в м. Умань виявлені розклеєні на ліхтарних стовпах 5 екземплярів записок у вигляді віршів «с высшей степени дерзкими выражениями о Священной особе Государя Императора». Місцева поліція підозрювала у даних діях рядового в запасі, колишнього вчителя 2-го Одеського єврейського училища Абрама Райхтейна, який перебував на особливому контролі[27].

Під особливим наглядом поліції, жандармських управлінь перебували вчителі та студенти. Так, вчителя 1 класу Маньківського двокласного училища Євгенія Подольського запідозрено у політичній неблагонадійності, в результаті чого його ув'язнено в Уманській тюрмі. І це незважаючи на те, що під час обшуку в його квартирі не знайшли ніяких доказів даного звинувачення. За перебування під слідством Подольського було звільнено з місця роботи, хоча й не було доведено його причетність та вину в цьому злочині. До того ж, він ніколи не перебував на контролі поліції й отримав позитивні рекомендації від волосного правління Бердичівського повіту, де працював у Белилівському училищі[28]. Також із справи звинувачення учня Київської семінарії Олександра Ковальського в агітації селян с. Майданецького Уманського повіту щодо захоплення поміщицьких земель відомо, що справу закрито за відсутності доказів, так як одна розмова не дає підстав вбачати у ній пропаганду. Було встановлено, що Олександр лише один раз говорив зі сторожем заводу Клименком у присутності селянина Іщенка про те, що за чутками передбачається наділити селянам по 5,5 десятин землі. А на питання, де візьмуть землю, відповів: «А у Журавського (местного помещика) мало-ли земли у одного, всем жить надо – ему же Бог дал… что если бы всем за дело взяться, то было-бы хорошо»[29].

Селяни-делегати від Уманського повіту, які брали участь 21 грудня 1905 р. у засіданні Київського Центрального губернського комітету, представляли 16 волостей, по 2 делегати від кожної (лише від Верхняцької – 1 делегат, а від Іньківської – 3). У своїх заявах делегати піднімали багато наболілих питань, зокрема про освіту, наголошуючи на потребі нових шкіл, після завершення яких найбільш здібні учні мали б право здобувати освіту у вищих навчальних закладах за державний кошт. Делегат від Кузьмінської волості Юхим Мельник скаржився, що не всі селяни його волості отримали земельні наділи. Заробітку майже не було, так як на цукрових заводах працював порівняно незначний відсоток селян. Крім того, поміщики за безцінок пропонували роботу селянам з інших сіл. Оренда землі зависока – 30 руб. за десяти-

[25] ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1295. Арк. 21.
[26] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 831. Спр. 74. Арк. 1-2.
[27] ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 5.
[28] ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 11. Арк. 3-5.
[29] ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 3625. Арк. 9.

ну, тому селяни пропонували встановити її розмір не більше 10 руб. Були двори, на які припадало не більше ⅛ десятин землі. Селяни просили виділити землю або з поміщицької – за плату, або ж – з державної. Якщо не вистачатиме, деякі селяни згодні були навіть на переселення. Наголошувалося на потребі покращення освітнього рівня, оскільки при тодішньому стані училищ народ залишався темним. Пропонували відкривати двокласні училища, де б, крім основної програми, дітей навчали б ремеслу. Представники від Маньківської волості підкреслювали: «А то народ остается темним и всяк его надувает».

Також більшість говорили про потребу навчати не лише грамоті, а й ремеслу, як зазначали представники Тальнівської волості, знаючи яке «можно проживать безбедно». Микита Плохотнюк і Юстин Галушка зазначали, що церковні школи були малоефективними, тому потрібні міністерські школи і хоча б по одному на волость сільськогосподарському і ремісничому навчальному закладу[30].

Суди, на думку деяких делегатів, потрібно ліквідувати, зокрема волосні, бо їхні рішення були несправедливими, адже «за могарич всегда можна купить судей», тому й виникла потреба у створення нового всестанового суду. Селяни зазначали, що їм не потрібні ні урядники, ні справники, а лише селянське управління.

Піднімалося й питання церковної землі, яку селяни одноголосно пропонували забрати у священиків, так як вони отримували з неї значні прибутки (у Тальнівській волості за десятину під буряк беруть 35 руб.). «Церковная земля должна принадлежать церкви, а не священнику, который должен существовать на жалование», – заявляли делегати з Бабанської волості[31].

Поряд з цими, все ж основним питанням було наділення селян землею та завищена ціна при купівлі, адже вона коливалася від 400 до 550 руб. за десятину, а «это ярмо на шею крестьянину, хотя бы их и выдал полностью крестьянский банк»[32]. Говорили і про непосильність оренди, адже плата тут коливалася від 25 руб. у Хижнянській і Підвисоцькій волостях до 40-50 руб. у Русалівській волості. Прохор Тихолоз з Русалівської волості теж нарікав на малоземелля: у нього сім'я складалася з 11 осіб, а тому земельного наділу не вистачало навіть для забезпечення елементарних продовольчих потреб. Усі делегати говорили про вплив євреїв на завищення ціни на оренду землі. Економія віддавала землю по 7-13 руб., але до селян вона доходили через треті, а то й четверті руки.

Тобто так чи інакше, але основним спірним питанням була земля. У більшості скарг і позовів селян рішення виносились не на їх користь, часто прохання визнавалися безпідставними або й взагалі до розгляду не приймалися. Причини позовів до суду були різними, як врешті, і кривдники селян. Так, з червня 1907 р. по липень 1914 р. відбулося 479 селянських виступів, з них 323 (67,4%) – на Правобережжі. За ознакою причин їх можна представити такими групами: на випаси та незаконні викоси припадало 137 випадків, 39 – підпали, 37 – страйки, 31 – протести проти обмежень оренди, сервітутних прав, 25 – вирубка поміщицьких лісів, 25 – опір столипінській реформі тощо[33].

Отже, найпотужнішою силою революції було селянство. Селянський революційний рух був досить автономним: селяни керувалися власними інтересами, викорис-

[30] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 349. Арк. 20.
[31] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 349. Арк. 20-21.
[32] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 349. Арк. 22.
[33] Історія селянства Української РСР. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1967. С. 503.

товуючи свої засоби боротьби (підпали, захоплення поміщицьких земель, страйки, протистояння поліції та військам). Поряд з традиційними формами протесту селяни використовували нові – сільські страйки. Страйковий рух сільськогосподарських робітників був найпотужнішим саме на Правобережжі. Селянські страйки були відповіддю на жахливі умови життя і праці, брак засобів до існування найчисельнішої верстви населення.

REFERENCES

Butsyk, A. (1947). *Krestianskoe dvizhenie na Kievshchine v revoliutsii 1905-1907 gg*. [Peasant movement in Kyiv region during the revolution of 1905-1907]. (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Russian].

Butsyk, A. (1955). Selianskyi rukh na Kyivshchyni v 1906 r. [Peasant movement in Kyiv region in 1906]. *Naukovi zapysky KDU imeni T. Shevchenka, XIV, 6,* 19-44 [in Ukrainian].

Ivanushkin, V. (1925). Ekonomika selianskoho rukhu 1905-1906 rr. na Kyivshchyni [The peasant movement economy in Kyiv region in 1905-1906]. *Zhyttia i revoliutsiia, 10,* 81-86 [in Ukrainian].

Ivanushkin, V. (1926). *Selianskyi rukh 1905-1906 r. na Kyivshchyni: ekonomichni peredumovy, zmist ta naslidky* [Peasant movement in 1905-1906 in Kyiv region: economic conditions, content and consequences]. Kyiv: Derzhvydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].

Kudinov, D.V. (2014). *Straikovyi rukh Naddnieprianskoi Ukrainy u 1900 – liutomu 1917 rokakh: istoriohrafiia problemy* [Strike movement on Ukrainian territories above Dnipro River in 1900 – February 1917: historiography of the issue]. Sumy: Papirus [in Ukrainian].

Leshchenko, M. (1955). *Selianskyi rukh na Pravoberezhnii Ukraini v period revoliutsii 1905-1907 rr.* [Peasant movement on the Right-Bank Ukraine during the revolution of 1905-1907]. Kyiv [in Ukrainian].

Mahas-Demydas, Yu. (2016). Transformatsiia stavlennia selianstva Naddnieprianskoi Ukrainy do vlady (1905 – liutyi 1917 rr.) [Transformation of peasantry attitudes to authorities on Ukrainian territories above Dnipro River (1905 – February 1917)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk, 2 (14),* 22-27 [in Ukrainian].

Mykhailiuk, O.V. (2007). *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia 20 st.: Sotsiokulturni protsesy* [Peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: social and cultural processes]. Dnipropetrovsk: Innovatsiia [in Ukrainian].

Reva, I.M. (1975). Straiky selian i silskohospodarskykh robitnykiv Pravoberezhnoi Ukrainy (1905-1907 rr.) [Strikes of peasants and agricultural workers on the Right-Bank Ukraine (1905-1907)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 8,* 37-44 [in Ukrainian].

Soboliev, V. (2009). Spravy pro selianski zavorushennia v praktytsi Kyivskoho viiskovo-okruzhnoho sudu [Cases of peasant riots in the practices of Kyiv military court]. *Etnichna istoriia narodiv Evropy, 28,* 140-145 [in Ukrainian].

Istoriia selianstva Ukrainskoi RSR (1967). [The history of the peasantry in the Ukrainian SSR]. T. 1. Kyiv [in Ukrainian].

Nataliya Tatsiyenko
(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7872-9008

The Peasantry of Uman County in the Revolutionary Events of 1905-1907

The participation of Uman county peasantry in the revolutionary events of 1905-1907 is analyzed in the paper. Striking examples of peasant unrest in Uman region are presented, namely, agrarian strikes of seasonal agricultural workers, the main requirement of which was the increase of the payment for daily work; attacks on the estates and their arson, which became a common, mass occurrence; seizure of landowners' estates and forests, with requirements for sharing of those lands among peasants; resistance to authorities.

A decrease in the peasant's demand for land purchase in the hope of obtaining it for free is indicated. It is noted that the catalyst of peasant unrest often became all kinds of rumors heightening with propaganda literature. As an example, the protests of Maidanetske village

residents are described, which were provoked by rumors about the unreliability of the local priest's words at the meeting of landowners and ended with wreck and ruin of two plants. The «special» attitude towards the peasant as a subject of crime is stressed. From the materials of the investigations, it has been revealed that a prominent role in the peasantry protest mood in Uman county was played by proclamations.

The author examines the appeals of the peasants-delegates of Uman county to Kyiv Provincial Board, which raised questions about scanty land plots, church lands, overpricing of land rent and purchase, injustice and inactivity of the judicial system, education, etc. It is stated that for the peasants the main controversial issue was the land, and the confirmation of which there was a huge number of complaints and claims, the dispositions of which were mostly not in their favor, the appeals were found to be baseless or were not taken cognizance at all.

Keywords: peasantry, strikes, lack of land, arsons, proclamation, Uman county

Надійшла до редакції / Received: 27.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2019*

УДК 94 : [314.1 (476) : 352.9] «1919»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).292

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНА МІСІЯ В НІМЕЧЧИНІ Й ТАБОРОВІ ГРОМАДИ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У 1919 р.

Ігор Срібняк[1]***, Мілана Срібняк***[2]
[1] Київський університет імені Бориса Грінченка
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9750-4958

[2] Київський національний університет імені Тараса Шевченка
e-mail: milana.sribniak@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1353-3001

У статті йдеться про діяльність Військово-санітарної місії для справ полонених вояків-українців у Німеччині, яка зосередила свої зусилля й на встановленні зв'язків з українськими таборовими громадами та надання їм адресної гуманітарної допомоги від уряду УНР з метою відновлення національно-просвітницької роботи у середовищі полонених українців. Завдяки цьому навесні-влітку 1919 р. у багатьох таборах були засновані аматорські драмгуртки, школи для неписьменних і малописьменних, бібліотеки, кооперативи. Діяльність Місії у таборах мала об'єктивно позитивні наслідки, засвідчивши готовність уряду УНР прийти на допомогу полоненим українцям у Німеччині.

Ключові слова*: табір, полонені вояки-українці, Військово-санітарна місія, Німеччина*

Перші спорадичні згадки про діяльність українських військово-санітарних місій на теренах Німеччини й Австро-Угорщини з'явились на шпальтах журналу «Воля» ще в часі їх активного функціонування на теренах згадуваних країн[1]. Слід щоправда відзначити, що авторами цих публікацій виступили співробітники цих місій, що дозволяє віднести ці статті радше до категорії джерел. Деякі факти про їх роботу були подані й С. Наріжним у його загальновідомій книзі «Українська еміґрація»[2]. Уривчаста інформація про діяльність військово-санітарних місій на теренах центральних держав – але лише у контексті відтворення окремих сторінок історії українських червонохресних організацій – була наведена у низці статей В. Трембіцького[3].

Наукова розробка проблеми репатріації полонених вояків-українців з теренів Центральних держав активізувалась у першій половині 1990-х рр., коли зусиллями дослідників історії української дипломатичної служби були спорадично висвітлені й

[1] Верниволя В. [Сімович В.]. Українська військово-санітарна місія в Німеччині // Воля (Відень). 1919. 29 листопада. Т. V. Ч. 5. С. 212-214; Чайка К. Український Червоний Хрест за кордоном // Воля (Відень). 1920. 4 грудня. Т. IV. Ч. 10. С. 482-486.

[2] Наріжний С. Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації між двома Світовими війнами. Прага, 1942. Ч. І. С. 16-17.

[3] Трембіцький В. Всеукраїнське Товариство Червоного Хреста 1918-1923 // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк, 1972. Ч. 4 (60). С. 16-21; Трембіцький В. Червоно-хресні взаємини з суміжними державами // Вісті комбатанта. – Торонто-Нью-Йорк, 1973. Ч. 3 (63). С. 87-93; Ч. 4 (64). С. 8-14; Трембіцький В. Лікарський світ за української держави (за Директорії УНР 1919-1920 рр.) // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк, 1974. Ч. 1 (65). С. 18-21; Трембіцький В. Українська консульська служба 1918-1924 років // Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). Статті, замітки, матеріяли. Мюнхен-Париж, 1976. С. 181-182.

деякі сторінки організації їх повернення додому[4]. За кілька років до вивчення різних аспектів цієї тематики долучилась ще група істориків, у працях яких була нагромаджена додаткова інформація про особливості репатріаційного процесу полонених та інтернованих українців з теренів кількох європейських держав[5].

Якісні зміни у вивченні цієї проблеми відбулися з виходом у світ монографії «Полонені та інтерновані вояки-українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.)», один розділ якої – «Діяльність українських дипломатичних та військово-санітарних місій по репатріації полонених українців (1918-1920 рр.)» був безпосередньо присвячений розкриттю цієї теми[6]. Безпосередньо дослідженню процесу репатріації полонених вояків-українців з теренів Центральних держав стосувались ще низка публікацій І. Срібняка[7]. Підсумковий характер мала брошура, для написання якої авторами було залучено значну кількість архівних документів[8].

Процеси репатріації полонених та інтернованих вояків-українців також були у полі предметного зацікавлення В. Соловйової, яка у рамках своєї дослідницької теми – діяльності дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр., зупинилась і на їх зусиллях у справі консульського забезпечення організації перевезення згаданих категорій вояцтва до України[9]. Ця тематика розроблялась й іншими дослідниками, праці яких суттєво розширили наші уявлення про специфіку репатріації полонених українців[10].

---

[4] Вєдєнеєв Д., Табачник Д. Репрезентанти Війська Українського: Сторінки історії військового аташату України доби визвольних змагань // Військо України. 1992-1993. Ч. 2-3. С. 94-100; Ведєнєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917-1920 рр.) // Автореф. дис.… канд. іст. наук. Київ, 1994. 17 с.; Вєдєнєєв Д. Рятуючи з полону співвітчизників: З історії військово-санітарних місій Української Народної Республіки // Нічна столиця. Київ, 1996. Вип. 3 (3). С. 6.

[5] Козлітін В.Д., Ярко Н.А. Українська Народна Республіка і Королівство Сербів, Хорватів і Словенців у 1918-1922 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Зб. наук. праць. Київ, 1998. Вип. 7. С. 21-42; Кривець Н.В. Повноважне представництво України у Німеччині (1921-1923 рр.). // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Зб. наук. праць. Київ, 1998. Вип. 7. С. 65-82; Вєдєнєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917-1923 роках. Монографія. Київ, 2006. 312 с.

[6] Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). Київ, 1999. С. 159-203.

[7] Срібняк І.В. Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства, 1999, Т. 5. Київ, 1999. С. 259-263; Срібняк І.В. Українська Держава на міжнародній арені: з досвіду діяльності воєнної дипломатії в 1918 р. // Гетьманський альманах / Відп. ред. Ю.І. Терещенко. Київ, 2003. Ч. ІІ. С. 94-100; Срібняк І.В. Діяльність Директорії УНР з репатріації полонених вояків-українців з теренів європейських країн (військово-політичний аспект) // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Мат-ли Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 184-192.

[8] Срібняк І., Срібняк М. Українські військово-санітарні місії для справ полонених у Німеччині та Австро-Угорщині (1918-1920 рр.): створення, персональний склад, основні напрями діяльності. Київ, 2016. 66 с.

[9] Соловйова В.В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917-1920 рр. Донецьк, 2004. 170 с.; Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. Київ, Донецьк, 2006. 394 с.

[10] Жванко Л.Н. Евакуація та соціальний захист українських військовополонених доби другого Гетьманату (травень – грудень 1918 р.) // Вісник Харківського політехнічного інституту. Харків, 1999. Вип. 20. С. 16-27; Дацків І.Б. Дипломатія Українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. Тернопіль, 2009. 520 с.; Жванко Л.Н. Украинские военнопленные в государствах Четвёртого Союза: проблемы возвращения домой (1918 год) // Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. ст. / отв. ред.: И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина. Санкт-Петербург (Россия). Санкт-Петербург, 2014. С. 94-103.

У 2017 р. до вивчення цієї теми звернувся і В. Заболотнюк, опублікувавши один із своїх сюжетів про діяльність військово-санітарної місії у Німеччині[11]. Як і належиться, він розпочинає свою статтю коротким історіографічним аналізом праць своїх попередників, не згадуючи при цьому багатьох знаних дослідників даної проблематики. Але найпоказовішим є посилання (у ряду інших праць) на монографію «Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)», в якій – як можна зауважити з самої лише назви – апріорі не могло бути жодних згадок про діяльність Військово-санітарної місії у Німеччині! Водночас В. Заболотнюк жодним чином не згадує про цілу низку вже згадуваних публікацій І. Срібняка, у т.ч. й монографічного характеру, які являли собою певний етап у науковій розробці цієї проблематики.

Викликає запитання й запропонована автором статті джерельна основа – з незрозумілих причин він не вважає за потрібне звертатись до документів ЦДАВО України, де зберігається найзначніші збірки документів з історії діяльності українських військово-санітарних місій в Німеччині й Австро-Угорщині. Ще одна група заявлених автором джерел (еміграційні часописи) – не викликає, зрештою, жодних застережень, проте серед них чомусь відсутня таборова газета «Шлях», яка видавалась заходами Військової місії в Німеччині у 1919-1920 рр. Між тим, саме матеріали цього видання є надзвичайно важливим джерелом для відтворення як повсякдення таборових громад полонених українців у цій країні, так і перебігу їх репатріації. Також цілком незрозуміло – для чого В. Заболотнюк згадує у своїй статті про одну із збірок документів[12], адже в ній відсутні жодні згадки про навіть саме лише існування українських військово-санітарних місій у 1918-1920 рр.

Попри те, що у Вікіпедії представлені окремі гасла про чільних фігурантів і керівників репатріаційних місій у 1918-1920 рр., В. Заболотнюк не вважав за потрібне перевірити відповідність їх прізвищ та імен, внаслідок чого маємо міфічних «Сергія Сиротенка» (треба – Григорій Сиротенко) і «Василя Байду» (треба Василь Байлов або Байлів). Присутні у статті й поодинокі фактологічні неточності, з яких найбільше кидається у вічі фраза: «Голова Товариства Українського Червоного Хреста д-р Андрій Окопенко призначив головою Військово-Санітарної Місії Костя Воєвідку» (с. 236), чого апріорі не могло бути, бо призначення голів місій на початку 1919 р. було винятково прерогативою Директорії УНР (і зокрема його військового міністерства), і таке право було делеговано А. Окопенку тільки у травні 1919 р.[13]

У своїй наступній статті автор повторив більшість своїх же власних помилок[14], майже слово в слово переповівши історіографічний огляд зі своєї попередньої статті. Тут В. Заболотнюк знову покликається на монографію «Обеззброєна, але не скорена…», в якій, на його думку, йдеться про репатріацію полонених українців з Німеччини. Далі автор практично без змін подає текст своє першої статті, і лише після цього вмонтовує новий сюжет про «з'їзд представників українських полонених» у Берліні, що відбувся стараннями більшовицької дипломатії у середині червня

[11] Заболотнюк В. Українська військово-санітарна місія для справ полонених у Німеччині (1918-1920) // Військово-науковий вісник. Київ, 2017. Вип. 12. С. 21-33.

[12] Йдеться про: Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. Київ, 2008. 928 с.

[13] Заболотнюк В. Українська військово-санітарна місія… С. 23.

[14] Заболотнюк В. Національно-виховна діяльність Української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині (1918-1920) // Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць. Чернігів, 2018. С. 233-244.

1920 р. Після цього знову йде повтор тексту першої статті, щоправда у самому кінці автор спромігся неістотно розширити висновки до статті, внісши у такий спосіб «поважний» внесок у наукову розробку даної проблеми[15].

Отже, попри значну кількість дотичних до цієї тематики публікацій, існує потреба подальшого збагачення документально-джерельної бази досліджень репатріаційного процесу в 1918-1920 рр. Метою даної статті є відтворення організаційно-допомогової діяльності Військової місії для справ полонених українців у Німеччині, завдяки якій стало можливим інтенсифікувати національну культурно-освітню роботу в таборах, а також активізувати процес творення українських таборових громад, що гуртували у своєму складі значну кількість вояків-українців. До завдань статті належить визначення особливостей діяльності просвітницьких і мистецьких організацій у таборах, шляхів комунікації Місії із загалом таборян, а також встановлення причин низької результативності роботи української військової дипломатії у справі репатріації полонених вояків-українців.

***

Військово-санітарна комісія для справ полонених вояків-українців розпочала свою діяльність у Німеччині ще восени 1918 р., маючи своїм головним завданням налагодження процесу їх репатріації. Після приходу до влади Директорії УНР Військова (Військово-санітарна) місія у Німеччині (ВСМуН) продовжила свою роботу, проте проведення репатріації полонених українців у широких масштабах у цей час було значно ускладнено з огляду на цілу низку зовнішньополітичних причин. В силу цього Місія зосередила свої зусилля і на встановленні зв'язків з українськими таборовими громадами задля надання їм адресної гуманітарної допомоги від уряду УНР. Це завдання ускладнювалось тим, що у середині січня 1919 р. процес репатріації полонених українців був фактично припинений на вимогу представників Антанти у Німеччині (у зв'язку з приходом до влади Директорії УНР і тимчасовою невизначеністю основних напрямів її зовнішньої політики).

Наслідком такої заборони став глибокий скепсис, який опанував переважною більшістю полонених українців. Навіть та обставина, що головою культурно-освітнього відділу ВМСуН було призначено відомого українського вченого-філолога й освітянина В. Сімовича, відомого майже всім таборянам з огляду на його кількалітній досвід просвітницької роботи в таборах полонених українців у Німеччині, не могла подолати негативізму в головах бранців, спричиненого затримкою їх від'їзду додому.

Попри такі настрої Місія активно розпочала свою діяльність, надаючи істотну моральну та гуманітарну допомогу полоненим воякам-українцям, які продовжували залишатись у таборах Німеччини. У центрі її уваги весь час перебувала найчисельніша – з числа усіх інших – таборова українська громада у Зальцведелі, громадсько-національне життя якої виявлялось найінтенсивніше[16].

Водночас Місія спрямовувала значну матеріальну допомогу й іншим громадам

---

[15] Заболотнюк В. Національно-виховна діяльність… – С. 235-238, 240.

[16] Докладніше про це див.: Срібняк І., Срібняк М. Діяльність Військово-санітарної місії для справ полонених вояків-українців у таборі Зальцведель, Німеччина (1919 – перша половина 1920 рр.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: «Історія, політологія». Маріуполь, 2019. Вип. 24.

полонених українців у Німеччині. До цього числа належала українська організація в таборі Кведлінбург, в якому 7 березня 1919 р. заходами ВСМуН було скликано віче (у присутності 1075 таборян). Під час його роботи було ухвалено рішення про заснування Української громади, обрано її раду на чолі з А. Михайленком (пізніше – Федором Хижняком). Також був визначений і план діяльності української організації, який передбачав започаткування роботи хору, театру та школи грамоти.

Вже за місяць до складу Громади вписалось 1331 таборян і ця кількість продовжувала збільшуватись. За цей час у таборі розвинуло свою діяльність драматичне товариство «Український театр ім. Т.Г. Шевченка», яке, спираючись на фінансову підтримку Місії (1000 марок німецьких (м.н.) щомісячно)[17], та завдяки активній роботі своїх 24-х членів зуміло облаштувати приміщення театру та 16 квітня 1919 р. підготувати свій перший виступ[18].

Влітку 1919 р. громада успішно провадила свою діяльність, попри надходження невтішних вісток про тимчасову неможливість проведення репатріації полонених українців з теренів Німеччини. У таборі діяла школа (староста – Григорій Лучко), якою опікувалася рада табору і таборовий театр. Помітним культурним явищем у житті табору були вистави, які готувались акторами-аматорами Драматичного товариства імені Т.Г. Шевченка, яке дбаючи про нужденних таборян – частину вхідних квитків розповсюджувало безкоштовно. Полонені мали можливість випозичати книги з таборової бібліотеки та відвідувати виклади з історії України[19].

Все це стало можливим завдяки матеріальній допомозі ВСМуН і регулярному надісланню книг до бібліотеки. Крім того, Місія фінансово підтримувала й членів ради табору, до складу якої входили Петро Хвилько (писар), Даценко (скарбник), Дм. Новак (бібліотекар), Хижняк, Цистан, Лучко та Кучма. Невеликі грошові квоти виділялись хворим полоненим (за їх заявами). У вересні 1919 р. така допомога склала 170 м.н., ще 420 м.н. було надіслано поштою до табору Бранденбург на потреби тамтешніх українців. Ще близько 100 м.н. було передано хворим таборянам у Кведлінбурзі[20].

Час від часу табір відвідував В. Сімович, від якого полонені дізнавались про військово-політичне становище України. Під час його чергового приїду до табору (11 серпня 1919 р.) він запропонував членам ради обрати двох делегатів для поїздки до Вецляра «на свято відкриття пам'ятника Бранцям Українцям». Для виконання цієї місії були обрані полонені Яків Даценко і Дмитро Новак, яким було авансовано на цю подорож 110 м.н.[21]

У кінці серпня 1919 р. таборова школа в Кведлінбурзі опинилась у складному становищі через відсутність помешкання та вчителя для проведення у ній викладів. Щойно вдалося вирішити ці проблеми (викладати у школі погодився П. Хилько), як комендатура зажадала у середині вересня перенести школу та театр до інших бараків. Разом з об'єктивними труднощами мали місце й суб'єктивні – коли доцільність деяких здійснених радою витрат була сумнівною. Про це опосередковано свідчить те, що у середині вересня школі гостро забракло найнеобхідніших речей (олівців,

[17] ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 305. Арк. 18.
[18] Новохацький П. Із діяльности Драматичного Товариства «Український Театр ім. Т.Г. Шевченка» у таборі полонених Кведлінбурґ // Шлях (Зальцведель). 1919. 1 жовтня. Ч. 61.
[19] ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 1024. Арк. 3, 4-4зв., 5.
[20] ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 1024. Арк. 8-9, 10зв., 11-11зв., 15.
[21] ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 1024. Арк. 1-3.

зошитів та ін.), а у ради не було коштів для їх придбання. У цій ситуації рада вирішила звернутись до таборового Драматичного товариства з проханням виділити для цієї мети 100 м.н.[22] (таборовий театр був фактично єдиним прибутковим товариством у таборі).

Лише один перелік поставлених до 15 вересня 1919 р. таборовим драматичним товариством вистав: «На першій гулі» Васильченка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Тарасова ніч» О. Кобця, «Цивільний шлюб», «Юрко Огневик» (обидві – Левченка), «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Помирились», «По ревізії», «Лихо не кожному лихо – іншому й талан», «Дай серцеві волю, заведе в неволю», «Невольник», «Наймичка» (всі М. Кропивницького), «Хатня революція», «Хазяїн», «Бурлака», «Бондарівна», «Мартин Боруля», «Розумний і дурень» (всі І. Тобілевича) й ін. свідчить про успішність його діяльності. Кожна з цих п'єс виставлялася 2-4 рази, причому кожного разу в театрі не було вільних місць, що пояснювалося мистецькою грою акторів-аматорів та участю у виставах таборового оркестру. Попри обмеженість власних коштів, управа товариства безкоштовно розповсюджувала серед полонених ⅔ вхідних квитків на кожну виставу, а також надавала відчутну грошову допомогу хворим з таборового шпиталю[23].

У другій половині вересня 1919 р. німецька влада ухвалила рішення про перевезення полонених українців з Кведлінбурга до Зальцведеля. Станом на 23 вересня 1919 р. у таборі перебувало 200 українців (у списках української громади загалом фігурувало 624 особи). 1 жовтня відбулось ліквідаційне засідання ради української громади табору Кведлінбург, члени якої мали бути перевезені до Зальцведеля, а все майно громади було передано ВСМуН[24].

Ще кілька українських громад були засновані на початку березня 1919 р. у таборах Цербст (голова Ради організації – К. Лукіянович), Франкфурті-на-Одері (голова – П. Шишенок) та Сольтау. 14 березня 1919 р. на вічі українців у таборі Штарґард (Померанія) було «вирішено зорганізуватися в окрему громаду задля національного економічного і громадянського освідомлювання земляків» та обрано раду на чолі з В. Шапошником. Тоді ж була заснована й «Українська Громада» у таборі полонених офіцерів російської армії Вільдеман, до якої входили й солдати цього табору. Головою Громади було обрано капітана Четвертака, писарем П. Іваненка.

Наприкінці березня 1919 р. у таборах Заґан (Сілезія) і Мінхенберґ полоненими українцями також були засновані українські громади (голови – П. Лозовський і Ф. Патика), тоді ж були створені національні комітети у таборах Бавцен, Хемніц і Целлє, що мали підготувати ґрунт для заснування українських організацій у цих таборах. У квітні постали українські громади у таборах Рулєбен і Нойгамер. На початку червня 1919 р. у таборі Бранденбург було засновано український комітет, який встановив сталий зв'язок з місією, 20 вересня у таборі Мінден заснувалася українська громада на чолі радою (у складі Т. Коновала, В. Галецького та С. Слюсаренка), яка об'єднала близько 100 вояків-українців[25].

Поряд з процесом виникнення громад у таборах спостерігалося пожвавлення всіх сторін життя вже існуючих українських організацій. Так, зокрема, у таборі Цербст

---

[22] ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 1024. Арк. 12-12зв.
[23] Новохацький П. Вказ. праця.
[24] ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 1024. Арк. 13зв., 16.
[25] Шлях (Зальцведель). 1919. 8 березня. Ч. 4; 2 квітня. Ч. 10; 5 квітня. Ч. 11; 26 квітня. Ч. 16; 3 травня. Ч. 17-18; 14 травня. Ч. 21; 25 червня. Ч. 33; 1 жовтня. Ч. 61; 11 жовтня. Ч. 64.

при громаді була заснована українська кооперативна крамниця, яка тільки за 9 днів своєї роботи отримала 1120 м.н. прибутку, а 31 серпня 1919 р. тут було організоване драматичне товариство «Київ», члени якого активно взялися за роботу з виготовлення декорацій. У таборі Вецляр відновили свою діяльність музично-драматичний гурток імені М. Лисенка та науково-просвітній гурток. При українському комітеті у таборі Пархім діяв драматичний гурток, хор, серед полонених провадилась жвава освітня робота.

Українське товариство «Поступ» у таборі Дельменгорст відкрило школу для неписьменних. У вересні 1919 р. у таборах Нойгамер і Губен українськими громадами були створені щоденні школи грамоти, які відвідувало 59 учнів; у таборах діяли бібліотеки, проводились виклади з географії та історії України, фізики й агрономії[26]. У таборах Цербст і Целлє у липні 1919 р. були засновані драматичні гуртки, які підготували кілька вистав. Театри постали й у таборах Губен, Франкфурт; у таборі Штутґард театральний гурток розпочав свої виступи виставою «Хатня революція» І. Тобілевича[27].

Для уможливлення діяльності всіх цих українських організацій ВСМуН виділяла значні кошти (з цільовим призначенням) для допомоги полоненим у таборах, зокрема таборова громада Зальцведеля отримала у лютому-березні 1919 р. 15 тис. м.н., у травні та серпні – ще 10 тис. м.н. Незалежно від цього окремі грошові квоти також спрямовувались Місією на потреби театру, школи та бібліотеки, а також культурно-просвітнього комітету[28]. Також місія надавала фінансову підтримку українським громадам у Вецлярі, Котбусі, Шпротау, Мерзебурзі, Цербсті, Рулебені, Гамельні (всі у Німеччині), 5 тис. м.н. було одноразово передано полоненим українцям одного з таборів Данії[29].

Протягом березня-червня 1920 р. місія витрачала кошти для видавництва часопису «Шлях» (загалом – 39541 м.н.) та різних брошур та книжок, підтримувала діяльність українських театрів у таборах (12952 м.н.), оплачувала роботу вчителів у таборових школах (2220 м.н.), приходила на допомогу полоненим в інших випадках, влаштовуючи скажімо, концерти у таборах та призначаючи весь збір від їх проведення – на освітні цілі[30].

Проте восени 1919 р. настрої більшості полонених українців змінились – небажання великих держав піти назустріч їх прагненню скорішого виїзду додому призвело до крайнього ступеню розчарування у душах таборян. За повідомленням часопису «Шлях» загальний настрій українського вояцтва восени 1919 р. був у таборах надзвичайно пригнобленим – «зневірря й озлоблення досягло найвищого ступеня […] полонені, голі і босі, на милість долі […] [були] покинуті зимувати у дірявих бараках»[31].

Голова української громади у таборі Ерланген С. Квотченко у своєму листі до редакції «Шляху» писав: «П'ять років минуло, як ми несемо тягар неволі на своїх вимучених плечах […]. Війна вже давно скінчилась, всі полонені, які перебували в Німеч-

[26] Шлях (Зальцведель). 1919. 14 травня. Ч. 21; 24 травня. Ч. 24; 11 червня. Ч. 29; 21 червня. Ч. 32; Ілюстрований додаток. 30 липня. Ч. 3; Ілюстрований додаток. 17 вересня. Ч. 5; 22 листопада. Ч. 76; 31 грудня. Ч. 86.
[27] Таборові театри // Шлях (Зальцведель). 1919. 22 жовтня. Ч. 67.
[28] ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 9зв.-10зв.
[29] ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 9зв.
[30] ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 18зв.-19.
[31] З життя полонених українців у Німеччині // Шлях (Зальцведель). 1919. 4 жовтня. Ч. 62.

чині, давно вже повернули своїх країв […] лише ми сидимо тут і не маємо надії на скорий поворот до рідного краю […]. Ми більше нічого не бажаємо, як тільки виїхати до рідного краю. Нехай там буде неспокій, хай буде голод, але нам лекше буде це переносити в рідному краю і на волі, як тут, і в неволі»[32]. У цей час значно погіршилося і харчування полонених українців – їх денний раціон в окремих таборах зменшився до 175 грам хліба і 60 грам жирів, що фактично прирікало їх на голодну смерть. На жаль, ВСМуН у цей час була обмежена у своїх можливостях надавати таборовим громадам матеріальну допомогу, бо восени 1919 р. суттєво скоротились обсяги фінансування Місії від уряду УНР.

Отже, завдяки моральній і матеріальній допомозі, яка надавалася полоненим українцям Військово-санітарною місією у Німеччині у 1919 р. стало можливим спочатку відновити, а згодом й значно інтенсифікувати національне та культурно-освітнє життя у таборах. Заходами Місії у таборах засновувались українські громади, які, у свою чергу, організовували для полонених школи грамоти, театральні та музично-хорові гуртки, кооперативи. Місії вдалось забезпечити ефективну комунікацію з полоненими завдяки започаткуванню видання часопису «Шлях». Останній регулярно повідомляв своїх читачів про життя таборових українських громад, інформуючи у своїй постійній рубриці «З життя полонених у Німеччині» про їх найвизначніші досягнення.

Проте вже взимку 1919 р. ситуація у таборах почала змінюватись не на користь ВСМуН, якій так і не вдалось організувати регулярне перевезення додому полонених українців. Розчарування таборян результатами діяльності Місії було настільки значним, що значна частина з них – зневірившись – не бажали чути жодних аргументів з уст українських дипломатів. Особливо лякала таборян перспектива чергового зимування у непристосованих для цього бараках, до того ж – в умовах дуже обмеженої кількості пропозицій для працевлаштування. Їх серця огорнув розпач, і це створило сприятливий ґрунт для проведення більшовицької агітації у середовищі полонених українців, які втрачали віру в ідеали УНР.

Починаючи з травня 1920 р. більшовики вдалися до проведення широкомасштабної репатріації полонених українців (на той час вони набули статусу інтернованих), наслідком чого стало припинення останніми будь-яких контактів з українськими дипломатами. Зрештою, влітку того ж року Військово-санітарна місія була ліквідована у зв'язку з цілковитим припиненням фінансування з боку уряду УНР, а справа надання допомоги колишнім полоненим українцям була передана українському дипломатичному представництву в Німеччині.

REFERENCES

Chaika, K. (1920). Ukrainskyi Chervonyi Khrest za kordonom [Ukrainian Red Cross Abroad]. *Volia, IV, 10,* 482-486 [in Ukrainian].

Datskiv, I.B. (2009). *Dyplomatiia Ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv 1917-1923 rr.* [Diplomacy of Ukrainian State Institutions in the Protection of National Interests of 1917-1923]. Ternopil [in Ukrainian].

Kozlitin, V.D. & Yarko, N.A. (1998). Ukrainska Narodna Respublika i Korolivstvo Serbiv, Khorvativ i Sloventsiv u 1918-1922 rr. [Ukrainian People's Republic and the Kingdom of Serbia, Croats and Slovenes in 1918-1922] *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky, 7,* 21-42 [in Ukrainian].

Kryvets, N.V. (1998). Povnovazhne predstavnytstvo Ukrainy u Nimechchyni (1921-1923 rr.) [Plenipotentiary Representation of Ukraine in Germany (1921-1923)] *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky, 7,* 65-82 [in Ukrainian].

[32] Шлях (Зальцведель). 1919. 25 жовтня. Ч. 68.

Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emigratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma Svitovymy viinamy* [Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between the two World Wars]. Praha [in Ukrainian].

Novokhatskyi, P. (1919). Iz diialnosty Dramatychnoho Tovarystva «Ukrainskyi Teatr im. T.H. Shevchenka» u tabori polonenykh Kvedlinburg [From the activities of the Drama Society «Ukrainian Theater by named T. Shevchenko» in the prison camp Quedlinburg] *Shlyakh, 61* [in Ukrainian].

Soloviova, V.V. (2004). *Ukrainska dyplomatiia u krainakh tsentralnoi Evropy 1917-1920 rr.* [Ukrainian diplomacy in the countries of central Europe 1917-1920]. Donetsk [in Ukrainian].

Soloviova, V.V. (2006). *Dyplomatychna diialnist ukrainskykh natsionalnykh uriadiv 1917-1921 rr.* [Diplomatic activity of the Ukrainian national governments 1917-1921]. Kyiv-Donetsk. [in Ukrainian].

Sribniak, I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914-1920 rr.)* [Prisoners of Ukrainians in Austria-Hungary and Germany (1914-1920)]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sribniak, I.V. (1999). Repatriatsiina diialnist ukrainskykh dyplomatychnykh i viiskovo-sanitarnykh ustanov u Evropi v 1918 r. [Repatriation activities of Ukrainian diplomatic and military institutions in Europe in 1918]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, *5,* 259-263 [in Ukrainian].

Sribniak, I.V. (2003). Ukrainska Derzhava na mizhnarodnii areni: z dosvidu diialnosti voennoi dyplomatii v 1918 r. [Ukrainian State on the International Scene: from the experience of military diplomacy in 1918]. *Hetmanskyi almanakh*, *II,* 94-100 [in Ukrainian].

Sribniak, I.V. (2009). Diialnist Dyrektorii UNR z repatriatsii polonenykh voiakiv-ukraintsiv z tereniv evropeiskykh krain (viiskovo-politychnyi aspekt) [The activities of the Directorate of the UNR on the repatriation of captive Ukrainian soldiers from the European countries (military-political aspect)]. In *Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii* Kamianets-Podilskyi (pp. 184-192) [in Ukrainian].

Sribniak, I., Sribniak, M. (2016). *Ukrainski viiskovo-sanitarni misii dlia sprav polonenykh u Nimechchyni ta Avstro-Uhorshchyni (1918-1920 rr.): stvorennia, personalnyi sklad, osnovni napriamy diialnosti* [Ukrainian military-sanitary missions for the captives in Germany and Austria-Hungary (1918-1920): creation, personal composition, main directions of activity]. Kyiv [in Ukrainian].

Sribniak, I., Sribniak, M. (2019). Diialnist Viiskovo-sanitarnoi misii dlia sprav polonenykh voiakiv-ukraintsiv u tabori Zaltsvedel, Nimechchyna (1919 – persha polovyna 1920 rr.) [Activities of the Military Sanitary Mission for the affairs of captives of Ukrainian soldiers in the camp of Salzwedel, Germany (1919 – first half of 1920)]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: «Istoriia, politolohiia»*, *24* [in Ukrainian].

Trembitskyi, V. (1972). Vseukrainske Tovarystvo Chervonoho Khresta 1918-1923 [All-Ukrainian Society of the Red Cross 1918-1923]. *Visti kombatanta*, *4 (60),* 16-21 [in Ukrainian].

Trembitskyi, V. (1973). Chervono-khresni vzaemyny z sumizhnymy derzhavamy [Red-Cross Relations with the Neighboring States]. *Visti kombatanta, 3 (63),* 87-93; *4 (64),* 8-14 [in Ukrainian].

Trembitskyi, V. (1974). Likarskyi svit za ukrainskoi derzhavy (za Dyrektorii UNR 1919-1920 rr.) [Doctoral world for the Ukrainian State (under the Directory of the UNR 1919-1920)]. *Visti kombatanta, 1 (65),* 18-21 [in Ukrainian].

Ukrainska politychna emihratsiia 1919-1945: Dokumenty i materialy (2008). [Ukrainian Political Emigration 1919-1945: Documents and Materials]. Kyiv [in Ukrainian].

Vernyvolia, V. [Simovych, V.]. (1919). Ukrainska viiskovo-sanitarna misiia v Nimechchyni [Ukrainian Military Sanitary Mission in Germany]. *Volia*, *V. 5,* 212-214 [in Ukrainian].

Vedeneev, D. & Tabachnyk, D. (1992-1993). Reprezentanty Viiska Ukrainskoho: Storinky istorii viskovoho atashatu Ukrainy doby vyzvolnykh zmahan [Representatives of the Ukrainian Army: Pages of the history of the military attache of Ukraine during the period of liberation struggles]. *Viisko Ukrainy, 2-3,* 94-100 [in Ukrainian].

Vedeneev, D.V. (1994). *Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy (1917-1920 rr.)* [Formation of the Foreign Policy Service of Ukraine (1917-1920)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

Vedeneev, D. (1996). Riatuiuchy z polonu spivvitchyznykiv: Z istorii viiskovo-sanitarnykh misii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky [Remaining from the captivity of compatriots: From the history of military-sanitary missions of the Ukrainian People's Republic]. *Nichna stolytsia*, *3(3),* 6 [in Ukrainian].

Vedeneev, D.V. & Budkov, D.V. *Yunist ukrainskoi dyplomatii. Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy v 1917-1923 rokakh* [Youth of Ukrainian diplomacy. The formation of the foreign policy service of Ukraine in 1917-1923]. Kyiv [in Ukrainian].

Zabolotniuk, V. (2017). Ukrainska viiskovo-sanitarna misiia dlia sprav polonenykh u Nimechchyni (1918-1920) [Ukrainian Military Sanitary Mission for the Prisoners in Germany (1918-1920)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, *12,* 21-33 [in Ukrainian].

Zabolotniuk, V. (2018). Natsionalno-vykhovna diialnist Ukrainskoi viiskovo-sanitarnoi misii dlia sprav polonenykh u Nimechchyni (1918-1920) [National-educational activity of the Ukrainian military-sanitary mission for cases of captives in Germany (1918-1920)]. In *Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny:* zbirnyk naukovykh prats (pp. 233-244). Chernihiv [in Ukrainian].

Zhvanko, L.N. (1999). Evakuatsiia ta sotsialnyy zakhyst ukrainskykh viiskovopolonenykh doby druhoho Hetmanatu (traven – hruden 1918 r.) [Evacuation and social protection of Ukrainian prisoners of war of the Second Hetmanate (May-December 1918)]. *Visnyk Kharkivskoho politekhnichnoho instytutu*, *20,* 16-27 [in Ukrainian].

Zhvanko, L.N. (2004). Ukrainskie voiennoplennye v gosudarstvakh Chetvortogo Soiuza: problemy vozvrashcheniia domoi (1918 god) [Ukrainian prisoners of war in the States of the Fourth Union: the problem of returning home (1918)]. In Novikova, I., Pavlov, A., Malygina, A. (ed.). *Pervaia mirovaia voina, Versalskaia sistema i sovremennost* (pp. 94-103). Sankt-Peterburg [in Russian].

Ihor Sribniak
(Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9750-4958
Milana Sribniak
(Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1353-3001

Ukrainian Military and Sanitary Mission in Germany and Camp Communities of Captive Ukrainians in 1919

The relevance of the paper is in the need to define the contribution of Ukrainian military diplomacy in Germany to the repatriation process of captive Ukrainian soldiers in 1919.

The goal of the paper is to describe the organizational and assistance activities of the Military (Military and Sanitary) Mission for the affairs of captive Ukrainians in Germany, which made it possible to strengthen the national cultural and educational work in the camps, and to intensify the process of establishing Ukrainian camp communities which united a significant number of Ukrainian soldiers.

The objectives of the paper include the definition of the peculiarities of the educational and artistic organizations activities in the camps, the ways of communication of the Mission with the campers, as well as the finding out of the reasons of low effectiveness of Ukrainian military diplomacy work on the repatriation of captive Ukrainian soldiers.

The repatriation of captive Ukrainians in 1919 was considerably complicated due to a number of foreign policy reasons, taking into account the fact that the Mission also concentrated its efforts on establishing links with Ukrainian camp communities and providing them with target humanitarian assistance from the Government of the UNR. As a result, it had become possible to restore and subsequently significantly intensify national, cultural and educational life in Quedlinburg, Zerbst, Frankfurt (Oder), Soltau, Stargard, Zagan, Müncheberg, Bautzen, Chemnitz, Celle, and other camps.

Thanks to the activities of the Mission in mentioned and other camps Ukrainian communities were established, which, in turn, organized schools of literacy, drama and music-chorus circles, libraries, and cooperatives for captives. The Mission succeeded in ensuring effective communication with the captives by launching the publication of the magazine «Shlyach». It regularly informed its readers about the life of Ukrainian camp communities, giving the information about their most significant achievements in its permanent column **«**From the Life of the Captives in Germany**»**.

Thus, the Mission's activities in the camps had objectively positive effects, showing the readiness of the Government of the UNR to come to the aid of captive Ukrainians in Germany.

Keywords: camp; captive Ukrainian soldiers; Military and Sanitary Mission; Germany

Надійшла до редакції / Received: 01.05.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2019*

УДК [94 : 329] (477) «1920/1925»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).293

ЗАКОНОДАВЧА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ТА МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ

Ігор Ніколаєв
Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)
e-mail: igornikkolaev@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3001-9717

У публікації, на основі широкої історіографічної та джерельної бази, проаналізовано ключові чинники встановлення більшовицької монополії у суспільно-громадській площині. Показано механізми правової регламентації позадержавного суспільного простору. Доведено, що основною метою встановлених законодавчих норм у сфері функціонування громадських об'єднань було здійснення правлячим режимом контролю за їх діяльністю, залучення їх представників до формування радянського державного апарату.

***Ключові слова**: громадські об'єднання, тоталітарна система, радянська влада, законодавство, УСРР*

Розвиток конституційного процесу в сучасній Україні передбачає вирішення комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного принципу політичного різноманіття й створення умов для повноцінної реалізації політичних прав громадян, актуалізує перед дослідниками цілий комплекс наукових напрямів. Одним з них є дослідження змісту, особливостей і тенденцій правового регулювання питань, пов'язаних з формуванням і діяльністю громадських об'єднань та організацій. Історико-правова оцінка діяльності громадських інституцій у конкретних історичних умовах дозволяє виявити ефективність практичної реалізації радянських правових механізмів, спрямованих на концентрацію влади у руках однієї політичної сили та тотального контролю влади над усіма сферами суспільно-політичного, економічного та приватного життя. Враховуючи це, не викликає сумнівів актуальність вивчення тематики становлення тоталітарного суспільства з диктатурою однієї партії у 1920-х роках.

Означена проблема протягом тривалого часу привертала увагу вітчизняних і закордонних дослідників. Відзначимо роботу професора, доктора права Мюнхенського Українського вільного університету А. Білинського, присвячену становищу та розвитку громадських організацій СРСР. Вчений дає юридичну оцінку постановам радянських урядів, як українських, так і загальносоюзних, щодо громадських об'єднань[1]. Серед чисельних праць вітчизняних дослідників слід виділити роботу С. Кульчицького, присвячену комплексному аналізу розвитку УСРР у перше більшовицьке десятиріччя[2]. До проблеми репресивних методів становлення монополії більшовизму звертається у своїй монографії В. Ченцов[3].

[1] Білинський А.К. Громадські організації в СРСР. Мюнхен-Чікаго: Український публіцистично-науковий інститут, 1969. 160 с.
[2] Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). Київ: Основи, 1996. 396 с.
[3] Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. 481 с.

Втім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження становлення гегемонії більшовицької влади, вивчення різноманітних аспектів проблематики.

Революційна розбудова «найсправедливішої» держави та якісно нового суспільства, у баченні більшовиків, передбачала встановлення монополії не тільки у площині політичних партій, а й у системі функціонування громадсько-політичних об'єднань. Ідея історичної невідворотності та безальтернативності «класової боротьби» визначила концепцію використання громадських об'єднань для забезпечення, підготовки та досягнення революційних завдань. Всі непідконтрольні владі організації сприймалися як інструмент реваншу буржуазії, а відтак прирікалися на знищення у процесі соціалістичних трансформацій. Об'єднання дрібнобуржуазних сил розглядалися винятково з можливості їх використання як союзників у боротьбі з великою буржуазією та контрреволюцією.

Зазначимо, що у світовій нормативно-правовій практиці спектр позадержавних інститутів визначений достатньо чітко. Головні його складові – економічні та позаекономічні (некомерційні організації). При цьому структура некомерційних організацій включає: політичні об'єднання (партії), конфесійні організації (церква, релігійні товариства), професійні спілки, молодіжні, творчі, національні, спортивні й інші об'єднання[4].

У радянській Україні позадержавний простір також поділявся на економічні та позаекономічні сфери. У період НЕПу на нетривалий час завдяки громадській ініціативі сформувалася недержавна сфера, до якої входили як економічні організації (спілки підприємців, орендаторів, кооперативні товариства), так і позаекономічні (профспілки, комсомол і товариства, які «не переслідували мету отримання прибутку»). Разом з тим навіть у відносно ліберальні часи першої половини 1920-х років з легального поля існування витіснялись релігійні організації й об'єднання, засновані на базі альтернативних правлячій партії.

На другу половину 1920-х років припиняють діяльність позадержавні економічні структури, внаслідок чого суспільна діяльність в Україні нівелюється до повністю підконтрольних владі профспілок, добровільних товариств, спортивних, міжнародних організацій. Саме ця мережа має право трактуватися як система «громадських об'єднань» у досліджуваний період становлення тоталітарної системи.

Центральною умовою для створення та діяльності громадських організацій у рамках легального правового поля виступала повна лояльність до радянської влади та її підконтрольність. Показовим є факт, що практично всі законодавчо-правові норми, серед них і пов'язані з регламентацією діяльності громадських об'єднань УСРР, базуватимуться на базі рішень центральних органів радянської влади, спочатку Російської Федерації, потім СРСР. Автоматичне впровадження загальноросійських норм на українське законодавство було традиційним явищем. Тим самим юридично закріплялась монополія правлячої загальноросійської комуністичної партії в усіх сферах життя інших республік та інтеграція суспільно-політичних організацій безпосередньо у систему радянської державної влади. Відбулось перетворення останніх у засіб втілення тоталітарної диктатури на всій території новоствореного Радянського Союзу за визначеним і встановленим однією партією шаблонам.

---

[4] Ильина И.Н. Общественные организации России в 1920-е годы / Отв. ред. А.К. Соколов. Москва: Ин-т рос. истории РАН, 2000. С. 34.

На початку 1920 р., коли вирішувалася доля багатьох дореволюційних товариств і союзів, а також створювалися нові громадські організації, виникла необхідність у розробці документів для регламентації їх публічної діяльності. ВУНК, виконуючи відповідне розпорядження чекістського керівництва РСФРР, у червні 1920 р. зобов'язує всі губернські відділи видати постанови про обов'язкову реєстрацію релігійних груп, громад, об'єднань, направляючи звітні відомості до центрального наркомату до Москви. Саме там, за аналогією з радянською Росією, вирішувалась їх відповідність до норм соціалістичного законодавства та можливий «антирадянський характер» діяльності. Так, за даними губНК Київщини за січень-березень 1921 р. відмовлено у реєстрації 41 товариству (серед них 16 релігійних груп)[5].

Також з початку 1920-х років зі зростанням кількості громадських організацій перед владою постала потреба не тільки законодавчого регламентування їх діяльності, а й контролю, одним з чинників якого виступало питання створення спеціального органу для реєстрації товариств і союзів. Унаслідок проведених заходів на середину 1920-х років в Українській СРР сформувався характерний державно-правовий режим регламентації діяльності різного роду громадських об'єднань. Здійснення нагляду та контролю за організаційними формами вияву громадської ініціативи в Україні покладалося на різні органи державної влади. Серед них відділ національних меншин НКВС України, Центральна міжвідомча комісія у справах союзів і громад, що входила до складу адміністративно-організаційного управління НКВС, ДПУ, Наркомюст, Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією (ВУНК), Центральну комісію національних меншин при ВУЦВК та Головкооперком при РНК УСРР. Вказані установи протягом 1920-х років регламентували діяльність громадських організацій, що діяли у регіональному масштабі. Питаннями регулювання роботи окремих категорій організацій цього періоду займалися також ВЦВК і РНК РСФРР. Видані ними декрети визначали положення, порядок створення та діяльності кооперації, Товариства Червоного Хреста, науково-технічних організацій та інших організацій[6].

Зазначимо, що в УСРР, як і в РСФРР, термін «громадські організації» використовувався у досить широкому змісті. Він застосовувався до об'єднань всілякого масштабу, характеру та напрямку діяльності. Документи 1920-х років підкреслюють термінологічне різноманіття юридичного позначення громадських об'єднань. У перших декретах ВЦВК і РНК мова йшла про «товариства» і «союзи». Поряд з ними одночасно використовувалися назви: «вільні гуртки», «масові організації», «добровільні товариства» й інші[7].

У 1922 р. розпочато розробку головного законопроекту про товариства й союзи. Документ, який став основним регулюючим актом для громадських організацій на наступні шість років, ухвалено 3 серпня 1922 р. Постановою ВЦВК і РНК РСФРР «Про порядок затвердження й реєстрації організацій і спілок, що не переслідують отримання прибутку і про порядок нагляду за ними». У Постанові визначалось коло гро-

[5] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 41-42.

[6] Степанчук Ю. Громадські організації України в системі радянської влади (1920-ті рр.) // ІІ-й Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 2003. С. 219.

[7] Декреты Великого Октября [авторы-составители Ю. Ахапкин, М. Ирошников]. Ленинград: Лениздат, 1977. С. 25.

мадських організацій, що належали до категорії добровільних, і режим їх діяльності на території усіх радянських республік.

Організації розподілялися за змістом (родом) діяльності, інтересами, правовим статусом (легальні та нелегальні), масовістю (складом членства), масштабами й сферою суспільного впливу й іншим. В Україні внаслідок цього виокремилось три основні групи об'єднань: 1. Організації підконтрольні партії (профспілки, комсомол, піонерська організація); 2. Українські організації та об'єднання національних меншин («Просвіти», УКРЮС, РСДРМ, релігійні католицькі гуртки, Євркомсомол, скаутські організації); 3. Добровільні товариства за інтересами, поява яких зумовлена внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи певного періоду (товариство «Геть неписемність!», «Товариство культурного єднання з селом», «Спілка безвірників», «Друзі дітей», Міжнародна організація допомоги бійцям революції й інші). Окремим блоком виступала розгалужена мережа кооперації. На початку 1920-х років в Україні продовжували існувати національні об'єднання, зокрема: Спілка голландських вихідців, Менонітський союз, інші німецькі, єврейські, польські організації[8].

Головна умова діяльності всіх товариств зафіксована у пункті шостому Постанови: «В реєстрації відмовляється, якщо об'єднання або спілка за своїми цілями суперечить Конституції РСФРР і її законам»[9]. На підставі даної норми у вересні 1922 р. Одеський губком НКВС відмовив у реєстрації Товариству виноградарів-гагаузів Бессарабії, внаслідок його «Відверто вираженого антирадянського та поміщицького характеру…»[10].

Дія Постанови від 3 серпня 1922 р. не поширювалась на релігійні товариства. Комісія, що проводила програму по відділенню церкви від держави при ЦК РКП(б) 21 листопада 1922 р. вирішила виключити релігійні організації із числа громадських об'єднань, що не мали за мету отримання прибутку, надавши їм окремого статусу.

Надалі становище релігійних об'єднань ускладнювалося курсом радянської влади на побудову атеїстичного суспільства. Плановий державний характер одержала антирелігійна й антицерковна пропаганда, що фактично призвело до витіснення релігійної діяльності з рамок правового поля. Численні звіти ДПУ УСРР вже з 1922 р. в цілому характеризують діяльність різноманітних церковних громад як «нелегальну, що підпільно проводять свої зібрання у приватних приміщеннях членів релігійних груп…»[11].

Окрім релігійних громад, не дістали фактичного права на створення власних організацій і широкі прошарки селянства. При цьому сільські громадські організації функціонально орієнтувалися на вирішення не специфічно селянських, а інтернаціонально-революційних завдань. На думку дослідника етнонаціональних і міжнародних аспектів діяльності громадських об'єднань українського села 1920-30-х років М. Журби, провідним елементом утвердження ідеології пролетаріату у свідомості селянства визначалася його соціокультурна індоктринація. Лідери більшовицької партії, спираючись на теоретичну спадщину ортодоксального марксизму, інтегрували селянство в інтернаціональний революційний рух через посередництво про-

[8] Ильина И.Н. Указ. раб. С. 39.
[9] Там само. С. 44.
[10] Державний архів Одеської області. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26-27.
[11] ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 44.

фесійних організацій і класових товариств[12].

Сільські громадські об'єднання України поділялися на специфічно селянські і ті, що мали свої сільські представництва для виконання статутних завдань, які стосувалися переважно несільського населення. Ключові групи системи громадських об'єднань включали до свого складу добровільні та шефські товариства, професійні спілки, так звані класові селянські спілки з їх інфраструктурою, організації мережі невиробничої кооперації. При цьому в практиці залучення кооперації до неспецифічної інтернаціоналізації особливого значення набували селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). Діяльність СТВ не обмежувалася соціальним забезпеченням найбідніших селянських прошарків, позаяк це не вирішувало проблем підтримки бідняцьких господарств. Вони зобов'язувались залучати найбідніше селянство до кооперативів як засобу консолідації незаможних і середняцьких верств села проти його власницьких елементів. Тим самим створювалась організаційна альтернатива самодіяльному селянському кооперативному рухові, який вкрай неохоче піддавався впливу правлячої еліти[13].

Серйозну турботу влади викликали намагання політичних опонентів більшовиків, насамперед, з правоесерівського середовища, закріпити свої позиції серед найчисельнішої категорії населення. Так, циркулярний лист ВНК № 17 від 21 листопада 1921 р. до низових підрозділів присвячено намаганню правих есерів створити широке позапартійне об'єднання селянства «Союз трудового селянства». На думку чекістів, ця спроба є намаганням створення куркульської партії, яка протиставляла себе пролетарській диктатурі й орієнтувалась на захист інтересів середніх і дрібних приватних власників земельних наділів. Ідеї та принципи «Союзу» суперечать економічній політиці радянської влади на селі, тому є неприпустимими[14].

Відповідними до «революційної законності» стали дії каральних органів проти активістів «Союзу трудового селянства». У направленому плані заходів по ліквідації об'єднання, що складався з 15 пунктів, йшлося про смертельну загрозу куркульських об'єднань, пожвавлення агентурної роботи, виявлення зв'язків зі співчуваючим міським населенням. Дев'ятий пункт циркулярного розпорядження вимагав від місцевих органів ВНК широко застосовувати захоплення заручників: «При арештах керівників та організаторів Союзу негайно їх ізолювати. Успіх принесла практика, апробована в Україні та Тамбовській губернії зі взяття заручників з числа членів куркульських родин… При конфіскації та розподіленні їх майна особливу увагу звертати на посилення таким шляхом розшарування на селі та матеріальне заохочення осіб, які сприяють встановленню радянської влади»[15].

Суперечки та розбіжності у правовому тлумаченні регламентації діяльності як для радянських органів влади, так і для самих товариств, викликали групи організацій допомоги та взаємодопомоги. Особлива актуалізація цього питання припала на початок 1920-х років, чому спонукало наявність опозиційних політичних партій, представники яких намагалися утворювати організації допомоги репресованим однопартійцям та їх родинам (у першу чергу, ініційований меншовиками Політичний Червоний Хрест) і голод 1921-1923 рр. Дозволяючи відкривати організації допомоги

[12] Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.). Київ: Науковий світ, 2002. С. 77-78.
[13] Там само. С. 79-80.
[14] ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 633. Арк. 3-4.
[15] Там само. Арк. 5-6.

у рамках окремих професій (Товариство взаємодопомоги залізничників Полтави, зареєстроване у 1922 р. і т.п.), влада пильно стежила за недопущенням консолідації представників альтернативних партій і рухів у подібних об'єднаннях. Не мали можливості працювати у легальному правовому полі меншовицькі організації взаємодопомоги репресованим і голодуючим в Одесі, Полтаві й інших містах України, сіоністські організації подібної спрямованості Одеси, Харкова, Києва і т.п.[16]

Тривале відомче листування супроводжувало вирішення питання юридичного статусу вказаних організацій. У лютому 1924 р. Наркомат соціального забезпечення СРСР запропонував не поширювати Постанову від 3 серпня 1922 р. на товариства засновані ремісниками, кустарями, торговцями, особами вільних професій для взаємної допомоги. Оскільки законодавство про соціальне страхування, державне забезпечення та селянську взаємодопомогу цих верств населення не стосувалося, то контроль за їхніми об'єднаннями Наркомат планував здійснювати зі своєї сторони. НКВС СРСР виступив проти, обґрунтовуючи необхідністю проявляти «особливу політичну обережність» стосовно «попутників» робітничого класу. Зрештою вирішено поширити на товариства допомоги й взаємодопомоги дію Постанови, а контроль за ними покласти на обидва наркомати[17].

Жорстке регламентування дозвільної діяльності у першій половині 1920-х років не оминуло профспілкову сферу. Погодимось з думкою доктора права А. Білинського, що опартійнення всього організованого життя передбачалося самою системою диктатури пролетаріату. Зокрема, у профспілках цей процес наступив з початку 1920-х років. Формально вони були незалежною організацією, незалежною від держави. Стаття 152 Кодексу праці СРСР зазначала: «Професійні спілки, зорганізовані на основах, визначених відповідними з'їздами тих організацій, реєструються тільки в їх міжспілкових організаціях у порядку, встановленому Всесоюзною Радою Професійних Спілок». На практиці вони були керовані партійними організаціями і тому реєстровані у партійному апараті. Згідно статті 153 Кодексу праці організація, яка не відповідає вимогам статті 152 Кодексу, не сміла і не сміє називатися профспілкою[18].

Таким чином, у 1920-ті роки створена система взаємовідносин держави та громадських організацій базувалася на повній підлеглості їх до існуючої політичної доктрини та державному апарату. Політика підпорядкування громадських організацій більшовицькій владі проводилася з метою посилення впливу на суспільство та контролю за поведінкою навіть окремих його членів. Це нав'язувало об'єднанням завдання, форми, методи, характер їх діяльності. Внаслідок чого нівелювався головний принцип функціонування недержавних об'єднань – демократичність і самостійність. Правова залежність громадських організацій визначалась винятково дозвільним порядком створення та діяльності. Головною умовою для реєстрації постало зобов'язання діяти винятково під партійно-державним керівництвом, внаслідок чого в УСРР професійні, спортивні, наукові, молодіжні товариства перетворились на частину радянської політичної системи, граючи роль допоміжного механізму реалізації ідеолого-мобілізаційних заходів держави. Тим самим режим здійснював контроль за громадськими об'єднаннями, залучаючи їх представників до формування апарату та механізму діяльності радянської держави.

---

[16] Державний архів Полтавської області. Ф. Р-1503. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 35-36.
[17] Ильина И.Н. Указ. раб. С. 38.
[18] Білинський А.К. Вказ. пр. С. 27-28.

REFERENCES

Bilynskyi, A. (1969). *Hromadski orhanizatsii v SRSR* [Public organizations in the USSR]. Miunkhen–Chikaho: Ukrainskyi Publitsystychno-Naukovyi Instytut [in Ukrainian].

Zhurba, M. (2002). Etnonatsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obednan ukrainskoho sela (20-30 rr. XX st.) [Ethnonational and international aspects of the activity of public associations of Ukrainian village (20-30 years of the XX century)]. Kyiv: Naukovyi svit [in Ukrainian].

Ilina, I. (2000). Obshhestvennye organizacii Rossii v 1920-e gody [Public organizations of Russia in the 1920s]. Moscow: Institut rossiiskoi istorii RAN [in Russian].

Kulchytskyi, S. (1996). Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919-1928 rr.) [Communism in Ukraine: the first decade (1919-1928)]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Chentsov, V. (2000). Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky. [Political repressions in Soviet Ukraine in the 20's]. Ternopil: Zbruch [in Ukrainian].

Ihor Nikolaev
(Mykolayiv National University named after V. Sukhomlinsky, Mykolayiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3001-9717

Legislative Regulation and Control Mechanisms of the Public Associations of Ukraine Activities by Bilshovyk Authorities in the first half of the 1920s

The key factors of establishing the Bilshovyk monopoly in the social and public sphere are analyzed. The role of state power and punitive institutions in establishing the absolute rule of Party members in the public sphere is clarified. As a result, the legal dependence of public organizations was determined by the solely licencing system for their creation and activities. The attention is focused on the policy of subordinating public organizations to the Bilshovyk authorities, which was aimed at strengthening the influence on the society and control of the behavior of even its individual members.

The mechanisms of legal regulation of the non-state social sector are shown. Their key factor was that almost all legislative and regulatory norms, including those related to regulating the Ukrainian SSR public associations activities, were based on the decisions of the central organs of Soviet power, initially the Russian Federation, and then the USSR. The automatic introduction of all-Russian norms into Ukrainian legislation was a conventional phenomenon. Thus, the monopoly of the ruling All-Russian Communist Party in all spheres of life of other republics and integrating socio-political organizations directly into the system of Soviet state power was legally secured.

It is proved that the main objective of the established legislative norms in the field of public associations functioning was the exercise by the ruling regime of control over their activities, and the involvement of their representatives in the formation of the Soviet state apparatus.

Keywords: public associations, totalitarian system, Soviet power, legislation, Ukrainian SSR

Надійшла до редакції / Received: 13.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 11.04.2019*

УДК 37.014.53 (477.7) «1941-1944»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).294

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1941-1944 рр.

Олександр Осипенко
Одеський національний морський університет (Одеса, Україна)
e-mail: OsupenkoOleksandr@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1213-0481

У статі проаналізована соціально-економічна політика румунської адміністрації щодо сільського населення у межиріччі Дністра та Південного Бугу в 1941-1944 роках. Встановлено, що з перших днів окупації румунське керівництво перейшло до відвертого грабування сільського населення. Для сільського населення було розроблено та впроваджено низку натуральних податків. Румунське керівництво на окупованих землях південно-західної України зберегло створену сталінським керівництвом довоєнну систему оплати праці «трудодень». Оплата праці сільських трудівників носила натуральний характер. Із селянами розраховувались тими видами сільськогосподарських продуктів, які вирощували «трудові громади».

Ключові слова: *Трансністрія, окупація, повіт, сільське населення, трудова громада, накази, податок*

Попри нові виклики сьогодення, період минулої війни й окупації залишається однією з найбільш гострих в українському суспільстві тем. Серед дослідних лакун, зон розламу в історіописанні Другої світової війни в Україні є румунська окупаційна політика, яка реалізовувалася на південно-західних теренах і, зокрема, на селі. Однією з таких прогалин, що актуалізує наше дослідження, є соціально-економічна політика румунської адміністрації щодо сільського населення у межиріччі Дністра та Південного Бугу в 1941-1944 рр.

Стосовно історіографії порушеного питання слід зазначити, що науковці у своїх дослідженнях фрагментарно підійшли до його вивчення. У зарубіжній історіографії цієї проблеми торкнулися американський дослідник О. Даллін[1], молдавська дослідниця Р. Соловей[2] і російський історик О. Будницький[3]. Радянська історіографія цього питання представлена дослідженнями М. Лєбєдєва[4], І. Левіта[5], С. Гратинича[6]. Україн-

[1] Dallin A. Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM –1875: California, 1957. 466 p.
[2] Solovei R. Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 auq. 1941 – 29 ian. 1944). Iasi, 2004. 182 p.
[3] Одесса: жизнь в оккупации. 1941-1944. История коллаборационизма. Москва: Политическая энциклопедия, 2013. 231 с.
[4] Лебедев Н.И. Крах фашизма в Румынии. Москва: Наука, 1976. 632 с.
[5] Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску. Кишинев : Штиинца, 1983. 376 с.
[6] Гратинич С.А. На левом берегу Днестра 1941-1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1985. 186 с.

ські історики В. Щетніков[7] та О. Перехрест[8] також зачепили даний аспект, але у своїх дослідженнях переймалися переважно розглядом економічних збитків від окупації. Колектив дослідників очолений Миколою Михайлуцою, подав загальну характеристику адміністративно-територіального поділу, соціально-економічного становища та культурного життя «Заддністрянщини» у період 1941-1944 рр.[9] М. Михайлуца на сторінках своєї монографії, розглянув соціально-економічну політику румун щодо православного кліру на теренах «Трансністрії»[10]. В іншому дослідженні науковець, використавши румуномовні архіви, не тільки реконструював діяльність, а й розглянув соціально-економічну буденність одного з південноукраїнських осередків православ'я – Доманівського субпротоієрейства Голтського повіту[11]. Деякі аспекти соціально-економічної політики румунської адміністрації на теренах Південно-Західної України розглянув у своїх дослідженнях О. Осипенко[12].

Метою дослідження є соціально-економічна політика румунської адміністрації у сільській місцевості Південно-Західної України в 1941-1944 рр.

Особливе місце у планах окупантів займали сільськогосподарські землі Південно-Західної України, які після домовленостей А. Гітлера й І. Антонеску 30 серпня 1941 р. у Тігіні (зараз – Бендери), були віддані в управління румунам. До «Трансністрії» було включено лівобережні райони Молдавії, Одеську область в її тодішніх адміністративних межах, західні райони Миколаївської та південні райони Вінницької областей України. До 17 жовтня 1941 р. адміністративним центром був Тирасполь, а згодом Одеса. Територію губернаторства було поділено на 13 повітів: Ананіївський, Балтський, Березівський, Голтський, Дубосарський, Жугастрівський, Могилівський, Овідіопольський, Одеський, Очаківський, Рибницький, Тираспольський, Тульчинський[13].

Повіти було поділено на претури (райони), усього у губернаторстві було 64 райони[14]. Кількість претур у повіті коливалась у межах від 4-х до 6-ти. У свою чергу претури було поділено на адміністративно-територіальні одиниці – комуни (рум. Comynei), які складалися з кількох десятків населених пунктів[15].

На відміну від губернаторств Бессарабії та Буковини, якими керували винятково військові, керівником «Трансністрії» було призначено цивільну особу – професора Г. Алексяну. До обов'язків губернатора входило: управління адміністрацією та кому-

[7] Щетніков В.П. Економічна складова румунсько-німецької присутності в «Трансністрії» 1941-1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С. 173-188.

[8] Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 150 с.

[9] Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» / Т. Вінцковський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 413-446.

[10] Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). Одеса: Вид-во «ВМВ», 2008. 329 с.

[11] Михайлуца М.І. Реконструкція діяльності Доманівського протоієрейства Голтянського повіту в період румунської окупації (1941-1944 рр.) // Краєзнавство. 2015. № 1-2. С. 184-189.

[12] Осипенко О.В. Сільське населення та «Трудові громади» Півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941-1944 рр.: соціально-історичний аспект: автореф… к. іст. н.: 07.00.01 – історія України. Миколаїв, 2018. 20 с.

[13] Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії // Український історик. 1987. № 1-4. С. 87.

[14] Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 97.

[15] Дейнека Н. Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору у південно-західному регіоні України і Молдавії (1941-1944 рр.). Одеса: Атлант, 2013. С. 41.

нікаціями, управління агрокультурою й економікою, управління освітою, культом і пропагандою, управління громадськими роботами, фінансове управління[16].

Декретом від 19 серпня 1941 р. було організовано дирекції (адміністрації) фінансів, освіти, комерції, шляхів сполучення і зв'язку, агрокультури, економіки, охорони здоров'я, культів і пропаганди тощо. З часом, виходячи з окупаційних планів румунської адміністрації, їх кількість постійно збільшувалася. Згідно із цим декретом чиновники, які направлялися на роботу до губернаторства, отримували подвійну заробітну платню у леях і марках[17].

Повіти (рум. judet), очолювані префектом, підпорядковувалися губернатору. У підпорядкуванні префекта перебували начальники жандармерії легіону та поліції міських комун, також він ніс всю відповідальність у своєму окрузі за дотримання законодавства на місцевому рівні. До його обов'язків, поміж іншого, входили дві основні функції: перша – передача наказів губернатора до нижчих інстанцій, друга – контроль за відповідними органами управління на підпорядкованій йому території. В управлінні префектурою чиновнику допомагали два помічники – суб-префекти (прім-префект), один із яких мав бути місцевим. Головною функцією останніх було здійснювати керівництво управлінським апаратом префектури, перегляд і зміна судових рішень нижчих інстанцій – преторів і примарів[18].

Повіти було поділено на претури (райони), які очолювали претори. Кількість претур у повіті коливалась від 4-х до 6-ти, і включали у себе комуни. Претори, у свою чергу, очолювали відділи сільського та лісового господарства, освітній, технічний, санітарний і ветеринарний відділи, а також керували волосною поліцією та мали у своєму підпорядкуванні жандармерію. Другою особою після претора був прим-претор, на якого покладались функції координатора всіх місцевих адміністративних установ, здійснення контролю над їхніми відділами та нагляду за виконанням наказів претора та вищих інстанцій[19]. Претури забезпечували діяльність податкової системи, системи штрафів, контролювали усю торгівлю, промисловість і сільське господарство Трансністрії[20].

Оскільки місцевому населенню окупанти не довіряли, то у містах і селах були створені міські та сільські управи (примарії), на чолі яких у місті був голова (мер), а в селі – староста. Вони й вирішували всі загальні справи місцевого значення. Старости спиралися на допомогу секретаря, нотаря (сільський писар, який виконував функцію заступника примаря), агронома, інженера й інших посадовців, виконував чи не єдине завдання – впроваджувати у життя всі накази, постанови, доручення й інші нормативно-правові акти вищих інстанцій на підконтрольній йому території[21].

Основні функції управління сільським господарством виконувала дирекція агрокультури. Цей орган керував процесом оброблення землі, вирощування худоби та

---

[16] Тарнавський І.С. Політика Третього рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни. Донецьк: ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2012. С. 152.

[17] Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Док. и матер. / отв. ред. Н.И. Зотов и др. Одесса: Маяк, 1970. С. 159.

[18] Левченко Ю. Управлінський апарат румунських адміністративно-територіальних одиниць України під час окупації 1941-1944 рр. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки. Луцьк, 2013. Вип. 21 (269). С. 72.

[19] Левченко Ю. Вказ. праця. С. 72-73.

[20] Ніточко І.І. Окупація: Березівський район. 1941-1944 рр. Одеса: Астропринт, 2008. С. 276.

[21] Тарнавський І.С. Адміністративний поділ та органи управління на території південно-західної України за часів румунської окупації // Історичні і політологічні дослідження. 2010. № 3-4. С. 214.

сільськогосподарської продукції, розподілом урожаю та продуктів, отриманих від тваринництва. У своїй діяльності на місцях дирекція спиралася на, так звані, «трудові громади» та «державні ферми». Переважно, як свідчать джерела, вони виникли на основі колишніх колгоспів і радгоспів, шляхом зміни тільки назви. Значна роль відводилась машинно-тракторним станціям, на які припадало основне навантаження механічного обробітку землі, збирання урожаю тощо. Поряд із тим, дирекція агрокультури опікувалася придбанням будівельних матеріалів, інструментів, усіх необхідних машин і механізмів для землеробської та сільськогосподарської діяльності[22].

Одним з перших кроків окупаційної влади щодо керівництва захопленими територіями став наказ № 2, який було розроблено на основі декрету № 1 від 19 серпня 1941 р., підписаного Г. Алексяну у м. Тігіні (зараз м. Бендери). Цим наказом усі особи, які до війни займали керівні посади або виконували функції відповідно до суспільного значення, чи то у колгоспах чи радгоспах, зобов'язувалися терміново з'явитися до місцевих адміністративних органів влади, де уповноважені особи мали знову затвердити їх на займаних раніше посадах. Такі особи повинні були негайно продовжити свою попередню діяльність. Ті особи, які «відмовлялися з'явитися або відхрещувалися виконувати постанови, підлягали покаранню за саботаж»[23].

У березні 1942 р. наказом № 55 цивільного губернатора Г. Алексяну, окупаційна адміністрація до проведення аграрної реформи, підтримала функціонування упродовж перших місяців, колгоспів і радгоспів у такому вигляді, якими вони були за радянської влади. Для цього сільські примарі проводили відповідні зібрання, рішення яких зобов'язали завідувачів колгоспів і бригадирів приступити до виконання своїх обов'язків у тих місцях, де вони були. Після затвердження на посаді, керівники колгоспів мали скласти опис всього майна, живого та мертвого інвентарю, який знаходився у колгоспах і радгоспах, та прийняти всі необхідні заходи для його збереження.

Згідно з наказом оголошувалося, що остаточний розподіл землі буде здійснено після встановлення миру, тобто після перемоги над більшовизмом. Також мала відбутися ліквідація колгоспів, й утворення на їх місці «трудових громад» з експлуатації землі. З кожної «трудової громади» передбачалося утворити бригади по 10-20 членів домогосподарств, які за можливістю мали перебувати у родинних стосунках. Керівництво бригадою був зобов'язаний здійснювати начальник (старшина), якого обирали з місцевих мешканців[24].

Управління кожною з бригад довірялося одному керівнику, який обирався із членів бригади, та праця якого мала бути компенсована грошима або оплачена натурою, відповідно до окремого розпорядження. Цей керівник був відповідальною особою перед членами бригади, а також перед Румунською державою за виконану роботу[25].

Із перших днів окупації земель південно-західного регіону України румунська адміністрація чималі зусилля направила на розробку та впровадження у життя наказів і постанов, спрямованих першочергово на викачування стратегічно важливих і необхідних сільськогосподарських ресурсів як для забезпечення власної продовольчої безпеки, так і потреб Німеччини й Італії.

---

[22] Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 1672. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 2.
[23] Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 544. Арк. 13.
[24] ДАМО. Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 12.
[25] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 67.

Не встигли окупанти оговтатися від ейфорії захоплення Одеси, як на 1 листопада 1941 р. губернатор «Трансністрії» Г. Алексяну відзвітував перед маршалом І. Антонеску про успішно проведену реквізицію сільськогосподарської продукції. За даними звіту губернатора упродовж жовтня до Румунії для забезпечення її потреб було відправлено: 23,5 тис. голів великої рогатої худоби на загальну суму 470 млн. лей, 20 тис. каракулевих овець, загальна вартість яких було оцінено в суму 40 млн. лей. У королівство також було відправлено 10 тис. кг вовни вартістю 2 млн. лей, 150 вагонів збіжжя (пшениця, просо, ячмінь) вартістю 15 млн. лей, шкіряної сировини – 2,5 вагони на суму 1 млн. 250 тис. лей. Загальна вартість вивезеної до Румунії худоби та сировини становила 627 млн. 250 тис. лей. Окрім зерна та сільськогосподарської продукції окупанти вивезли з південноукраїнських земель насіннєвий матеріал, саджанці тощо[26].

Врахувавши власні економічні проблеми, а також значні економічні зобов'язання перед своїми союзниками – Німеччиною й Італією, зокрема, у поставках сільськогосподарської продукції як для внутрішніх, так і військових потреб, румунська влада значну частину цього тягаря вирішила перекласти на місцеве населення, яке мешкало на території новоствореного губернаторства «Трансністрія». Тому й не дивно, що відразу після встановлення окупаційної влади на плечі сільських жителів лягли грошові та натуральні податки.

Наказом губернатора № 66, для забезпечення окупаційних військ, колгоспників і працівників радгоспів зобов'язали здавати птицю, свинину, молоко, бринзу та мед. Наказ стосувався усіх господарств, незалежно від того, вироблялась дана продукція у цих господарствах чи ні. Зокрема, було встановлено чітку кількість названих видів сільськогосподарської продукції. Так, господарства, що мали у своєму розпорядженні до 10 шт. курей, мали здавати, відповідно, одну птицю та 10 яєць із курки; від 11 до 20 шт. – зобов'язувалися здати 3 птиці; від 21-25 шт., відповідно 5 курей, а в тих подвір'ях, де було понад 25 голів птиці – по 10 курей.

Окрім дрібної птиці, у вказаному наказі № 66, населення обкладалось податком на молоко та молочні продукти. Кожна селянська родина, яка тримала корів, зобов'язана була здавати молоко, у таких пропорціях: сім'я з двох осіб здавала 300 л молока, родина, яка мала у своєму складі понад дві особи, зобов'язувалася здавати 150 л молока. Оскільки наказ № 66 часто поширювався у рукописному варіанті, цифрові норми виявлялися завищеними, що, на нашу думку, місцеві чиновники робили навмисно, гарантуючи таким чином загальне виконання обсягів поставок.

Селяни, у власності яких були вівці або бджолині сім'ї, мали здавати 2 кг бринзи з вівці, 4 кг меду з рамкового вулика та 1 кг цього продукту з дуплявого[27].

Отже, на всі основні види сільськогосподарської продукції, що вироблялася у селянських господарствах, було встановлено обов'язкове натуральне оподаткування.

Для населення, яке з різних причин не виконувало наказів, органи окупаційної влади повсякчасно застосовували систему покарань. Серед найпоширеніших заходів румунські окупанти використовували арешт на різний термін ув'язнення, залякування, тиск, побиття тощо. Однак, дієвим і вигідним для самих окупантів було вилучення поголів'я худоби (корів, овець тощо). За таких обставин господарства втрачали годувальниць і, власне, надію на виживання.

---

[26] Лебедев Н.И. Крах фашизма в Румынии. Москва: Наука, 1976. С. 299.
[27] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 2797. Арк. 5-6.

За даними дослідника І. Левіта, після розміщення на теренах між Бугом і Дністром 3-ї та 4-ї румунських армій, розгромлених у 1943 р. Червоною армією під Сталінградом, румунське військове командування вимагало для додаткового забезпечення цих військ 885 вагонів пшениці, 112 вагонів цукру, 1 540 тонн соняшникової олії, 35 437 голів худоби. Задля виконання цих вимог адміністративний апарат видав низку наказів для впровадження нових і підвищення обсягів старих податків. Так, у наказі № 115/943 губернаторства «Трансністрії» мова йде про те, що кожен сільський мешканець був зобов'язаний здати 50 кг м'яса, для цього селяни вимушені були спільно купувати худобу та живою здавати її окупаційній владі[28].

Наскільки обтяжливим для селянина був визиск, свідчать наведені нижче приклади. Так, мешканець села Тановка Березівського району А.Ф.°Мокану у вигляді грошового податку за 1943 р. здав окупантам: земельного податку – 99 марок, податок із городу – 72 марки, податок із корови – 30 марок і податок на «культурні потреби» у розмірі 30 марок. Таким чином, тільки за чотирма видами податку цей селянин заплатив 231 марку. Окрім грошового податку, цей колгоспник здав натурального податку у вигляді молока – 300 літрів, м'яса – 50 кг та яєць 108 шт.[29].

Господар общинного двору № 2 1-ї ділянки м. Ананьєва Кольчак Андрій, родина якого складалася з 9 осіб і мала у власності корову та три вівці, у 1943 р. здав 150 л молока та 8 кг бринзи у вигляді натуральних податків та оплатив земельний податок у розмірі 98,5 марок. Балабан Анна цієї ж ділянки здала 300 л молока та виплатила земельного податку в розмірі 30 марок. Родина Чебана Василя з 5 осіб, маючи у своєму розпорядженні 1 корову та 3 вівці, сплатила у вигляді натуральних податків хоча удвічі менше молока, але вже 12 кг бринзи та грошового податку за землю 65 марок[30]. Крім вищезазначеної сільськогосподарської худоби, у цих господарствах через скруту більше нічого не трималося.

Зовсім інші норми податків лягли на плечі мешканців «трудової громади» № 24 с. Качуровки Долинської претури, зокрема, сільські трудівники на вимогу загарбників здали м'яса трьох видів тварин (свинину, яловичину та баранину), курей, яйця, молоко, мед і вовну. Так, господар Сагайдак Д. сплатив такі види натуральних податків: яловичини – 30 кг, свинини – 10 кг, баранини – 10 кг, 2 курей, яєць – 100 штук, бринзи – 8 кг, молока – 250 л і 3 кг вовни. Собитняк М. сплатив: яловичини – 30 кг, свинини – 10 кг, баранини – 10 кг, 4 курки, яєць – 200 штук, бринзи – 16 кг, молока – 250 л, меду – 10 кг і 6 кг вовни[31].

Реконструкція податкової системи на прикладі декількох окремо взятих адміністративних одиниць – примарії та «трудової громади», дає змогу відтворити схему окупаційного визиску та її складові. Так, мешканці Бернадівської примарії Березівської претури, яка включала у себе села Бернадівку та Красний агроном, здали такі податки: селяни Бернадівки станом на 1943 р. здали губернаторству 45 гусей, 5 качок, 448 курей і 23 000 яєць. А жителі села Красний агроном – гусей 13 шт., качок – 4 шт., курей – 66 та яєць – 3 500 шт. Назагал 247 господарств цих двох сіл мали курей. У 12 господарствах взагалі не було цього виду птиці, тому для них було визначено іншу норму здачі курей, а саме 12 курей і 1 200 шт. яєць.

Крім вищезазначених сільськогосподарських продуктів мешканці примарії пови-

[28] Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску. Кишинев : Штиинца, 1983. С. 167.
[29] Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.… С. 179.
[30] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 13.
[31] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 1051. Арк. 29.

нні були здати 419 кг овечої вовни, проте поставити змогли тільки 375 кг, причиною недовиконання став від'їзд на постійне місце проживання до іншого населеного пункту громадянина Абухіна, у власності якого було 3 вівці. Станом на 5 жовтня 1943 р. мешканцями примарії також було виконано план здачі меду у розмірі 125 кг[32].

Із мешканців «трудової громади» № 24 с. Качуровки Долинської претури за наказом окупаційної адміністрації наприкінці 1943 р. було зібрано: яловичини – 1 050 кг, свинини – 350 кг, баранини – 350 кг, курей – 81 шт., яєць – 4 100 шт., бринзи – 140 кг, молока – 7 750 л, меду – 49 кг та 52,5 овечої шерсті[33].

Із зазначеного вище можна констатувати, що незважаючи на час військового лихоліття та перебування в окупації, сільські мешканці й надалі продовжували за можливості тримати у власних господарствах свійських тварин і птицю, наявність яких давала можливість господарям забезпечити свої родини найнеобхіднішими продуктами харчування та убезпечити їх від голодної смерті. Проте здирницька, непродумана та недалекоглядна податкова політика румунської влади, призводила до того, що селяни задля виконання норм податків вимушені були різати всю наявну у них худобу, що призводило до погіршення й так складного життя сільських трудівників, а сама окупаційна адміністрація у подальшому втрачала можливість взагалі отримувати будь-які види натуральних податків.

Підокупаційне населення також змушене було сплачувати податок за випас своєї худоби на землях громади. Наприклад, випас великої рогатої худоби обходився селянинові у 10 марок на рік, а випас дрібної рогатої худоби (овець і кіз) – удвічі менше. До того ж, лише десята частина із зібраної суми податку залишалася товариству, а 90% йшло на потреби окупантів[34].

Сільські трудівники, й до того переобтяжені сплатою різноманітних натуральних сільськогосподарських податків, не маючи іншого виходу, змушені були виконувати і цей наказ окупантів. Наприклад, мешканці трудової громади № 2 Голтянського сільського повіту за випас корів заплатили 168 марок тільки у травні 1942 р.[35].

Кожен селянин зобов'язувався мати довідку на володіння худобою. За отримання цього документа він змушений був заплатити згідно із прейскурантом: 5 марок за велику рогату худобу та 2 марки за дрібну худобу[36].

Окупаційна адміністрація не залишила поза увагою і тих селян, які тримали собак, увівши для цієї категорії мешканців спеціальний податок. Зокрема, господарі були зобов'язані зареєструвати своїх собак та отримати на кожного номер. Під час реєстрації тварин вносилась плата за непородистого собаку – 2 марки, за породисту тварину сторожової породи – 3 марки на рік[37]. Проте селяни не поспішали виконувати даний наказ. Наприклад, за мешканцями «трудової громади» № 24 с. Качуровка за 1942 р. залишився борг у розмірі 93 марки через несплату податку за утримання 31 собаки[38]. На нашу думку, селяни ігнорували сплату даного податку у зв'язку з тим, що окупаційна влада на законодавчому рівні не прописала норми покарання за

[32] ДАОО. Ф. 2377. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 1, 3, 14, 16.
[33] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 1051. Арк. 3.
[34] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 1148. Арк. 45.
[35] ДАМО. Ф. 2540. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 12.
[36] Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску. С. 313.
[37] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 674. Арк. 262.
[38] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 1051. Арк. 49.

невиконання даної постанови. А у випадку наявності покарання, господар завжди міг позбутися цієї тварини, враховуючи те, що собака не становив ніякої цінності порівняно з тією ж коровою, яка була справжньою годувальницею та рятівницею людських життів у часи лихоліть.

Крім перерахованих вище різноманітних натуральних податків, румунська адміністрація зобов'язала сільське населення також здавати птицю, молоко, м'ясо на потреби армії. На нашу думку, було декілька причин проведення такої політики. Зокрема, чиновники губернаторства, вислуговуючись перед вищим керівництвом Румунії, не мали бажання псувати загальної картини виконання поставок сільськогосподарської продукції, тому й вирішили перекласти на плечі населення ще й обов'язок забезпечення необхідною продукцією окупаційні війська. Ще однією причиною могло бути те, що влада зі свого боку, через економічну виснаженість відповідних територій, не мала змоги забезпечити виконання поставок необхідної сільськогосподарської продукції для потреб військових, тому й вирішила скинути цей клопіт на селян. Так, на основі наказу Мостовської претури за № 928 від 17 березня 1943 р. «трудова громада» № 3 Градовської сільської управи на потреби армії здала 35 гусей[39]. А «трудова громада» № 88 за розпорядженням Кривозерської претури виділила на потреби армії 10 га люцерни, яку сама ж була зобов'язана скосити[40].

Фактично вся сільськогосподарська продукція, що збиралася на території «Трансністрії» у вигляді натуральних податків, відправлялася першочергово на забезпечення військових потреб Румунії та її союзників.

За даними дослідника С. Гратинича з губернаторства «Трансністрія» до Румунії з 10 вересня до 1 листопада 1942 р. було відправлено 32 956 вагонів зерна та майже 13 тисяч вагонів продовольчих товарів[41].

Історик І. Левіт наводить дані, згідно з якими станом на 1 січня 1943 р. з території «Трансністрії» до Румунії було відправлено 16 169 вагонів зерна, 2 399 вагонів овочевих культур, 30 362 голів худоби, 3 611,1 вагонів фуражу на загальну суму 6,1 млрд. лей. На харчування румунської армії: зерна – 21 450 вагонів, овочів – 14 106 вагонів, продовольства – 1 873,7 вагонів, фуражу – 41 123 вагонів, худоби – 172 283 голови, птиці – 519 937 голів на загальну суму 12,3 млрд. лей.

Маючи економічні зобов'язання перед своїми союзниками, на потреби німецької армії станом на 1 січня 1943 р. було відвантажено зерна 9 017 вагонів, овочів – 6 250 вагонів, худоби – 93 174 голів, птиці – 211 072 голів тощо на загальну суму 5,6 млрд. лей. Італійська армія отримала 15 935 голів худоби, 53 260 голів птиці, загальна сума поставок склала 607,2 млн. лей[42].

У період з 1 вересня до 20 листопада 1943 р., згідно зі звітом губернатора «Трансністрії» Г. Алексяну, було вивезено до королівства 11 051,5 вагонів зерна, 2 381,5 вагонів продовольчих товарів; для румунської армії передано 8 238,2 вагонів зерна. За неповними даними з 4 листопада до 9 грудня того ж року з «Трансністрії» було вивезено 136,1 тис. голів різного виду тварин, 7 721 вагонів селекційного насіння[43].

Згідно з повідомленням румунського генерального штабу в губернаторство

[39] ДАМО. Ф. 2469. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 22.
[40] ДАМО. Ф. 2574. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 28.
[41] Гратинич С.А. Вказ. пр. С. 51.
[42] Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация. Кишинев: Штиинца, 1981. С. 306.
[43] Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску. С. 195, 201.

«Трансністрія» про вивіз продовольства та майна із «Трансністрії» у період з 1 листопада по 14 грудня 1943 р., до Румунії було відправлено: вершкового масла – 3 вагони, цукру – 154 вагони, зернових (пшениця, жито, ячмінь, овес і кукурудза) – 1 204 вагони (кожен вагон містив по 10 тонн) та 173 870 голів тварин (корів, овець, свиней птиці та кролів)[44].

Український дослідник О. Перехрест вважає, що на початок 1944 р. румунські окупанти із «Трансністрії» до королівства вивезли 10 154 вагони різних вантажів, переважно із продовольством, і 217 тис. голів великої рогатої худоби та декілька десятків тисяч іншої худоби[45].

На наш погляд, цілком слушною є думка дослідника І. Левіта, згідно з якою не можна скласти точної картини щодо реквізованої продукції, оскільки провізія реквізовувалася військовими частинами, які не давали звіту місцевим органам влади, особливо у перші місяці окупації. Не було також і повного звіту з тієї причини, що союзники у своїх взаємних розрахунках намагалися приховати один від одного, що саме і в якій кількості ними було реквізовано та вивезено за межі губернаторства[46].

На початку воєнної кампанії румунська пропаганда підкреслювала, що створена Й. Сталіним колгоспна система є неприйнятною й буде одразу ж зруйнована встановленою адміністрацією, а селянство перейде до вільного господарювання на власній землі.

Першим кроком нової влади задля забезпечення виконання поставленої мети стає оприлюднення наказу № 56 губернатора «Трансністрії» Г. Алексяну від 18 березня 1942 р., який регламентував, що праця, відповідно до аграрного порядку, залишається обов'язковою на усій території губернаторства. Усе працездатне населення – чоловіки, жінки та діти – було залучено в організацію громадської праці та зобов'язувалися працювати на основі встановлених владою норм і планів.

Ті представники населення, які відмовлялися виконувати настанови цього наказу, підлягали низці покарань, які мали відповідну градацію: за відмову працювати у визначених умовах відправляли до трудового табору терміном до 2-х років; ті, хто перешкоджав організації праці, нищили повністю або частково різного роду інвентар та обладнання, робили його непридатним для використання – підлягали тюремному ув'язненню терміном від 1 до 3 років. Водночас, у випадку провокування до злочинних дій інших, підбурювачам загрожувало позбавлення волі на 3 роки; від 3 до 10 років могли отримати працівники за заклики до непокори, ухиляння від обов'язкової праці та ворожих дій проти влади; мешканцям, які здійснювали насилля або погрози відносно до влади з метою перешкоджання трудовій діяльності тощо – загрожувало ув'язнення терміном від 5 до 20 років[47].

Через декілька днів керівництво видає нову постанову, в якій з 20 березня 1942 р. у губернаторстві «Трансністрія» було запроваджено обов'язкову трудову повинність для всіх жителів віком від 16 до 60 років, що стало ще одним тягарем для населення окупованого краю. Щодо його долі, зазначалось, що мешканці «будуть по черзі ви-

---

[44] Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и матер. в 3-х т. / отв. ред. И.В. Бортников. Т. 2: 17.10.1941 – 9.4.1944. Одесса: Одесское областное издательство, 1969. С. 70-71.

[45] Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 64.

[46] Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. С. 305.

[47] ДАМО. Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 12.

користані на різних роботах військового характеру, на роботах для установ і підприємств громадських і приватних, а також на сільськогосподарських роботах термінового характеру. Звільнялися від трудової повинності лише ті, хто працював у громадських закладах або у приватних підприємствах, учні та студенти на період занять, особи вільних професій, комерсанти та підприємці, які мали дозвіл; хворі, вагітні, (терміном від 5 місяців); жінки з дітьми до 5 років та жінки, які мали більше 3 дітей до 10 років. За неявку на роботу населення каралось позбавленням волі у таборі від одного місяця до одного року та штрафом від 50 до 300 марок[48].

На нашу думку, наявність зазначених постанов свідчить про те, що адміністрація губернаторства «Трансністрія» такими жорсткими заходами робила спробу унеможливити зрив вдалого проведення весняно-посівної кампанії, реалізувати яку було неможливо без використання робочих рук сільських трудівників. Сільські мешканці, не маючи іншого виходу, змушені були працювати на ворога, чудово розуміючи, що відмова або саботаж призведе до неодмінного ув'язнення, що негативно вплине на погіршення й до того складного матеріального становища їхніх родин.

Для вчасного виконання сільськогосподарських робіт у період весняно-літніх польових і господарських робіт все працездатне населення зобов'язувалось стати до роботи о п'ятій годині ранку. Закінчувався робочий день о восьмій годині вечора, обідня перерва тривала з 12:00 до 13:00 години. Старости «трудових громад», бригадири, а також дільничні агрономи зобов'язувалися закріпити за кожним працездатним норми виконання робіт[49].

Румунською адміністрацією було збережено й радянську форму оплати праці – «трудодень», який обраховувався за виконання різних категорій праці. Останні розподілялися відповідно до складності на дев'ять – від найпростішої праці: скошування, прибирання, догляд за худобою, до найскладнішої – дев'ятої категорії, наприклад, праця тракториста, без якого неможливі сільськогосподарські операції. Цей залишковий принцип оплати праці сільських працівників передбачав встановлення вартості одного трудодня наприкінці сільськогосподарського року, коли була визначена сума продуктів і грошей, що залишилися після наступного розподілу. Так, 20% мало йти на закладання насіннєвого фонду, частину повинні були здавати до кормового фонду тварин, які належали громаді, а 10% зібраного урожаю – спрямовувалось на утримання адміністрації громади, і лише 1% на утримання інвалідів і сиріт віком до п'ятнадцяти років.

Обов'язковою була оплата за користування технікою машинно-тракторних станцій (МТС), незалежно від того, чи були виконані технічні роботи повністю, чи частково, навіть тоді, коли господарства взагалі не користувалися послугами МТС через неврожай, шкідників, стихійне лихо тощо. Після такого розподілу залишок розподілявся порівну між адміністрацією губернаторства й усіма членами громади[50]. Тільки після виконання усіх вищезазначених зобов'язань рештки зібраного урожаю ділилися відповідно до кількості відпрацьованих трудоднів членів громади.

Нарахування трудоднів відбувалось упродовж усього року наприкінці кожного місяця. Наприклад, селянину Колосу Василю (вид діяльності встановити не вдалося) з «трудової общини» с. Маяки Біляївського району за період (з квітня по листопад 1942 р.) нарахували 192,25 трудодні. Помісячно ця картина виглядає таким чином:

[48] ДАМО. Ф. 2512. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.
[49] ДАМО. Ф. 1718. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 108.
[50] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 13.

за квітень – 15,40 трудодня; травень – 45,40; червень – 20,20; липень – 26; серпень – 15,25; вересень – 20,50; жовтень – 12,50; листопад – 37[51]. Більшу частину трудоднів, як свідчать цифри, було нараховано саме у теплі місяці року, а саме у період заготівлі кормів для тварин на зиму, робота у полі (прополювання та просапування городніх і польових культур) і під час збирання урожаю. У зимові місяці цей же селянин не брав участі у трудовій діяльності громади, а відтак за цей проміжок часу йому не нараховувались трудодні.

Яким саме чином спрацьовував механізм виплат за трудодні ілюструє схема розподілу продуктів на отримані трудодні серед селян господарства № 4 с. Гандрабури. Так, за 9 місяців 1941 р. за свою тяжку працю вони заробили й отримали за один трудодень 2 кг пшениці, 200 г соняшнику, 1 кг картоплі та 2 кг кукурудзи. Селянин цієї ж «трудової общини» Будигай П. отримав за 167 зароблених трудоднів 334 кг пшениці, 57 кг соняшнику, 167 кг картоплі та 334 кг кукурудзи. Інший селянин цієї ж громади Коротнян М. за 328 трудоднів отримав відповідно 656 кг пшениці, 112 кг соняшнику, 328 кг картоплі та 656 кг кукурудзи. Селянинові Затиці Ф. було нараховано лише 20 трудоднів, а, відтак, він отримав відповідно 40 кг пшениці, 4 кг соняшнику, 20 кг картоплі та 40 кг кукурудзи[52]. Пізніше, за останні місяці 1941 р. (жовтень, листопад і грудень) селянам громади за трудодень нарахували ще по 300 г соняшнику. Уже згадуваному селянину Будигаю П. за цей проміжок часу було зараховано 35 трудоднів, Коротняну М. – майже удвічі більше, а Затиці Ф. – 16,5 трудоднів[53]. Високі нарахування на зароблені трудодні пояснюються тим, що окупаційна адміністрація на перших порах свого правління намагалася заручитися лояльністю з боку місцевого населення, показуючи, що вона значно краще піклується про сільських працівників аніж попередня, радянська. Для порівняння у 1941 р., румунські окупанти трансністрійському селянину на один зароблений трудодень видавала 5,5 кг усіх видів сільськогосподарських культур. При радянській владі у 1937 р. переважна більшість селян на один трудодень отримували від 500 г до 2 кг усіх видів сільгоспкультур разом узятих[54].

1942 року селяни зазначеного села вже отримували на трудодні таку кількість зерна: Затика М. за 715 трудоднів отримав 357,5 кг ячменю, 550 кг соняшнику та 20 кг квасолі, Іщенко І. – за 100 трудоднів отримав 50 кг ячменю, 77 кг соняшнику та 3 кг квасолі[55]. Тобто, на один зароблений трудодень припадало 500 г ячменю, 770 г соняшнику та 20 г квасолі. Порівняльний аналіз свідчить, що виплати натуральними продуктами за 1 трудодень, 1942 р. в тому ж селі було зменшено у чотири рази за деякими показникам (наприклад, ячменю та кукурудзи). На нашу думку, причиною кардинального зменшення оплати трудоднів стала зростаюча потреба у готовій сільськогосподарській продукції для внутрішніх потреб Румунського Королівства.

Трудівникам с. Стрюкове Голтянського повіту на один зароблений трудодень у 1941 р. видавали по 1 кг винограду впродовж періоду збирання цієї продукції. Селяни могли використати виноград як на власні потреби, так і продати румунським за-

---

[51] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 585. Арк. 7-8.

[52] Osypenko O. Methods of «stimulating» the work of a rural worker in «Transnistria», 1941-1944 // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. 2018. Вип. 20. С. 176.

[53] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 585. Арк. 464-466.

[54] Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 259.

[55] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 52.

купникам[56].

Загалом, упродовж усього періоду окупації загарбниками було встановлено наступні фіксовані норми оплати трудодня, які діяли на території всього регіону: 340 г – ячменю, 200 г - соняшнику, 170 г – кукурудзи, 40 г – квасолі та 100 г – проса. Так, член трудової общини села Байтали Антонов В. станом на 1943 р. за 254 трудодні отримав 86,5 кг ячменю; 25,5 кг проса; 10,5 кг квасолі та 51 кг соняшнику; Осадчий П. – 277 трудоднів отримав 94 кг ячменю; 28 кг проса; 11,5 кг квасолі; 56 кг соняшнику[57].

Така мізерна натуральна оплата праці ставила селянина, який перебував на окупованій території, у вкрай складні умови виживання. Адже у пересічного селянина була родина, яку необхідно було годувати. Водночас, слід враховувати наявність домашнього господарства селян, без якого важко було вижити і на яке також потрібно було виділяти певну кількість отриманого зерна. Разом із тим, обкладений безліччю натуральних і грошових податків, селянин вимушений був сплачувати їх під страхом покарання за рахунок отриманих продуктів на нараховані трудодні.

Ілюстрованим є факт про те, що на утримання одного коня упродовж 6 місяців на період польових робіт щоденно виділялось: 1 кг кукурудзи та 1 кг ячменю[58]. Певною мірою, окупаційна адміністрація, тобто румунська влада, деякою мірою турбувалася скоріше про тяглову худобу, як основну робочу силу, більше, ніж про сільського працівника та його родину.

Отже, здійснюючи адміністрування на землях межиріччя Південного Бугу та Дністра, румунська адміністрація розглядала їх передусім, як території з необмеженими сільськогосподарськими ресурсами, які можна було безкарно експлуатувати та грабувати. Соціально-економічна політика румун, на загарбаних територіях зводилась до організації збору та викачування сільськогосподарської продукції через впровадження низки як натуральних так і грошових податків. Задля забезпечення виконання всіх планів загарбників, які були спрямовані зокрема на найголовніше – безперебійне викачування сільськогосподарської продукції, стало запровадження низки розпоряджень, які зобов'язали всіх сільських жителів працювати. Відмова населення від виконання всіх розпоряджень окупаційної влади, у тому числі й відмова виходити на роботу, загрожувала накладенню різноманітних покарань від грошових штрафів до позбавлення волі. Така варварська соціально-економічна політика окупантів ставила у вкрай важке становище сільське населення, прирікаючи його на зубожіле існування.

REFERENCES

Dallin, A. (1957). *Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule*. California.

Deineka, N. (2013). *Rumunskyi okupatsiinyi rezhym ta radianskyi rukh Oporu u pivdenno-zakhidnomu rehioni Ukrainy i Moldavii (1941-1944 rr.)* [The Romanian occupation regime and the Soviet resistance movement in the southwestern region of Ukraine and Moldova (1941-1944)]. Odesa: Atlant [in Ukrainian].

Gratinich, S.A. (1985). *Na levom beregu Dnestra. 1941 1944. Stranitsy sovmestnoi borby trudiashchikhsia smezhnykh raionov Moldavii i Ukrainy protiv nemetsko-rumynskikh fashistskikh zakhvatchikov* [On the left bank of the Dniester. 1941-1944. Pages of the joint struggle of workers of adjacent regions of Moldova and Ukraine against the German-Romanian fascist invaders]. Kishinev: Kartia Moldoveniaske [in Russian].

[56] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 7.
[57] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 3.
[58] ДАОО. Ф. 1932. Оп. 1. Спр. 674. Арк. 138.

Kulchitskyi, S. (ed.) (2012). *Ukrainske radianske suspilstvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia* [Ukrainian Soviet Society of the 1930's. Essays of Everyday Life]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Lebedev, N.I. (1976). *Krakh fashizma v Rumynii* [The collapse of fascism in Romania] Moskva: Nauka [in Russian].

Levchenko, Yu. (2013). Upravlinskyi aparat rumunskykh administratyvno-terytorialnykh odynyts Ukrainy pid chas okupatsii 1941-1944 rr. [The managerial unit of the Rumanian administrative and territorial office of Ukraine is at the time of repayment 1941-1944]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: istorychni nauky, 21 (269),* 70-75 [in Ukrainian].

Levit, I.E. (1981). *Krakh politiki agressii diktatury Antonesku* [Her Collapse of Antonescu's Dictatorship Aggression Policy]. Kishinev: Shtiintsa [in Russian].

Levit, I.E. (1981). *Uchastie fashistskoi Rumynii v agressii protiv SSSR. Istoki, plany realizatsiia* [The participation of fascist Romania in the aggression against the USSR. Origins, plans, implementation]. Kishinev: Shtiintsa [in Russian].

Mykhailutsa, M.I. (2008). *Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939-1945)* [Orthodox Church in the South of Ukraine during the Second World War (1939-1945)]. Odesa: VMV [in Ukrainian].

Mykhailutsa, M.I. (2015). Rekonstruktsiia diialnosti Domanivskoho protoiiereistva Holtianskoho povitu v period rumunskoi okupatsii (1941-1944 rr.) [Reconstruction of the work of the Domaine Archpriest of the Holtan County during the Romanian occupation (1941-1944)]. *Kraeznavstvo, 1-2,* 184-189 [in Ukrainian].

Nitochko, I.I. (2008). *Okupatsiia: Berezivskyi raion. 1941-1944 rr.* [Occupation: Berezivsky district. 1941-1944]. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].

Odessa: zhizn v okkupatsii 1941-1944. Istoriia kollaboratsionizma (2013) [Odessa: life in the occupation. 1941-1944. History of collaborationism]. Moskva: Politicheskaia entsyklopediia [in Russian].

Odesskaia oblast v Velikoi Otechestvennoi voine 1941-1945 gg. (1970) [Odessa region in the Great Patriotic War of 1941-1945]. Odessa: Maiak [in Russian].

Osypenko, O. (2018). Methods of «stimulating» the work of a rural worker in «Transnistria», 1941-1944. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy, 20*, 173-183 [in Ukrainian].

Osypenko, O.V. (2018). Silske naselennia ta «Trudovi hromady» Pivdnia Ukrainy v hubernatorstvi «Transnistriia» 1941-1944 rr.: sotsialno-istorychnyi aspekt [Rural population and «Labor communities» of the South of Ukraine in the governorate «Transnistria» 1941-1944: socio-historical aspect]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Mykolaiv [in Ukrainian].

Perekhrest, O.H. (2010). *Silske hospodarstvo Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny (1941-1945 rr.)* [Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1941-1945)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Rekotov, P.V. (1997). Orhany upravlinnia na okupovanii terytorii Ukrainy (1941-1944 rr.) [Governments in the Occupied Territory of Ukraine (1941-1944)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 3*, 90-101 [in Ukrainian].

Shchetnikov, V.P. (2012). *Ekonomichna skladova rumunsko-nimetskoi prysutnosti v «Transnistrii» 1941-1944 rr.* [The economic component of the Romanian-German presence in Transnistria 1941-1944]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy, 15*, 173-188 [in Ukrainian].

Solovei, R. (2004). *Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 auq. 1941 – 29 ian. 1944)*. Iasi [in Moldova].

Tarnavskyi, I.S. (2010). Administratyvnyi podil ta orhany upravlinnia na terytorii pivdenno-zakhidnoi Ukrainy za chasiv rumunskoi okupatsii [Administrative division and government in the territory of southwestern Ukraine during the Romanian occupation]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia, 3-4,* 210-216 [in Ukrainian].

Tarnavskyi, I.S. (2012). *Polityka Tretoho reikhu ta yoho soiuznykiv na okupovanykh ukrainskykh zemliakh v roky Druhoi svitovoi viiny* [Politics of the Third Reich and its allies in the occupied Ukrainian lands during the Second World War]. Donetsk: TOV «VPP «PROMIN» [in Ukrainian].

Vintskovskii, T., Kiazymova, G., Mykhailutsa, M. & Schetnikov, V. (2010). Okupatsiinyi rezhym v hubernatorstvi «Transnistriia» [Occupation regime in the Transnistrian province]. In U*kraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy.* Vol. 1 (pp. 413-446). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Zhukovskyi, A. (1987). Ukrainski zemli pid rumunskoiu okupatsiieiu v chasy Druhoi svitovoi viiny : Pivnichna Bukovyna, chastyna Bessarabii i Transnistrii [Ukrainian lands under Romanian occupation

during the Second World War: Northern Bukovina, part of Bessarabia and Transnistria]. *Ukrainskyi istoryk*, *1-4,* 83-96 [in Ukrainian].

Oleksandr Osypenko
(Odesa National Maritime University, Odesa, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1213-0481

Social and Economic Policy of the Romanian Administration in the Rural Area of Southwestern Ukraine in 1941-1944

The paper reveals the social and economic policy of the Romanian administration regarding the rural population in the interfluve of the Dniester and the Southern Buh in 1941-1944. One of the focal points of the Romanian occupation economic policy was the establishment of the agricultural sector of production, for which Directorate General for Agriculture was established. In order to reorganize the Soviet system of agricultural management, the Administration developed and introduced Order № 55, according to which the transformation of collective farms into «labour communities» took place. It has been found out that since the first days of occupation, the Romanian authorities impudently started to plunder the rural population. For the rural population, a number of taxes in kind were developed and introduced. For the needs of the invaders, villagers gave fleece, socks, mittens, and felt boots. According to Order №66, the peasants were obliged in the form of taxes to give milk, eggs, poultry, meat (pork, beef, mutton). Despite the existence of that order, besides taxes in kind, the peasants paid the money for land, cattle grazing and keeping dogs.

To ensure the fulfilment of all plans of the invaders aimed, in particular, at the most important – the continuity of agricultural products supply, several regulations that obliged all rural residents to work were introduced. The refusal of the population to execute all orders of the occupation authorities, including the refusal to go to work, could cause the infliction of various punishments from monetary fines to imprisonment. The Romanian authorities in the occupied lands of Southwestern Ukraine tried to save not only collective farms but also created by the Stalin authorities a pre-war system of remuneration of labour, «workday».

Agricultural workers got payment in kind. The peasants got those types of agricultural products, which were grown by «labour communities».

Such barbaric social and economic policy of the invaders placed the rural population in a very difficult position, condemning it to an impoverished existence.

Keywords: Transnistria, occupation, county, rural population, labour community, orders, tax

Надійшла до редакції / Received: 23.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2019*

УДК 94 (477.7) «1960-1970»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).295

ОКРЕМІ АСПЕКТИ СТАНУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 60-х рр. ХХ ст.

Олександр Шарін
Миколаївський національний аграрний університет (Миколаїв, Україна)
e-mail: sharin@mnau.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5545-7436

У статті висвітлюються деякі аспекти розвитку сільського господарства на Півдні УРСР у 60-х рр. ХХ ст., а саме у Миколаївській, Одеській і Херсонській областях. Розвиток аграрного господарства розглядається у контексті реформування колгоспів і перетворення їх на радгоспи, подається динаміка скорочення чисельності колгоспів. Аналізуються спроби покращення роботи у сільському господарстві, за сприяння таких явищ, як шефська допомога та соціалістичні змагання. Автором на основі задекларованих директивних планів і результатів реформ, порівнюється динаміка електрифікації та механізації виробництва у період 1960-1970 рр.

***Ключові слова**: колгоспи, радгоспи, механізація, електрифікація, шефська допомога, соціалістичні змагання*

У 60-х рр. ХХ ст. господарство Української РСР розвивалося на підставі директивних планів: семирічного (1959-1965 рр.) та восьмирічного (1966-1970 рр.). Економічне зростання республіки пов'язувалося у цей час з планомірним розвитком сільського господарства та комплексним використанням наявних виробничих можливостей.

У радянський період аграрний розвиток південноукраїнського регіону, певною мірою, висвітлювався у багатотомних виданнях «Історія народного господарства УРСР»[1], «Історія селянства УРСР»[2], «Історія робітничого класу»[3], «Історія міст і сіл Української РСР»[4] і статистичних щорічниках[5]. Проте слід зазначити, що названа література носила некритичний характер, матеріали розглядалися у контексті марксистсько-ленінської ідеології. У роботах В. Беззуба[6], Л.Ю. Беренштейна[7],

[1] Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 1 Київ: Наук. думка, 1985. 464 с.; Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. Т. 3, кн. 2 Київ: Наук. думка, 1987. 439 с.

[2] Історія селянства Української РСР. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / Редкол.: І.І. Компанієць (відп. ред.) та ін. АН Української РСР. Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1967. 536 с

[3] Історія робітничого класу УРСР. Київ: Наукова думка, 1967. 567 с.

[4] Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. 911 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 792 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 772 с.

[5] Народне господарство Української РСР в 1970 році: статистичний щорічник. Київ: Статистика, 1971. 565 с.; Народное хозяйство Николаевской области. Статистический сборник. Одесса.: Маяк, 1970. 137 с.; Народное хозяйство Одесской области. Статистический сборник. Одесса, 1973. 215 с.; Народное хозяйство Херсонской области. Статистический сборник. Херсон, 1973. 183 с.

[6] Беззуб В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства УРСР на сучасному етапі Київ: Політвидав, 1974. 112 с.

[7] Беренштейн Л.Ю. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953-1963 рр) // Український історичний журнал. 1963. № 5. С. 65-71.

І.Н. Буздалова[8], П.С. Костика[9] та М.Д. Руденка[10] досліджувалися окремі питання соціально-економічного розвитку українського села.

У незалежній Україні відбувається перегляд науково-дослідної парадигми відтворення певних аспектів розвитку сільського господарства у 1960-х рр. Нові акценти та методологічні підходи розроблено у роботах українськими науковцями: В.К. Баран[11], М.В. Берегеда[12], О.Д. Бойко[13], В.М. Даниленко[14], Т.І. Дерев'янкіна[15], О.М. Завальнюк[16], В.М. Ковальчук[17], С.В. Кульчицький[18], В.М. Литвин[19].

Висвітлювалися питання загальноукраїнського розвитку сільського господарства. Аналіз опрацьованих матеріалів показав, що у наявній літературі комплексно не виокремлюються питання стану та розвитку аграрного сектору у Миколаївській, Одеській і Херсонській областях у 60-ті роки ХХ ст.

Метою представленої статті є спроба порівняльного аналізу тенденцій розвитку сільського господарства в умовах змін і трансформацій на Півдні України у 60-ті рр. ХХ ст., а саме: Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. Спираючись на статистичні показники враховується специфіка їх поступу.

У цей час в партійно-державному керівництві колгоспами спостерігався великий розрив між деклараційними гаслами та реаліями часу. На словах нібито відкидалося адміністрування, критикувалася жорстка централізація, колгоспам надавалося право на певну господарську самостійність та ініціативу. Управлінські структури мали проводити розробку й експериментальні розрахунки оптимізації перспективних планів на основі застосування економіко-математичних методів та електронно-обчислювальних машин на підставі вдосконалення методів складання міжгалузево-

[8] Буздалов И.Н. Материальное стимулирование и подъем колхозного производства. Москва: Колос, 1965. 248 с.; Буздалов И.Н. Экономическая эффективность интенсификации сельськохозяйственного производства. Москва: Колос, 1966. 390 с.

[9] Костик П.С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: (Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства південних областей УРСР, 1939-1975 рр.). Львів: Вища школа, 1980. 168 с.

[10] Руденко М.Д. Економічні монологи: (нариси катастрофічної помилки). Б.м.: Сучасність, 1978. 200 с.

[11] Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

[12] Брегеда М.В. Становлення населення нижньодунайського регіону до процесу десталінізації (1953-1964) // Наукові праці: Історичні науки. Вип. 127, Т. 140. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. С. 53-59.

[13] Бойко О.Д. Історія України у ХХ столітті (20-90-ті роки): Навч. посібник для студентів. Ніжин, 1994. 256 с.

[14] Даниленко В.М. Українське село в добу реформ М. Хрущова // Історія українського селянства. У 2-х т. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 411-476.

[15] Дерев'янкін Т.І. Відродження і спроби перебудови радянської економіки у післявоєнний період (1946-1991 рр.) // Актуальні проблеми економіки: науковий економічний журнал. 2009. № 7. С. 3-14.

[16] Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України: навч. посібник. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 288 с.

[17] Ковальчук В.М. Історія економіки та економічної думки: навч. посібник. Київ: Знання, 2008. 647 с.

[18] Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 102-114.

[19] Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). Київ: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. 272 с.

го балансу, розв'язання загальних проблем оптимізації планування[20]. Проте здійснювалося повернення до старих, командних методів управління, що вимагали безумовного виконання колгоспами вказівок адміністративного керівництва.

На початку 60-х рр. XX ст. екстенсивні методи господарювання, порушення елементарних правил агротехніки обернулися зниженням рентабельності виробництва. Колгоспи, здобувши, порівняно з минулим, свободу дій, так і не стали справжніми господарями на землі. Систему економічного примусу, що ставила їх у залежність від директивних органів, не було подолано.

Колгоспи втратили статус основної форми ведення сільського господарства. Поширювалася думка щодо первинності радгоспів, заснованих на державній (загальнонародній) власності. Радгоспи визнавалися більш зростаючою та послідовною соціалістичною формою ведення господарства на противагу колгоспам. Відтак, колгоспи оцінювались як перехідна форма, що мала бути замінена державною формою власності. Відповідно до цього й відбувалося масове перетворення колгоспів на радгоспи. На підставі статистичних джерел можна проаналізувати динаміку поступового зменшення чисельності колгоспів. У 1965 р. в Україні було 9 553 колгоспи проти 13 тис. у 1950 р. У період до 1970 р. кількість колгоспів зменшилася на 3,7% до 9 244. Так, у Херсонській області станом на 1960 р. було 182 колгоспи, у 1965 р. – 150, у 1970 р. – 146 колгоспів відповідно[21].

Скорочувалися всі основні показники колгоспів. Наприклад, загальна земельна площа зменшилася на 24% у період з 1960 до 1970 р. Середньорічна кількість колгоспників зменшувалася на 31% у той же період. Але водночас основні засоби виробництва колгоспів неухильно зростали: із 1960 до 1970 р. основні засоби зросли на 206%. Зокрема виробництву на 100 га землі виділялося 37,9 тис. крб. у 1970 р., у той час як у 1960 р. – 14,3 тис. крб. Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва колгоспів становив 51,5% у 1960 р., 54,6% у 1965 р. та 53,4% у 1970 р.

В Одеській області кількість колгоспів зменшилася до 420 у 1971 р. порівняно із 448 у 1965 р., а кількість радгоспів зросла вже до 105 у 1970 р. із 101 у 1965 р.[22]. За аналогією можемо простежити тенденцію до зменшення колгоспів на Херсонщині із 182 у 1960 р. до 146 у 1970 р. та збільшення радгоспів із 60 у 160 р. до 126 у 1970 р.[23]. Миколаївська область мала певну відмінність: кількість колгоспів зросла з 224 у 1960 р. до 253 у 1965 р., проте і кількість радгоспів зростала з 62 у 1960 р. до 79 у 1965 р.[24].

Влада прагнула переконати громадськість у тому, що зміни пропонувалися самими колгоспниками, які прагнули набути статусу робітників радгоспів. Саме радгоспники отримували гарантовану заробітну плату й користувалися державним централізованим пенсійним забезпеченням, чого в колгоспах у період, що нами розглядається, не було запроваджено. Підтвердженням цих ініціатив слугували заяви із місць до вищих органів влади. У досліджуваний період завдяки прийняттю низки постанов ЦК КПРС, зокрема Постанови ЦК КПРС і Ради СРСР «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного виробництва» від

[20] Історія народного господарства… Кн. 2. С. 58.
[21] Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1970. Изд. 8-е, доп. и испр. Москва: Политиздат, 1971. Т. 7. 113 с.
[22] Народное хозяйство Одесской области… С. 105-108.
[23] Народное хозяйство Херсонской области… С. 79, 83.
[24] Народное хозяйство Николаевской области… С. 60-61.

16 травня 1966 р., у колгоспах здійснено перехід до гарантованої грошової оплати їх працівникам[25]. У тому ж році на Миколаївщині 253 колгоспи перейшли на внутрішньогосподарський розрахунок і грошову оплату праці.

Однією з особливостей ведення сільського господарства стала шефська допомога – добровільно-примусове залучення громадян з інших сфер народного господарства до сезонних сільськогосподарських робіт. До таких робіт переважно залучалися військовослужбовці, працівники державних установ, студенти, школярі. Найчастіше вони залучалися на збирання врожаю. Якщо студенти або працівники підприємств щорічно направлялися «на картоплю» в одне і те ж саме місце, то відповідні колгоспи та радгоспи називалися «підшефними».

У кінці 1960-х рр. у сільському господарстві постала проблема дефіциту працівників, оскільки вони не були економічно зацікавлені у «битві за врожай». З іншого боку, залучені до збирання врожаю містяни через низьку оплату також не мали зацікавленості в якості роботи та не мали необхідних навичок. Все це призводило до того, що під час збирання пропадала частина врожаю.

Шефська допомога, окрім використання громадян з інших сфер народного господарства для допомоги у зборі врожаю, – передбачала фінансування колгоспів і радгоспів, що відігравало позитивний ефект в їх розвитку. Наприклад, лише на Миколаївському Чорноморському суднобудівному заводі протягом 1954-1966 рр. для сільського господарства виконано замовлень на 50 млн. крб.[26].

У 1970 р. на Миколаївщині 21 промислове підприємство здійснювало шефство над 95 колгоспами. За рік вони здали в експлуатацію 16 кормоцехів для великої рогатої худоби та свиней, пташник, консервний цех, зрошувальну систему на площі 1554 га, теплиці загальною площею 17,9 га. Тільки протягом восьмої п'ятирічки за їх участю введено в експлуатацію близько 250 кормоцехів, обладнано понад 640 кормокухонь, пущено понад 400 доїльних установок, виконано монтажні роботи для зрошення 5 тис. га земель, побудовано 40 га теплиць тощо[27].

Іншим прикладом є Одеський завод пресів. Підприємство у 1963 р. в порядку шефської допомоги обладнало три кормокухні колгоспу села Мардарівки. Усі тваринницькі ферми села електрифіковано, механізовано переробку кормів і водопостачання[28].

Як зазначалося у довіднику партійного керівника – шефська допомога колгоспам і радгоспам повинна бути спрямована, перш за все, на прискорення комплексної механізації трудомістких процесів у рільництві та тваринництві, сільському та меліоративному будівництві; підготовку при промислових підприємствах механізаторських кадрів для села; сприяння у роботі з охорони праці, обладнанні стаціонарних і пересувних кабінетів, куточків з техніки безпеки; поліпшення діяльності сільських клубів, бібліотек, спортивних споруд, надання їм допомоги у культурно-побутовому обслуговуванні трудівників села[29].

Шефська допомога мала позитивну сторону, певною мірою сприяючи фінансуванню розвитку виробництва на селі. Щодо використання людського ресурсу з інших секторів, то це мало негативні наслідки, оскільки втрачалася частина урожаю, а

[25] Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. Київ, 1968. № 7. С. 86.
[26] Пляскoв Л.А. Наш черноморский. 1897-1987. Москва: Мысль. 1989. С. 385.
[27] Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область… С. 66-67.
[28] Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область… С. 177.
[29] Справочник партийного работника. Москва: Госполитиздат, 1957. С. 511.

фахівці з міста займалися некваліфікованою роботою.

Одним із видів «пропагандистської» діяльності радянської системи, що мала сприяти розвитку сільського господарства, стали соціалістичні змагання. Економічне зростання республіки пов'язувалося у цей час із планомірним розвитком господарства, зокрема аграрного, та комплексним використанням наявних виробничих можливостей, крім того застосовувалися не економічні форми, що штучно створювали ажіотаж так званих соціалістичних змагань між трудовими колективами. Соціалістичне змагання – це радянський термін на позначення заходів переважно позаекономічного характеру задля підвищення продуктивності праці, в основу яких покладено не стільки стимули матеріального зацікавлення, скільки апеляції до «соціалістичної свідомості» працівників – під гаслом «віддати додаткові зусилля на розбудову соціалізму».

Наприклад, у 1960 р. на Одещині, з ініціативи механізатора Саратського району Г.І. Бочевара, поширився серед трактористів «рух швидкісників»[30]. Трактористи Одещини почали запроваджувати комплексну механізацію при вирощуванні кукурудзи та соняшнику, що передбачало зменшення собівартість продукції.

Соціалістичні змагання здебільшого організовувалися до певної знакової дати. Наприклад, підготовка до XXII з'їзду партії стала приводом створення серед колгоспників так званої «хвилі трудового і політичного піднесення». Проаналізовані нами джерела свідчать, що партійні організації розгорнули змагання з метою завершити всі сільськогосподарські роботи до дня відкриття з'їзду та завоювати право носити звання колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. Так, у 1962 р., відповідно до проголошених гасел, колгоспу імені Б. Хмельницького (с. Нейкове Одеської області) за «високі досягнення» було присвоєно ім'я «XXII з'їзду КПРС».

Як писали тоді у партійних документах і газетах, соціалістичні змагання набули поширення для підняття «ідейності» серед робітників. Наприкінці 1950-х рр. поширилася боротьба за звання ударника, бригади чи підприємства комуністичної праці. Учасники руху за комуністичне ставлення до праці, крім виробничих показників, брали на себе зобов'язання морально-етичного характеру (навчання, участь у громадському житті тощо). Такий вид стимулювання став невід'ємною складовою радянської системи, елементом штучного підвищення показників виробництва через створення так званого «змагального» ажіотажу довкола виробництва у тій чи іншій галузі. Особливого значення набували моральні заохочення це: почесні дипломи, значки, портрети переможців на дошках пошани; нагородження трудових колективів перехідним прапором переможця у соціалістичному змаганні. Наприклад, на Миколаївщині у 1960-х рр. у соціалістичних змаганнях брали участь радгоспи «Богданівна» Доманівського району, «Авангард» Жовтневого району, артілі ім. І.В. Мічуріна Кривоозерського району, «Україна» Веселинівського району. Вони нагороджені Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР. За успіхи, досягнуті у розвитку сільськогосподарського виробництва та виконанні восьмого п'ятирічного плану, звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно Л.Р. Апостоловій, М.С. Бойку, В.Г. Громовій, І.С. Дергачову, В.Г. Личку, І.М. Максимову, М.І. Стрекаловій, Х.І. Цушку, В.Г. Шевченку[31].

Базуючись на ідеологічних вченнях комуністичних лідерів та враховуючи майс-

[30] Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область… С. 78.
[31] Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область… С. 67.

терність ідеологів на місцях, вважалося, що соціалістичні змагання сприяли піднятю показників на виробництві та згуртовували колективи. За певних умов соціалістичні змагання сприяли за менше фінансування з боку держави більшій економічній рентабельності.

Проте, жодні моральні заохочення не могли інтенсифікувати аграрний сектор. Вирішення даного завдання було можливе лише на підставі електрифікації та механізації виробництва. Висуваючи амбітні плани у розвитку галузі, партійне керівництво країни визнавало, що це можливо здійснити лише завдяки одній «з визначальних умов виконання завдань із розвитку сільського господарства на 1959-1965 рр., що передбачала всебічне розширення механізації та 100% електрифікацію виробництва»[32]. Держпланом УРСР на виконання грудневого (1958 р.) Пленуму ЦК КРПС оперативно розроблено семирічний план електрифікації сільського господарства України. Згідно документу протягом 1959-1965 рр. планувалося електрифікувати село та збільшити показники втричі (порівняно з попереднім п'ятирічним планом). Із цією метою у червні 1959 р. Держплан і Міністерство сільського господарства СРСР спільно з представниками союзних республік на виконання постанови XXI з'їзду КПРС розробили та представили до ЦК партії пропозиції «Про заходи із забезпечення виконання плану електрифікації сільського господарства на 1959-1965 рр.»[33]. Якщо у 1950-ті рр. стояло завдання подати електроенергію у сільську місцевість, то у 1960-ті рр. вже йшлося про її використання у виробництві задля економії людського ресурсу.

Основними споживачами електроенергії в УРСР стали промисловість і будівництво, які споживали: 77,1% – у 1960 р., 73,4% – у 1965 р. та 70,4% – у 1970 р. Сільське господарство споживало електроенергії: у 1960 р. – 3,9%, у 1965 р. – 4,8%, а в 1970 р. – 5,9%.

Відповідно до статистичних показників, можемо простежити, що завдання, які ставилися ще у 1959 р. у Миколаївській області на 1965 р., а були виконані лише у 1968 р., коли саме завершено електрифікацію колгоспів і радгоспів на 100%, а саме усі 253 радгоспи (для порівняння це на 60 колгоспів більше ніж у 1960 р. і лише на 5 більше ніж у 1965 р.). Тобто незважаючи на директивність поставлених завдань, їх неможливо було виконати. Відповідно збільшувалися обсяги виробленої енергії: якщо у 1960 р. вироблялося 10,6 млн. кВт, то до 1965 р. показники збільшились у 2,45 рази до 26 млн. кВт. Тенденція до зростання показників електрифікації радгоспів збільшувалася з кожним роком. У 1960 р. було електрифіковано 62 радгоспи, у 1965 р. – 79, а у 1969 р. – 94. Цей показник, починаючи від 1960 р., становив 100%[34].

У 1967 р. на Одещині електрифіковано 431 колгосп, що становило 100% показник, тобто планові цифри не були досягнені у визначений постановою Пленуму термін. Натомість станом на 1966 р. було електрифіковано 101 радгосп, що складало лише 99%, а у 1967 р. електрифіковано 103 радгоспи, що склало вже 100% показник[35].

На Херсонщині 100% показники електрифікації були досягнуті згідно запланованих термінів – у 1965 р. Кількість електрифікованих колгоспів у 1960 р. складала

[32] Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1970. Изд. 8-е, доп. и испр. Москва: Политиздат, 1971. Т. 7. С. 442.
[33] История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 3. Москва: Наука, 1980. С. 4.
[34] Народное хозяйство Николаевской области… С. 61.
[35] Народное хозяйство Одесской области… С. 103-104.

95% від загальної кількості, а саме – 173, у подальшому електрифіковано, як зазначено, 100%, хоча слід зазначити, що відбулося скорочення кількості колгоспів станом на 1965 р. до 150, а в 1970 р. – до 146. Електрифікація радгоспів відбувалася дещо повільнішими темпами: станом на 1960 р. електрифіковано лише 85% від загальної кількості радгоспів, у 1965 р. відсоток збільшився до 98%, і лише станом на 1970 р. усі 126 радгоспів електрифіковано[36]. На підставі наказу Міністерства будівництва електростанцій СРСР (№ 19-а від 02 лютого 1960 р.) у Новій Каховці організовано полігон із виробництва металоконструкцій. У подальшому, відповідно до наказу Міністерства енергетики та електрифікації СРСР від 31 січня 1967 р. № 16-а, полігон перетворено у Новокаховський завод із виробництва гідротехнічних металоконструкцій, що мало сприяти пришвидшенню електрифікації області.

Виходячи з аналізу електрифікації радгоспів і колгоспів, можемо зробити висновок, що галасливі заходи із забезпечення виконання плану електрифікації сільського господарства на 1959-1965 рр., були реалізовані вже після 1965 р.

Електрифікація сприяла збільшенню відсотка механізації робіт на тваринницьких фермах у колгоспах і радгоспах. Основні процеси у сільському господарстві, а саме доїння корів, подача води та роздача кормів, прибирання приміщень від навозу та стрижка овець на фермах було механізовано.

Найбільший відсоток механізації припадав на подачу води для великої рогатої худоби та свиней. Станом на 1970 р. у середньому на Півдні України це складало 90,1%. Як свідчать проаналізовані нами статистичні джерела на Миколаївщині це склало – 92%, в Одеській області – 84%, Херсонській області – 92,5%. Друге місце займала механічна стрижка овець, що станом на 1970 р. склала 86%. Найменший відсоток механізації складала роздача кормів для великої рогатої худоби – 27,1%: в Одеській області цей показник складав 19,5%, Херсонській – 24%, Миколаївській – 38%.

У 1960-х рр. в Україні збільшився парк сільськогосподарських машин та основних видів техніки. У Херсонській області кількість тракторів протягом 1960-х рр. збільшувалася: у 1960 р. налічувалося 7 876 одиниць, у 1965 р. – 11 009 одиниць, у 1970 р. – 12 779 одиниць[37].

У 1960 р. в Миколаївській області було 8 822 одиниці, у 1965 р. – 12 391 одиниця, а в 1969 р. налічувалося 12 976 одиниць тракторів[38]. У 1966 р. на Одещині парк тракторів налічував 26 223 одиниці, а в 1970 р. – 19 268 одиниць. Незважаючи на те, що політика радянського керівництва ставила за мету розвиток радгоспів, кількість техніки збільшувалася у колгоспах у 2-3 рази: наприклад, в Одеській області у 1966 р. налічувалося 11 464 одиниці тракторів у колгоспах і 3 523 одиниці тракторів у радгоспах, у 1970 р. – 13 343 одиниці тракторів у колгоспах і 3 741 одиниця тракторів у радгоспах [39]. У результаті збільшення виробничих потужностей за 1959-1973 рр. обсяг валової продукції Одеського заводу сільськогосподарського машинобудування збільшився у 3,2 рази[40].

У Миколаївській області станом на 1960 р. налічувалося: 5 394 одиниці тракторів

---

[36] Народное хозяйство Херсонской области… С. 75.

[37] Народное хозяйство Херсонской области. Статистический сборник. Херсон, 1973. С. 77.

[38] Народное хозяйство Николаевской области. Статистический сборник. Одесса: Маяк, 1970. С. 62.

[39] Народное хозяйство Одесской области. Статистический сборник. Одесса, 1973. С. 101.

[40] Беззуб В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства УРСР на сучасному етапі. Київ: Політвидав, 1974. 112 с.

у колгоспах і 2 853 – у радгоспах, у 1969 р. – 7 749 одиниць тракторів у колгоспах і 4 308 одиниць тракторів – у радгоспах.

Проте кількість таких важливих машин, як зернозбиральні комбайни, зменшилася загалом на 10,6% по УРСР, а у південних областях – на 12,6%. Найбільше зменшилася кількість комбайнів у Миколаївській області, а саме на 28% – з 3 515 у 1960 р. до 2 735 у 1965 р.

Причиною такого становища стали прорахунки, що були допущені при перспективному плануванні виробництва нової сільськогосподарської техніки. Так, у 1959-1963 рр. через суб'єктивний підхід до цього важливого питання безпідставно було розширено випуск окремих видів машин, що не відповідали нагальним потребам аграріїв. Утворилася диспропорція – необґрунтовано велика кількість машин для вирощування та збирання кукурудзи, гороху та дефіцит тракторів для міжрядного обробітку, зернових сівалок, культиваторів.

Отже, розвиток аграрного господарства у 60-х рр. ХХ ст. відбувався у контексті реформування колгоспів і перетворення їх на радгоспи. Радянським керівництвом постійно робилися спроби поліпшення показників роботи у сільському господарстві різними видами діяльності, без урахування економічної доцільності. Як приклад автор статті наводить шефську допомогу та соціалістичні змагання.

Окремим засобом стимулювання розвитку сільського господарства стали електрифікація та механізація виробництва. Поставлені партійним керівництвом завдання електрифікації сільського господарства в УРСР вимагали впорядкування електропостачання, насамперед, колгоспів і радгоспів. Слід зазначити, що заходи визначені для забезпечення виконання семирічного плану електрифікації сільського господарства України, та Півдня України зокрема, у 1959-1965 рр. були реалізовані вже після 1965 р., окрім Херсонської області, де колгоспи та радгоспи 100% електрифіковані у 1965 р. Як наслідок електрифікація сприяла збільшенню відсотка механізації робіт на тваринницьких фермах у колгоспах і радгоспах. Механізовано більшість процесів у сільському господарстві.

У 1960-х рр. в Україні збільшився парк сільськогосподарських машин та основних видів техніки. Але були й недоліки, наприклад, незважаючи на збільшення автопарку тракторів, зменшилася кількість зернозбиральних комбайнів. Причиною такого становища стали прорахунки, допущені при плануванні виробництва сільськогосподарської техніки.

REFERENCES

Baran, V.K. (2003). *Ukraina: novitnia istoriia (1945-1991 rr.)* [Ukraine: The Newest History (1945-1991)]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Bezzub, V. (1974). *Ekonomichni problemy rozvytku silskoho hospodarstva URSR na suchasnomu etapi* [Economic problems of agricultural development of the Ukrainian SSR at the present stage]. Kyiv: Politvydav [in Ukrainian].

Breheda, M.V. (2010). Stanovlennia naselennia nyzhniodunaiskoho rehionu do protsesu destalinizatsii (1953-1964) [The formation of the population of the Lower Danube region to the process of de-Stalinization (1953-1964)]. *Naukovi pratsi. Seriia «Istorychni nauky», 127 (140)*, 53-59 [in Ukrainian].

Berenshtein, L.Yu. (1963). Komunisty v borotbi za neukhylne pidnesennia silskoho hospodarstva (1953-1963 rr) [Communists in the struggle for the steady rise of agriculture (1953-1963)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 5,* 65-71 [in Ukrainian].

Boiko, O.D. (1994). *Istoriia Ukrainy u XX stolitti (20-90-ti roky)* [History of Ukraine in the XX century (20-90-ies)]. Nizhyn [in Ukrainian].

Buzdalov, I.N. (1965). *Materialnoe stimulirovanie i podiem kolkhoznogo proizvodstva* [Material stimulation and raising of collective-farm production]. Moskva: Kolos [in Russian].

Buzdalov, I.N. (1966). *Ekonomicheskaia effektivnost intensifikatsii selskokhoziaistvennogo proizvodstva* [The economic efficiency of the intensification of agricultural production]. Moskva: Kolos [in Russian].

Danylenko, V.M. (2006). Ukrainske selo v dobu reform M. Khrushchova [Ukrainian village in the era of reforms of M. Khrushchev]. In *Istoria Ukrainskoho selianstva*. Vol. 2 (pp. 411-476). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Derevianкin, T.I. (2009). Vidrodzhennia i sproby perebudovy radianskoi ekonomiky u pisliavoennyi period (1946-1991 rr.) [Revival and attempts at restructuring the Soviet economy in the post-war period (1946-1991)]. *Aktualni problemy ekonomiky: naukovyi ekonomichnyi zhurnal, 7,* 3-14 [in Ukrainian].

Istoriia narodnoho hospodarstva Ukrainskoi RSR (1985-1987) [History of the national economy of the Ukrainian SSR]. T. 3, Ch. 1-2. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Istoriia robitnychoho klasu Ukrainskoi RSR (1967) [The history of the working class of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Khersonska oblast (1971) [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Kherson region]. Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR [in Ukrainian].

Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Mykolaivska oblast (1971) [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Mykolaiv region]. Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR [in Ukrainian].

Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Odeska oblast (1969) [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Odessa region]. Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR [in Ukrainian].

Kompaniiets, I.I. (ed.) (1967). *Istoriia selianstva Ukrainskoi RSR. T. 2: Vid Velykoho Zhovtnia do nashykh dniv* [History of the peasantry of the Ukrainian SSR. T. 2: From Great October to the present]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Kostyk, P.S. (1980). *U borotbi za tekhnichne osnashchennia silskoho hospodarstva: (Diialnist Kompartii Ukrainy po stvorenniu i dalshomu rozvytku materialno-tekhnichnoi bazy silskoho hospodarstva pivdennykh oblastei URSR, 1939-1975 rr.)* [In the struggle for the technical equipment of agriculture: (Activities of the Communist Party of Ukraine for the establishment and further development of the material and technical base of agriculture of the southern regions of the USSR, 1939-1975)]. Lviv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

Kovalchuk, V.M. (2008). *Istoria ekonomiky ta ekonomichnoi dumky* [History of Economics and Economic Thought]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S.V. (1998). Sproby reform (1956-1964) [Attempts for reform (1956-1964)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 2,* 102-114 [in Ukrainian].

Lytvyn, V.M. (2004). *Ukraina u druhomu povoennomu desiatylitti (1956-1965)* [Ukraine in the second post-war decade (1956-1965)]. Kyiv [in Ukrainian].

Pliaskov, L.A. (1989). *Nash chernomorskii 1897-1987* [Our chernomorskii 1897-1987]. Moskva: Mysl [in Russian].

Rudenko, M.D. (1978). *Ekonomichni monolohy: (narysy katastrofichnoi pomylky)* [Economic monologues: (essays of catastrophic mistake)]. N.d.: Suchasnist [in Ukrainian].

Zavalniuk, O.M. (2004). *Novitnia ahrarna istoria Ukrainy* [The Newest Agrarian History of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA [in Ukrainian].

Oleksandr Sharin
(Mykolayiv National Agrarian University, Mykolayiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5545-7436

Some Aspects of the State of Agriculture in the South of Ukraine in the 60s of the 20th century

The paper uncovers certain aspects of the development of agriculture in the South of the USSR in the 1960s, namely in Mykolaiv, Odesa and Kherson Regions. The development of the agrarian sector is studied in the context of reforming the collective farms and transforming them into state farms. Based on the sources, the dynamics of reduction of their number in Mykolaiv, Odesa and Kherson Regions is presented. The attempts to improve the work in agriculture, with the assistance of such phenomena as patronage assistance and socialist emulations, are analyzed. Positive and negative effects of the above-mentioned phenomena are

shown, for example, the use of citizens from other fields of the national economy, caused the partial loss of the harvest, and the fact that urban specialists were engaged in unskilled work. Not economic forms that artificially created the rush on so-called socialist emulations between state enterprises and individuals were applied.

The author, relying on the declared directive plans and the results of reforms, compares the dynamics of electrification and mechanization of production in the period of 1960-1970. The task of providing electricity to the countryside in order to save human resources is researched. The issues of increasing the percentage of mechanization of works on livestock farms, in collective farms and state farms are highlighted. The statistical indicators of mechanization of most processes in agriculture are given. An increase in the number of farming machines and major types of machinery is considered. Some shortcomings and faults made in the planning of agricultural machinery production are revealed.

Keywords: collective farms, state farms, mechanization, electrification, patronage assistance, socialist emulations

Надійшла до редакції / Received: 24.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 22.05.2019*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК [327.82 : 323.12] (=411.16) (460+560) «192…»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).296

МІСЦЕ СІОНІСТСЬКОГО РУХУ У ЛИСТУВАННІ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ ІСПАНІЇ В ТУРЕЧЧИНІ (1920 РІК)

Анастасія Хмель
Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)
e-mail: hmelnastia@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4881-7859

У статті аналізується розвиток сіоністського руху у Туреччині після Першої світової війни та ставлення до цього посланця Іспанії в Туреччині Хуана Севента. Також автор прагнув охарактеризувати поради, які надає Х. Севент своєму керівництву щодо сприйняття/реакції на такі події. Було здійснено спробу вписати розвиток сіонізму в Палестині у загальні тенденції міжнародних відносин того часу.

Ключові слова: *Хуан Севент, сіоністський рух, Константинополь, сефарди*

Питання сіоністського руху, який з часом призвів до створення держави Ізраїль, представляє важливий інтерес для науковців. Адже в історії міжнародних відносин до сьогодні це єдиний приклад створення держави у ХХ ст. на тій території, на якій народ не проживав багато століть. Це стало можливим з багатьох причин, одна з яких – це потужний сіоністський рух, який передував створенню держави, що є досить цікавим і актуальним у ХХІ ст. Другим елементом актуальності представляється відсутність комплексних досліджень у даному напрямку, адже в українській історіографії дослідження взагалі відсутні і лише окремі аспекти зазначеної теми розглядали іспанські та близькосхідні дослідники.

При цьому важливим джерелом є архівні матеріали, які дозволять побачити ставлення Хуана Севента (посланця Іспанії у Константинополі з 1918 по 1932 роки) до посилення сіоністського руху та вигоди, які з цього могла отримати Іспанія. Зазначимо, що ключовим архівним документом, який ми аналізуємо, є лист Хуана Севента до Міністра закордонних справ Іспанії Сальвадора Бермудеса де Кастро-і-О'Лавлора (маркіза де Лема (1919-1921 рр.), що датується 1920 роком. Цей період у світовій історії також не є пересічним. 1920 рік є важливим для сіоністського руху з багатьох причин. По-перше, він припадає на час третьої хвилі алії (1918-1925 рр.), по-друге, на закінчення чергового єврейського погрому в Європі початку ХХ ст. (1918-1920 рр.)[1], по-третє, і що особливо важливо, 1920 року під час конференції в Сан-Ремо внаслі-

[1] Полонский П. Эволюция идеологии сионизма (19-20 вв.)// «Мигдаль-Times», 2006, № 76, октябрь. URL: https://www.migdal.org.ua/times/76/6722/

док рішень Ліги Націй Палестину від 1922 р. було вирішено віддати в якості підмандатної території Великій Британії. Відтак – 1920 р. став останнім під управлінням Туреччини, що несло певні зміни для євреїв, які проживали на її території. Також 10 серпня 1920 р. було підписано Севрський договір щодо підбиття підсумків Першої Світової війни для Туреччини і країн Антанти.

Метою публікації є дослідити роль сіоністського руху та сефардів для іспанських інтересів на Близькому Сході у листуванні Хуана Севента міністру закордонних справ Іспанії. Мета конкретизується у наступних завданнях: проаналізувати стан наукової розробки теми; охарактеризувати бачення можливостей після Першої світової війни сіоністського руху та його перспектив з точки зору Хуана Севента; виокремити рекомендації, які надає іспанський посланець дипломатичної місії своєму керівництву щодо розвитку сіоністського руху.

Як було зазначено вище, і*сторіографія* з даної теми не є надто розгалуженою. Дослідження, які хоча б побічно висвітлюють питання сіоністського руху в роботі дипломатичної місії Іспанії в Туреччині (Константинополь) були реалізовані: мадридським вченим Росіо Вальдібієльсо (1993 р. була захищена дисертація на тему «Дипломатична кар'єра в Іспанії: еволюція складу, 1939-1990 роки»), йорданською дослідницею Алам Сбайхат (2018 р. – «Іспанія і палестинські сефарди в XIX столітті»). Але найбільше у нагоді стало дослідження Пабло Мартіна Асуеро «Консульство Іспанії в Стамбулі і захист сефардів» (1804-1913 роки).

Отже, щодо діяльності самої дипломатичної місії (ісп. – «Legación de España en Turquia») Іспанії в Туреччині, то дані не є численними. Так, існування іспанського консульства в Константинополі датується 1819-1910 рр.[2], у той же час дипломатична місія функціонувала і до і після зазначеного періоду. Наскільки ми можемо зрозуміти, на місію у Константинополі було покладено багато завдань і не тільки щодо справ у Туреччині, адже іспанський дослідник Росіо Вальдібієльсо зазначає, що дипломатичних місій і консульств Іспанії в Азії було обмаль: «коли ми наближаємося до азіатської зони, ми знаходимо величезну порожнечу від генеральних консульств Стамбула в Туреччині та Єрусалимі в Ізраїлі, до Гонконгу. До якої входить консульство нашої колишньої колонії Філіппіни»[3]. Відтак, детально ознайомитися із роботою посольства Іспанії в Константинополі можна тільки за допомогою архівних матеріалів і документів.

Акредитованим послом у Туреччині в досліджуваний нами період був Хуан Севент-і-Вест. Акредитовано його було 1918 р. і він знаходився на посаді до 1932 р. Саме за його участі й активної діяльності було підписано Договір про дружбу з Туреччиною 1925 р.[4]. Цей договір представляється нам важливим, адже першою статтею він засвідчував «недоторканість і щиру вічну дружбу між Королівством Іспанії і Турецькою Республікою, а також між громадянами двох країн». Друга стаття узгоджувала відповідно до законів націй з принципами міжнародного права Угоди про взає-

[2] 95 Consulados de España // Archivos de la Comunidad de Madrid. URL: http://www.madrid.org/archivos/index.php/fondos-y-colecciones/archivo-historico-de-protocolos-de-madrid/registro-de-consulados-de-espana-en-el-extranjero

[3] Valdivielso R. del Real. La carrera diplomática en España: evolución de un cuerpo de elite, 1939-1990 Tesis Doctoral Madrid, 1993. Universidad Complutense de Madrid. URL: https://eprints.ucm.es/4078/1/T18919.pdf

[4] Tratado de amistad con Turquía // La Vanguardia, 8 de agosto de 1925. P. 12 URL: hemeroteca.lavanguardia.com.preview/1925/08/29/pagina-12/33268197/pdf.html

мність для дипломатичних представників. Особливість полягає у тому, що хоча у 1783 р. Іспанія відновила дипломатичні відносини з Туреччиною, тільки 1925 р. було підписано Договір про Дружбу.

Що ж до питань сіонізму та сефардів у роботі посольської місії в Константинополі, то йорданська дослідниця Алам Сбайхат зазначає, що у «первинних арабських дослідженнях, пов'язаних з консульствами або палестинськими сефардами, …консульства Іспанії майже не згадуються через зацікавленість арабських країн»[5].

Неоднозначність сіоністського питання для іспанської дипломатичної місії полягає у тому, що від вигнання іспанських євреїв з Іспанії в 1492 р., сефарадські євреї, які оселилися в Османській імперії, перестали мати контакти з першою батьківщиною (Іспанією), а відновилися контакти лише у XVIII ст. Це сталося тому, що 1783 р. Іспанія відновила дипломатичні відносини з Туреччиною (де проживала велика кількість сефардів), підписавши Капітуляції, завдяки чому було створено декілька консульств і віце-консульств, серед яких Єрусалим і Хайфа.

Відносини між палестинським сефардимом та іспанським урядом можуть бути контекстуалізовані з двох точок зору: географічної та політичної. Перша формується в Іспанії як ліберальна думка, яка починає проявляти законодавчу та соціальну симпатію до євреїв будь-якого походження, але яка обмежена національними економічними інтересами та послідовними кризами, яких зазнала Іспанія у XIX ст. Друга зосереджена на Святій Землі і конкуренції європейських держав за контроль над територією на Близькому Сході. Європейські країни, які підписали Капітуляції, взяли католиків і православних християн під свій захист і деякі єврейські громади. З іншого боку, Іспанія обмежилася охороною церковних атрибутів і захистом торговців і бізнесменів, переважно євреїв-сефардів з іспанськими паспортами, а також іммігрантів з інших частин Османської імперії, а також релігійних і фахівців з Османської імперії[6].

Відмітимо, що знайдені нами архівні матеріали щодо сіоністського руху були розміщені у розділі іспансько-британських відносин періоду після Першої світової війни і відтак відшукані не цілеспрямовано, а випадково, це-по-перше, а, по-друге, представляють спільний інтерес для обох країн (і для Іспанії, і для Великої Британії).

Так, Хуан Севент, посол дипломатичної місії Іспанії у Туреччині представив наступні міркування: є дуже важливим звернути увагу на розвиток сіоністського руху, оскільки:

1) *ми не знаємо наслідків його розвитку для майбутніх міжнародних відносин*;

2) *тому, що ми не можемо знати впливу, який буде здійснюватися на релігійні групи, співвідношення між ними у світі*: «я вважаю заслуговують дуже уважного спостереження за рухом сіонізму, не тільки через важливість і сили тенденцій, який він має у світовій політиці, а й для того – щоб знайти вирішення проблем світу і майбутніх міжнародних відносин, але також і для того, щоб з точки зору релігійних об'єднань і переваги одних перед іншими, підготувавши площину міжнародних сил до майбутніх викликів»[7];

3) *оскільки інші нації підтримують сіоністів і мають матеріальну зацікавленість у цій допомозі*: «більше впливу яке надає їм володіння матеріальними засобами – все

[5] Sbaihat A. España y los sefardíes palestinos del siglo XIX // Anaquel estudios árabes. 2018. 29. P. 301-302.
[6] Ibidem.
[7] Archivo Histórico Nacional de Madrid. Ministerio Exteriores. H, 2511, banda 1_031

більше з кожним днем серед Націй, в яких були реалізовані (*ці засоби – авт.*) і які дивляться з теплотою (прихильністю), якщо не з обожнюванням, поклоняючись золотому теляті, і, додаючи до цього міркування плачевну економічну ситуацію яка прийшла з війною до воюючих сторін, отриманих ними навіть раніше і… єврейська раса, вміло, як ви знаєте, набуває та реалізовує це, граючи у владу…»[8];

4) *оскільки розвиток сіоністського руху може вплинути на поширення влади євреїв у світі*[9].

Далі Хуан Севент описав інтереси, що мали країни, допомагаючи сіоністам на Близькому Сході, вони були наступними: для Сполученого Королівства та США це було метою розширення свого впливу на Близькому Сході і зменшення впливу Туреччини на Палестину. І ці країни використовували такий привід як захист католиків на Близькому Сході і, насамперед, у Палестині. Звичайно, лист Х. Севента написаний надзвичайно дипломатично, плавно описуючи, кидаючи ескізи до його думок з приводу набуття впливу сіонізму у Північній Америці й у Західній Європі без чітких термінів і кліше : «Як я викриваю, тільки в якості дуже скромних нотаток я можу натякнути на розвиток, який, за моїми даними, розпочався та продовжує набувати розмаху в Сполучених Штатах ізраїльська колонізація, її справа і вплив, до яких є – не тільки грошовий інтерес… Вони також викликають у мене побоювання щодо зміни думки англійських губернаторів щодо майбутнього Туреччини, я взяв і дуже активно брав участь у тихій роботі єврейського елементу, що, оскільки це стосується роботи англійців у Палестині та північноамериканських жителів в азіатській Туреччині, під прикриттям Червоного Хреста, настільки багато переважає і так вже перекриваються і вперті дії проти католиків. В Італії відомо, що масонство розвивається, і якщо це не єврейська рука, вона має аналогічний імпульс… щодо Франції, то я знаю, що під час війни релігія у Лебраїці, навіть як вороги країни, як османи, замість того, щоб стикатися з труднощами й обмеженнями, знаходила всілякі засоби та підтримку для свого бізнесу і комерційного руху з іншими народами. З цих відокремлених даних я навряд чи можу зробити певні висновки, але можна накидати ескіз…»[10].

Документ також стосувався сефардів та їх значення для середньовічної і для тогочасної Іспанії.

Іспанський посол у Туреччині зауважував, що важливість ізраїльських колоній у вищезазначених країнах, їхніх засобів дії, груп, єдності бачення, взаємної підтримки швидко зростала, а така солідарність призводила до збільшення існуючого впливу. Він неодноразово наголошує, що ці події схожі на «потужну весну», яка впливає на підвищення ролі сіоністів у світі саме повоєнна бідність і руйнування країн, їх ненадійне економічне становище.

У той же час незважаючи на такі упередження щодо збільшення впливу єврейської нації у світі, посол віддає дань розуму нації та пише наступне: «ми перебуваємо у тій порі, коли стародавня переслідувана раса піднімається, як нафта, у верхній шар соціальних народів; і, оскільки це інтелектуальна раса, вона розуміє переваги, які може забезпечити така ситуація, і поширює свою діяльність всюди, затверджуючи центри, які були створені у різних країнах, і піклується про те, щоб забезпечити своїх людей засобами масової інформації, які допоможуть дати їм особисту роботу з дока-

[8] Ibidem.
[9] Archivo Histórico Nacional de Madrid. Ministerio Exteriores. H, 2511, banda 1_032
[10] Ibidem.

зом того, що в усьому сприяє прагнення громади…»[11]. Серед центрів, на які натякає Х. Севент, він називає Аргентину, Марокко й Іспанію.

Описуючи положення сефардів у тогочасній Туреччині, посол звертається до можливостей збереження культурної ідентичності сефардів. Так, він згадує проект ізраїльського журналіста, який було підтримано головним рабином. Проект стосувався для видання газети, призначеної для сефардської колонії, в якій, поряд з колонкою, написаною сефардським діалектом, передбачався переклад кастильською мовою сучасного використання[12]. Також за проектом прогнозувалася публікація новин і повчальних даних щодо особливостей витоків сефардської колонії, стародавніх звичаїв в Іспанії, особливостей для комерційного життя, звернення уваги на різницю між сефардським діалектом у євреїв іспанського походження та іспанцями, а особливо між ними і південноамериканцями. Далі посол пояснює, що сефарди не хочуть втрачати сефардський діалект, яким вони пишаються, а також представляє практичну сторону мови. Розкриваючи різницю у діалектах редактор газети планував прибрати перешкоду у спілкуванні для реалізації політичних і комерційних цілей сефардів, надаючи їм у руки правильний інструмент для полегшення торгових операцій, «щоб оселитися в Іспанії і в південноамериканських країнах»[13].

Звертає посол увагу і на релігійний вплив сефардів, при чому не тільки на Близькому Сході, але й у самій Іспанії. Він наголошує: «З точки зору релігійної пропаганди повинні бути розглянуті інші фактори; …головний рабин повинен незабаром приїхати до Іспанії на будівництво великих і багатих синагог у Мадриді або Барселоні, якщо не обох міст. З точки зору сефардського впливу на Сході й у Північній Африці я також повинен повідомити Вас, що Генеральна федерація сефардських євреїв Палестини намагається додати до своєї дії сефардські групи Сирії, Туреччини, Фракії, Болгарії, Сербії, Румунії, Греції, Єгипту, Тріполі, Тунісу, Алжиру і Марокко… Цей план, на мою думку, має два аспекти: вплив і переваги, які зазначена колонія може забезпечити, якщо це зручно для Іспанії, у такому випадку для комерційних інтересів і впливу, меркантильних і політичних переваг, які надають сефардські колонії…»[14].

Звичайно, зауваження та рекомендації посла видаються у той час дещо передчасними, але кінець 40-х років ХХ ст. повністю виправдовує передбачення та поради дипломата. Хуан Севент вважав, що його рекомендації дадуть Іспанії багато переваг і країна опиниться на чолі цього руху інкорпорації.

Дипломат підсумував, що Іспанія матиме ті самі переваги, що й інші країни, якщо так само, як і вони, зокрема, США і Великобританія, піде на підтримку євреїв і сіоністського руху. Він звертає увагу на головну частину, що Іспанії необхідно брати участь у сприянні формуванню сіоністського руху, наголошуючи на іспанській вигоді.

Наголосимо, що Хуан Севент був не першим іспанським дипломатом, який писав до Мадриду про сефардів, їх становище на Близькому Сході. Так, інформація і новини щодо османських сефардів почала надходити вже з 1860-х років. Одним з дипломатів, який подавав такі дані, був Адольфо де Ментаберрі, віце-консул у Дамаску між 1865 і 1867 рр., повідомляючи про події часів революції та впровадження релігійної свободи. Адольфо де Мантаберрі зазначав, що «багато акредитованих дипломатів в

[11] Archivo Histórico Nacional de Madrid. Ministerio Exteriores. H, 2511, banda 1_033
[12] Ibidem.
[13] Archivo Histórico Nacional de Madrid. Ministerio Exteriores. H, 2511, banda 1_034
[14] Ibidem.

Османській імперії почали розглядати захист сефардів, особливо враховуючи, що вони становили значний відсоток у фінансовій і комерційній буржуазії в умовах повної економічної експансії таких міст як Стамбул, Ізмір и Олександрія»[15].

Але не всі дипломати пристали на пропозицію захищати сефардів: Едуардо Тода-і-Гуель, консул Іспанії у Каїрі 1880-х рр., був таким прикладом. Граф Расконі, його наступник, навпаки, запропонував поселити сефардських купців на каталонському узбережжі й в Андалусії, щоб встановити торгові шляхи між Піренейським півостровом, Туреччиною чи Чорним морем, подібними до тих, які встановлені Великою Британією та Францією. Цей дипломат, таким чином, пропонував поліпшити торгівельні зв'язки Іспанії та поновити історичну справедливість щодо сефардів.

У хроніках наступника графа Расконі – графа Коелло – на сторінках «Ла-Епока» («La Éроса»), який є щоденником Ліберальної партії, розміщені новини про співіснування різних етнічних груп і релігій у Стамбулі. Коелло передає на сторінках цього щоденника сучасний образ Османської сефарди. Наступник Коелло – Антоніо де Заяс-і-Бомон 1 січня 1897 р. зайняв посаду Третього секретаря, залишаючись на цій посаді до 30 липня 1898 р. Під час його призначення на легацію Іспанії у Константинополі, Заяс усвідомив важливість сефардів і написав у мемуарах думки з цього приводу. Думки цього дипломата вдруге вийшли друком у 1912 р. в спогадах про його долю у Стамбулі під назвою «На берегах Босфору», в яких представляється неоднозначність іспанської позиції, яка знаходилась під враженням від багатства деяких членів громади. У спогадах описується стягнення коштів чиновниками Генерального консульства Іспанії у Стамбулі в обмін на захист. У кожному короткому звіті про справу вони вказували на майновий стан кожної особи та причини, чому їх захист може бути корисним[16].

В якості проміжного підсумку зазначимо, що ставлення іспанських дипломатів у Туреччині до сефардів було неоднозначним і, в першу чергу, підштовхувалося економічними інтересами Іспанії.

У подальшому міжнародно-політична ситуація ускладнилася початком Першої світової війни та війною за визволення Туреччини (1919-1923 рр.). Іспанська дипломатична місія та консульство підтримували позитивне ставлення до захисту сефардських євреїв у Константинополі, особливо після оприлюднення декрету Прімо де Рівери від грудня 1924 р., за яким сефардам було дозволено набути іспанське громадянство.

Підсумовуючи результати роботи, зазначимо: питання формування сіоністського руху, збільшення його впливу в окремих країнах (США, Франція, Велика Британія, Іспанія) й у самій Туреччині піднімалося послом Іспанії у Туреччині (в Константинополі) Хуаном Севентом у листуванні від 1920 р. та його попередниками і колегами (посланцями Іспанії на інших територіях Північної Африки та Близького Сходу). Ключовим роком для сефардів на Близькому Сході став саме 1920 р., коли було підписано Севрський договір і на конференції у Сан-Ремо було вирішено передати мандат на управління Палестиною Великій Британії. Важливою рекомендацією, яку надав Хуан Севент Міністру закордонних справ Іспанії, було прийняття участі у допомозі сефардам та євреям з інших країн в іспанських інтересах, аби не залишитися

[15] Asuero P.M. El consulado de España en Estambul y la protección de sefardíes (1804-1913) // Quaderns de la Mediterrània. 2007, № 8. P. 322.
[16] Asuero P.M. Op. cit. P. 323.

осторонь від процесів щодо набуття більшого впливу Сполученими Штатами Америки та Великою Британією на Близькому Сході.

REFERENCES

Asuero, P.M. (2007). El consulado de España en Estambul y la protección de sefardíes (1804-1913). *Quaderns de la Mediterrània, 8*, 320-326 [in Spanish].

Polonskii, P. (2006). Evolutsiia ideologii sionizma (19-20 vv.) [The evolution of the ideology of Zionism (19-20 centuries)]. *Mygdal-Times, 76* (octiabr). Retrieved from: https://www.migdal.org.ua/times/76/6722/ [in Russian].

Sbaihat, A. (2018). España y los sefardíes palestinos del siglo XIX. *Anaquel estudios árabes, 29,* 301-316 [in Spanish].

Valdivielso, R. del Real (1993). La carrera diplomática en España: evolución de un cuerpo de elite, 1939-1990. Tesis Doctoral Madrid. Universidad Complutense de Madrid. Retrieved from: https://eprints.ucm.es/4078/1/T18919.pdf [in Spanish].

Anastasiia Khmel
(Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4881-7859

The Place of the Zionist Movement in the Correspondence of the Diplomatic Mission of Spain in Turkey (1920)

The development of the Zionist movement in Turkey after the First World War and the attitude of a Spanish diplomat in Turkey, Juan Sevent to it, are studied in the paper. The author analyzes the ambassador's advice to the Spain leadership of the response to the mentioned international processes. The attempt is made to insert the development of Zionism in Palestine into the general tendencies of international relations of that time.

The relevance of the paper is determined by the importance of the Zionist movement effects after the Second World War and the lack of such scientific researches in Ukrainian historiography.

The goal of the paper is to study the role of the Zionist movement and Sephardi Jews for the Spanish interests in the Middle East in correspondence between Juan Sevent and the Minister of Foreign Affairs of Spain.

The author shows Juan Sevent's point of view on the opportunities of the Zionist movement and its prospects after the First World War.

We came to the conclusion that the recommendations made by the Spanish member of the diplomatic mission to his leadership on the development of the Zionist movement consisted in Spain joining the supporting of the Zionist movement and Sephardi Jews in the Middle East and in Palestine as well. A separate aspect, on which the Spanish diplomat stopped in detail in his letter to the Spanish Government, concerned the housing conditions of Sephardi Jews in the Middle East. In particular, the question arose about the language, that is, the difference between the Sephardi dialect, the Castilian Spanish and Spanish in Latin America, and it was emphasized that the language should not be an obstacle to the establishment and strengthening of economic and financial relations between the Jews and the countries they represented.

Keywords: Juan Sevent, Zionist movement, Constantinople, Sephardi Jews

Надійшла до редакції / Received: 04.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2019*

УДК 94 (73) «1945/1946»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).297

ГЕНРІ УОЛЛЕС І ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ ЯДЕРНОЇ ЕНЕРГІЇ В США У 1945-1946 рр.

Віктор Лущак
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Київ, Україна)
e-mail: v.v.lushchak@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1142-3271

У статті досліджується проблема формування Закону США «Про атомну енергію» 1946 р. під кутом протистояння цивільного та військового підходів до проблеми контролю над атомною енергією. Було встановлено, що природа протистояння пов'язана з різними поглядами на використання атомної енергії у післявоєнний період: для одних – інструмент підтримки національної безпеки за рахунок монопольного контролю над атомною зброєю, для інших – джерело небезпеки та фактор, перш за все, економічного розвитку. Розглянуто роль, яку відіграв Генрі Уоллес у недопущенні встановлення військової опіки над атомною енергією.

***Ключові слова**: атомна енергія, ядерна бомба, «Мангеттенський проект», Комісія з атомної енергії США*

Одним із найбільших наукових досягнень XX ст. стало відкриття використання атомної енергії для військових і мирних цілей. Уперше й востаннє ядерну зброю було застосовано під час Другої світової війни. Бомбардування японських міст Хіросіми та Нагасакі досі є унікальним випадком використання ядерної зброї у військових цілях, проте загроза «ядерної зими» існувала впродовж всього періоду «холодної війни» і, на жаль, залишається актуальною у наш час.

Організація Об'єднаних Націй, як платформа для міжнародної співпраці та забезпечення миру, через низку причин, що вимагають окремого розгляду, не змогла встановити контроль над атомною енергією та запобігти гонці ядерних озброєнь у повоєнний період. Перші нормативні кроки у напрямку мирного використання атомних технологій і нерозповсюдження ядерної зброї були зроблені урядом США, який ухвалив, у ході широкої суспільно-політичної дискусії, внутрішнє атомне законодавство. Дослідження післявоєнних дебатів у США з приводу долі атомної енергії в мирний час залишається актуальною та недостатньо дослідженою проблемою. Важливим є участь і внесок у розробку Закону США «Про атомну енергію» міністра торгівлі Генрі Уоллеса, ідеї та переконання якого обігнали свій час і відповідають баченню атомної енергії як засобу досягнення економічного процвітання, а не руйнування світу у пеклі термоядерної війни. Метою даної статті є дослідження проблеми формування внутрішнього законодавства США з атомної енергії та ролі у ній Г. Уоллеса.

Вплив поглядів Г. Уоллеса на розробку Закону «Про атомну енергію» США не було ще комплексно досліджено ні іноземними, ні вітчизняними істориками, хоча частково висвітлено у працях: Р. Уолтона[1], Д. Єргіна[2], «Критики Холодної війни» під ре-

[1] Walton R. Henry Wallace, Harry Truman, and the Cold War. NY: The Viking Press, 1976. 388 p.
[2] Yergin D. Shattered peace: The origins of the Cold War and the National Security State. Boston: Houghton Mifflin, 1977. 526 p.

дакцією Т. Патерсона[3], М. Шімамото[4]. Основу джерельної бази, на яку опирався автор під час написання статті, становлять: щоденник Г. Уоллеса[5], матеріали засідання Комітету з антиамериканської діяльності[6], а також матеріали з архіву Г. Уоллеса, що зберігаються у бібліотеці університету штату Айова[7].

Витоки атомної політики США відносяться до становлення та діяльності «Мангеттенського проекту», внаслідок реалізації якого були створені перші атомні бомби. Поява американської атомної програми напряму пов'язана з ініціативою науковців і високим рівнем довіри до їхніх ідей президента Ф. Рузвельта. Фізики-іммігранти (А. Ейнштейн, Л. Сілард, Ю. Вігнер, Е. Теллер та ін.), переконали Ф. Рузвельта у необхідності розпочати широкомасштабні дослідження, щоб встановити можливості використання атомної енергії для виробництва бомби[8]. Як результат, 19 жовтня 1939 р. президент ініціював створення Уранового комітету при Національному бюро стандартів.

Подальша взаємодія науковців і держави відбувалася завдяки активним діям директора Інституту Карнегі доктора Ванневара Буша. Очоливши Управління наукових досліджень і розробок (далі – УНДР)[9], д-р Буш став головним науковим радником президента Ф. Рузвельта під час Другої світової війни. За вимогою д-ра Буша Урановий комітет став відділом УНДР з урану, під кодовою назвою S-1[10].

На цьому етапі розгортання американської атомної програми єдиним з політиків адміністрації Ф. Рузвельта, кого було проінформовано про секретні ядерні дослідження, був віце-президент Г. Уоллес, який часто консультував президента з наукових питань. Детально про американські дослідження в галузі атомної енергії Г. Уоллесу розповів у червні 1940 р. В. Буш: «…з того, що сказав мені д-р Буш, президент, на цих ранніх етапах хотів, щоб ці питання (вивчення можливостей використання U-235 для створення атомної бомби) були обговорені зі мною, оскільки я був другою людиною в команді. Крім того, у президента на той час, я вважаю, була велика довіра щодо мого наукового досвіду»[11]. Відповідно до зміни ситуації на міжнародній арені та прогресу науковців у дослідженнях, зацікавленість держави в ядерній програмі США зростала. Поштовхом для прискорення робіт стали висновки британського MAUD[12], в яких підтверджувалася можливість розробки бомби до закінчення

---

[3] Cold war critics: Alternatives to American foreign policy in the Truman years / Ed. Thomas G. Paterson. Chicago: Quadrangle Books, 1971. 313 p.

[4] Shimamoto M. Henry A. Wallace's Criticism of America's Atomic Monopoly, 1945-1948. UK: Cambridge Scholars Publishing, 2016. 225 p.

[5] The Price of Vision: The Diary of Henry A. Wallace 1942-1946 / Ed. John Morton Blum. NY: Houghton Mifflin, 1973. 707 p.

[6] Hearings before the Committee on unamerican activities House of Representatives. Vol. I. Washington: United States government printing office, 1950. 1120 p.

[7] The University of Iowa Libraries. Henry A. Wallace Collection. офіційна сторінка. URL: http://wallace.lib.uiowa.edu/

[8] Вченим було відомо, що у Третьому Рейху велись серйозні дослідження у цьому напрямку, зокрема, нацистами було взято під контроль уранові поклади на території колишньої Чехословаччини. На час війни було відомо ще два місцезнаходження урану – у Бельгійському Конго й у Канаді.

[9] Управління наукових досліджень і розробок було засновано 28 червня 1941 р. (через 6 днів після нападу Німеччини на СРСР) та взяло на себе функції координації та реалізації наукових проектів для потреб національної оборони.

[10] Hewlett R. The New World. 1939-1946. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1962. P. 155.

[11] Hearings before the Committee on unamerican activities House of Representatives… P. 1074.

[12] MAUD (Військове застосування детонації урану) – назва британського комітету, в якому англій-

війни.

У червні 1942 р.[13], американський атомний проект, з погодження президента, перейшов з наукового етапу в стадію практичного втілення та був переданий під контроль військових[14]. З цього часу Г. Уоллес був відсторонений від участі у роботі проекту, його управлінський талант був спрямований на перевлаштування економіки країни на потреби досягнення перемоги у війні: «…усе, що я хотів знати це те, що робота просувається. Я не знав ні назви проекту, ні місця розташування, але я припускав, що д-р Буш робить свою роботу»[15]. З переходом у 1942 р. американської атомної програми під контроль військового відомства відбулося засекречення всіх матеріалів і результатів діяльності у рамках «Мангеттенського проекту». Питання нерозголошення даних про стан ядерних досліджень до закінчення війни було погоджено на зустрічах Ф. Рузвельтом і В. Черчиллем у Квебеці (1943 р.) та Гайд Парку (1944 р.).

Президент Ф. Рузвельт не дожив до початку атомної ери[16], а для його наступника Г. Трумена стало несподіванкою, що такі масштабні роботи із залученням армії й уряду не були доведені до його відома як віце-президента[17], що, у черговий раз, доводить найвищий рівень секретності атомного проекту. Президент Г. Трумен використав ядерну зброю, відповідно до тих цілей, які переслідував його попередник – пришвидшити капітуляцію Японії та переможно закінчити Другу світову війну. Як результат, після бомбардувань Хіросіми та Нагасакі, у ході яких було продемонстровано руйнівні можливості атомної енергії, завісу секретності щодо англо-американо-канадських ядерних досліджень для світового загалу було піднято, що відкривало шлях для встановлення міжнародного контролю над таким небезпечним для цивілізації джерелом енергії та використання його для мирних цілей.

Проблема контролю над атомною зброєю та ядерною енергією, яка вийшла за рамки внутрішнього американського дискурсу, стала першим серйозним викликом для ще одного великого проекту Ф. Рузвельта – Організації Об'єднаних Націй, яка засновувалась як міжнародна платформа, де в рамках багатосторонньої співпраці повинні вирішуватись важливі для підтримання миру та безпеки питання. Із капітуляцією Японії адміністрація Г. Трумена розпочала формувати американську політику в галузі атомної енергії. Центральне питання, яке викликало широку суспільно-політичну дискусію, і було напряму пов'язане із подальшими кроками США у своїй внутрішній і зовнішній атомній політиці – можливість надання міжнародному товариству інформації з ядерної енергії.

Обговорення на політичному рівні питання обміну науковими знаннями з атом-

ські та німецькі вчені працювали над першою у світі атомною бомбою. Створений комітет у квітні 1940 р. На основі роботи комітету було створено британську ядерну програму – «Tube Alloys».

[13] Ф.Рузвельт санкціонував розгортання повномасштабних робіт зі створенню бомби 17 червня 1942 р., затвердивши проект робіт підготовлений В. Бушем і Дж. Конантом та попередньо затверджений Г. Уоллесом і генералом Дж. Маршалом.

[14] 13 серпня 1942 р. в Нью-Йорку був створений штаб Північно-Атлантичного дивізіону Інженерних військ Армії США під кодовою назвою «Мангеттенський інженерний округ», очолюваний генералом Дж. Маршалом. На базі округу розгорнувся «Манхеттенський проект», керівником 17 вересня 1942 р. був призначений Леслі Гровс.

[15] Hearings before the Committee on unamerican activities House of Representatives… P. 1075.

[16] 12 квітня 1945 р. Ф. Рузвельт помер. Його наступником за Конституцією США до наступних виборів став віце-президент Г. Трумен.

[17] Г. Трумен був віце-президентом США 82 дні (з 20 лютого 1945 по 12 квітня 1945 р.) і за цей час усього двічі зустрічався з президентом Рузвельтом, який не відкрив йому таємниці Мангеттенського проекту.

ної енергії відбулося на спеціальному засіданні кабінету міністрів 21 вересня 1945 р. Військовий міністр Г. Стімсон, який був занепокоєний діями президента Г. Трумена у Потсдамі та держсекретаря Дж. Бірнса у Лондоні (намаганням залякати СРСР ядерною бомбою. – *Авт.*), запропонував розпочати прямий діалог із Радянським Союзом для обміну знаннями пов'язаними з атомними технологіями, щоб запобігти гонці озброєнь. Навколо цієї пропозиції розпочалася тривала дискусія, яка завдяки пресі вийшла за рамки політичного обговорення. Член адміністрації Г. Уоллес, будучи переконаним у тому, що наукові знання не можуть утримуватися у кордонах однієї держави, підтримав ініціативу військового міністра Г. Стімсона[18].

Аргументи опонентів пропозиції Г. Стімсона, які вірили у те, що атомні секрети повинні й надалі залишатися національним надбанням США, хоча й мали підтримку громадської думки, базувалися на «колективній відсутності наукового розуміння атомної енергії»[19]. Її можна пояснити тим, що ядерна фізика на період закінчення Другої світової війни залишалася маловідомою широкому загалу галуззю науки, а основний обсяг інформації пов'язаний із нею до бомбардування японських міст, знаходився під грифом «секретно». У зв'язку з цим, досить часто коли питання стояло про обмін базової інформації з атомної енергії, як у пересічних громадян, так і в політиків, воно асоціювалось з наданням іншим державам секретів виробництва атомної бомби.

До того ж, політики та військові не були достатньо проінформовані про розвиток атомних технологій у світі, і тому скептично ставилися до можливості того, що СРСР найближчим часом виготовлять власну атомну бомбу (для прикладу, Л. Гровс відводив СРСР на це щонайменше 20 років)[20]. Хоча Радянський Союз був спроможним створити ядерну зброю набагато швидше, на чому наголошував і міністр Уоллес: «У даний час із публікацією «звіту Сміта»[21] й іншою наявною інформацією немає суттєвих наукових секретів, які могли б стати перешкодою для виробництва атомної бомби іншими державами»[22]. Тому збереження атомної монополії США, яку підтримувала велика частина, так званих, «полісімейкерів» в адміністрації президента була, за влучним визначенням вчених і згодом підхопленим Г. Уоллесом, помилковою надією на безпеку «за науковою лінією Мажино»[23].

Важливим чинником на який не могла не звертати уваги адміністрація Трумена, при вирішенні такого важливого для майбутнього країни та світу питання, була суспільна думка. Більшість пересічних громадян США та ЗМІ підтримувало ідею контролю ООН над атомною енергією. Але, разом з тим, американців вважали, що до того, як буде встановлена ефективна система міжнародного контролю та інспекцій, Сполучені Штати повинні зберігати ядерну монополію.

Уряду США довелося маневрувати, враховуючи задекларовані попередньою адміністрацією міжнародні зобов'язання та внутрішньополітичну ситуацію. 8 жовтня 1945 р. Трумен публічно повідомив про своє рішення, де чітко визначив, що американська держава буде прагнути міжнародного контролю над атомною енергією, а

---

[18] The Price of Vision… P. 482.
[19] Shimamoto M. Op. cit. P. 69.
[20] Yergin D. Op. cit. P. 268.
[21] Після бомбардування японських міст у США, з дозволу сенату, було видано книгу Г. Сміта «Атомна енергія для військових цілей». Це була розсекречена інформація щодо розділення ізотопів урану, ядерних реакторів, і в загальних рисах щодо будови атомної бомби.
[22] The Price of Vision… P. 486.
[23] Walton R. Op. cit. P. 56.

щодо секретів ядерної зброї, то вони зберігатимуться США доти, доки ООН не буде створена дієва система контролю. Заява президента визначила основний курс США у внутрішній і зовнішній атомній політиці. Ця позиція, та задекларована[24] необхідність використання атомної енергії виключно в мирних цілях, на нашу думку, і стали дороговказом для формування закону США з атомної енергії.

Головним «підводним каменем» у процесі розробки американського законодавства з атомної енергії стало питання постійного контролю над ядерними дослідженнями та розробками. У цій дискусії проявилося дві точки зору на застосування атомного потенціалу. Перша – мирне використання у промислових цілях, яке не потребує участі військових і передбачає цивільний контроль над атомною програмою, – його відстоював Г. Уоллес, низка науковців і політики прогресисти. Друга – забезпечення національної безпеки через збереження атомної монополії, що вимагає продовження військового контролю, найактивніше цю позицію відстоював керівник Мангеттенського проекту Л. Гровс.

Під час розмов із президентом Г. Труменом міністр Уоллес неодноразово висловлював своє занепокоєння тим, що американський атомний арсенал і матеріали для виробництва атомних бомб продовжують перебувати під керівництвом Л. Гровса, який публічно заявляв про те, що мирне використання атомної енергії неможливе ще протягом багатьох років, що не відповідало реальному стану речей[25].

Позицію Л. Гровса підтримували впливові військові (Дж. Форрестал, Р. Паттерсон) і цивільні політики вищого ешелону (Дж. Бірнс, А. Ванденберг). Саме за сприяння А. Ванденберга у жовтні 1945 р. був внесений до розгляду в Палату представників перший проект закону, що регулював внутрішнє законодавство з питань атомної енергії – «законопроект Мей-Джонсона»[26]. Хоча автори та прихильники законопроекту стверджували, що він був розроблений, щоб замінити військовий нагляд цивільним контролем, але окремі його положення суперечили їх заявам: в Комісії з атомної енергії (далі – КАЕ) з 9 членів 4 мали бути військовослужбовцями; не було передбачено ніяких асигнувань на розвиток і дослідження атомної енергії у мирних цілях; продовжувалася політика секретності досліджень і передбачалася система покарань за її недотримання й ін. За висловом історика Р. Х'юлетта «даний біль був розроблений, щоб використовувати атомний потенціал для сприяння подальшим військовим розробкам»[27].

Авторитетні вчені, ЗМІ[28], політики різних рангів (Г. Сміт – директор бюджетного управління, Г. Ікес – міністр внутрішніх справ, Г. Уоллес – міністр торгівлі, Дж. Снайдер та ін.) виступили категорично проти «законопроекту Мей-Джонсона». Завдяки їхнім протестам, швидке просування даного проекту закону з атомної енергії було призупинено та відправлено на доопрацювання. Для цих цілей, наприкінці жовтня 1945 р., Сенат сформував Спеціальний комітет з атомної енергії, який очолив сенатор Б. Макмагон.

---

[24] 11 листопада 1945 р. у Вашингтоні Г. Трумен зустрівся з британським прем'єр-міністром Клементом Еттлі і з канадським прем'єр-міністром Маккензі Кінгом, на якій вирішувались питання подальшої долі атомної енергії у мирний час.

[25] Walton R. Op. cit. P. 70.

[26] У червні 1945 р. Тимчасовий комітет, очолюваний Г. Стімсоном, доручив Дж. Гаррісону (заступник Г. Стімсона та член комітету) підготувати законодавство з атомного питання.

[27] Hewlett R. Op. cit. P. 196.

[28] Газета «The Chicago Sun» у заголовку до статті звинуватила військовий департамент у спробі «провести законодавство через Конгрес».

Міністр Уоллес брав активну участь в обговорені рекомендацій про внесення змін до законопроекту та разом із Управлінням військової мобілізації та реконверсії (далі – УВМР) на чолі з Джоном Снайдером[29] розробив пропозиції, спрямовані на обмеження діяльності КАЕ президентом і Конгресом США, а також зменшення ролі військових[30]. Результати роботи Г. Уоллес передав президенту Г. Трумену особисто: «У світлі того, що атомна енергія може вплинути на наше економічне, соціальне та політичне життя, наголошую на важливості внесення змін до законопроекту, відповідно до рекомендацій УВМР»[31]. Упродовж листопада та більшої частини грудня 1945 р. проходили слухання Спеціального комітету Сенату з атомної енергії, який дійшов висновку про те, що через велику кількість необхідних змін, доцільно розпочати підготовку нового законопроекту («законопроект Макмагона»), до якого, у підсумку, були внесені рекомендації підготовлені Г. Уоллесом та УВМР.

На формування положення про інформаційну політику, окрім тиску зі сторони військово-промислових кіл та ультрапатріотичних організацій (які наполягали на секретності), суттєво вплинуло загострення міжнародної напруги на початку 1946 р., яка була пов'язана з різного роду заявами: промова Й. Сталіна у Великому театрі, «довга телеграма» Кеннана, фултонська промова В. Черчилля. Ці обставини йшли у розріз із пропозиціями розсекречення та встановлення вільного обміну ядерною інформацією.

Останнім аргументом на користь збереження секретності став випадок пов'язаний з радянськими шпигунами, яких у лютому 1946 р. було затримано у Канаді, так звана, «справа Гузенка». Цей епізод посилив позиції військових, особливо Р. Паттерсона та Л. Гровса, які переконували у тому, що збереження секретності вимагає участі військових, наділених відповідними повноваженнями[32]. У підсумку, сенат переписав розділ законопроекту «Про розповсюдження інформації», замінивши його на «Контроль інформації»: встановлювалась заборона на обмін інформацією з іншими країнами, у тому числі з союзними, як на військове, так і на мирне використання атомної енергії[33]. Г. Уоллес рекомендував президенту Трумену обмежити секретність винятково ядерною зброєю, а дослідження та використання атомної енергії у промислових цілях пропонував передати в руки приватному бізнесу. Але пропозиції міністра Уоллеса та застереження низки вчених не були взяті до уваги. Пункти про повну секретність інформації стали у майбутньому положенням закону, що призвело до припинення співпраці США та Великобританії у сфері ядерних досліджень.

Черговий крок у напрямку збільшення військового впливу в КАЕ був здійснений через пропозицію прийняти поправку Ванденберга[34], яка фактично надавала б вій-

---

[29] УВМР долучилось до розробки законопроекту за рішенням президента.

[30] 1) Директор комісії має бути поставлений під контроль президента; 2) У законопроекті повинні бути передбачені положення, які дозволять президенту звільняти членів комісії, коли він буде вважати це необхідним у національних інтересах; 3) Для відповідності демократичним принципам ні директор, ні інші члени комісії не повинні бути діючими членами збройних сил; 4) Повна націоналізація виробництва, переробки та володіння матеріалами розчеплення.

[31] The Price of Vision… P. 511.

[32] Ibid. P. 570.

[33] Atomic Energy Act of 1946. Washington: U. S. Atomic Energy Commission, 1965. P. 12.

[34] При КАЕ мав створюватися Військовий комітет зв'язку. Комітет мали інформувати з усіх питаннях ядерних досліджень, які, на думку комітету, відносилися до національно оборони. Комітет міг звернутись із проханням до президента скасувати рішення комісії, якщо ці дії комітет вважатиме шкідливими для національної безпеки.

ським можливість накладати вето на рішення комісії. У Спеціальному комітеті з атомної енергії поправка отримала серйозну підтримку. Натомість Г. Уоллес відреагував на неї доволі різко, затаврувавши це як «шлях до фашизму» та публічно закликав проти «передачі нації в руки військових», посилаючись на одну із демократичних основ американського суспільства – цивільний контроль над збройними силами[35]. Протести викликали значну суспільну опозицію поправці, достатню, щоб досягнути компромісу. Г. Уоллес запропонував залучити в якості посередника у цьому питанні Д. Ейзенхауера, який розділяв необхідність мирного використання атомної енергії та міг посприяти, за Г. Уоллесом, прийняттю правильних рішень. Зрештою, «поправка Ванденберга» була прийнята, але з суттєвими обмеженнями ролі Комітету зв'язку з військовими у КАЕ, який став у підсумку одним із консультативних органів при комісії.

Л. Гровс виступав проти нового проекту закону, посилаючись на слабкі безпекові положення. І все ж «законопроект Макмагона» був схвалений Сенатом (1 червня), Палатою Представників (20 липня) та підписаний президентом Труменом 1 серпня 1946 р. Згідно з законом, починаючи з 1 січня 1947 р. вся робота над американською атомною програмою, яка перебувала з часів війни під контролем військових, переходила до Комісії з атомної енергії, яка складалась з цивільних осіб, що відповідало прагненням встановити міжнародний контроль над атомною енергією.

Таким чином, дослідження проблеми формування Закону США «Про атомну енергію» 1946 р., під кутом протистояння цивільного та військового підходів щодо питання контролю над атомною енергією, дозволяє зробити наступні висновки:

1. Розробка внутрішнього законодавства з атомної енергії відбувалась у контексті прийнятого адміністрацією Трумена зовнішньополітичного курсу США щодо атомної політики.

2. Природа протистояння цивільного та військового підходів пов'язана з різними поглядами на використання атомної енергії у післявоєнний період: для одних – інструмент підтримання національної безпеки за рахунок монопольного контролю над атомною зброєю, для інших – джерело небезпеки та фактор, перш за все, економічного розвитку.

3. Важливу роль у недопущенні встановлення військової опіки над атомною енергією відіграв Г. Уоллес. Прихильник прогресивістських поглядів, Г. Уоллес користувався авторитетом серед вчених і ліберальних політиків, до того ж, міністр Уоллес був єдиним з адміністрації Рузвельта, хто стояв біля витоків програми ядерних досліджень у США, що дозволило йому швидко зорієнтуватись у дебатах навколо атомної проблеми. Завдяки зусиллям Г. Уоллеса вдалося вивести цю проблему на рівень публічної дискусії й у підсумку не допустити прийняття закону, який запобіг би мирному використанню атомної енергії.

4. Збереження контролю над атомними знаннями означало продовження американської атомної монополії, що мотивувало СРСР прискорити виробництво власної бомби, а Великобританію реанімувати власний атомний проект. Як підсумок, у 1949 р. Радянський Союз, а в 1952 р. Великобританія випробували власні ядерні бомби, що символізувало закінчення атомної монополії США, не дивлячись на застереження Г. Уоллеса та низки науковців.

[35] Cold war critics…P. 84-85.

REFERENCES

Hewlett, R. (1962). *The New World. 1939-1946*. University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.

Shimamoto, M. (2016). *Henry A. Wallace's Criticism of America's Atomic Monopoly 1945-1948*. UK: Cambridge Scholars Publishing.

Thomas, G.P. (Ed.). (1971). *Cold war critics: Alternatives to American foreign policy in the Truman years*. Chicago: Quadrangle Books.

Walton, R.J. (1976). *Henry Wallace, Harry Truman, and the Cold War*. NY: The Viking Press.

Yergin, D. (1977). *Shattered peace: The origins of the Cold War and the National Security State*. Boston: Houghton Mifflin.

Viktor Lushchak
(The State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1142-3271

Henry Wallace and the Legislative Settlement of Control the Use of Atomic Energy in the USA in 1945-1946

The paper examines the problem of the formation of the US «Atomic Energy Act» of 1946, from the point of view of confrontation between civilian and military approaches to the issue of controlling atomic energy.

The author found out that the main «underwater stone» in the process of drafting the American legislation on nu atomic clear energy was the issue of full-time control over nuclear research and development. In that discussion, there were two points of view on the application of atomic potential. The first was peacetime use for industrial purposes, which did not require military involvement, and set civilian control over the atomic program – a number of scientists and progressive politicians supported it. The second was the safeguarding of national security through the preservation of an atomic monopoly which required the continuation of military control, the most actively that position was maintained by the Director of the «Manhattan Project» L. Groves.

The contribution of US Secretary of Commerce Henry Wallace to prevent the establishment of military custody over atomic energy is characterized. A supporter of progressive views G. Wallace enjoyed the authority of scientists and liberal politicians, besides, Wallace was the only member of Roosevelt's administration who was the architect of the US nuclear research program, and that allowed him to pattern his behavior on the debate over the nuclear problem. The author has proved that thanks to G. Wallace's efforts, this problem was brought to a level of public debate and eventually a law that would prevent the peacetime development of atomic energy was not passed.

Keywords: atomic energy, nuclear bomb, «Manhattan Project», US Atomic Energy Commission

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 20.05.2019*

УДК 94 (54) «1947/1999»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).298

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОСТІ ПАКИСТАНУ

Ігор Горобець
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка (Суми, Україна)
e-mail: gorobech.igor@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2416-7898

У статті проаналізовано основні особливості історичного розвитку державності Пакистану. Відокремлення Пакистану від Британської Індії 1947 р. було обумовлено передусім ідеєю створення «чистої» ісламської держави. Відтоді ісламський фактор став визначальним для еволюції пакистанської державності. Доведено, що формування пакистанської політичної нації ускладнено міжетнічними, міжконфесійними, соціально-економічними та регіональними протиріччями.

Ключові слова: *державність, іслам, суніти, шиїти, Пакистан, Південна Азія, ядерна зброя*

Актуальність дослідження особливостей історичного розвитку державності Пакистану обумовлена помітним місцем, яке ця країна займає серед мусульманських держав світу, а також суттєвим впливом на розвиток країни крайніх форм ісламістської ідеології. Внаслідок цих тенденцій Пакистан є потужною силою дестабілізації ситуації у Південній Азії й у світі. З часу поділу Британської Індії Пакистан об'єктивно опинився під впливом негативної для себе асиметрії у геополітичній, економічній і військово-політичній сферах взаємодії з Індією. Варто погодитись з думкою відомого американського аналітика З. Бжезінського, який писав, що «хоча Пакистан озброєний новітньою ядерною зброєю, а його цілісність гарантує сучасна професійна армія, більшість жителів країни – окрім політичного активного середнього класу та мешканців густонаселених міст – відсталі, живуть у селах й ототожнюють себе з окремою місцевістю чи племенем»[1]. У такому стані Пакистан вступив у XXI ст.

Метою статті є висвітлення історичної специфіки формування та розвитку пакистанської державності.

Огляд публікацій. Індійський науковець Вікрам Суд дослідив проблеми становлення та сучасний стан радикального ісламу у регіоні Південної Азії[2]. Ще один індійський науковець Джон Вільсон дослідив особливості відносин радикального ісламу з пакистанськими державними структурами[3].

В 1947 р. у Карачі був заснований Інститут міжнародних відносин Пакистану, який спеціалізується на дослідженні міжнародних відносин і зовнішньої політики Пакистану, видаючи щоквартальний журнал «Pakistan Horizon».

Дослідник Алок Матхур у своїй монографії констатує кризу пакистанської ідентичності, які формувалася на основі теорії двох націй[4].

---

[1] Бжезінський З. Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади. Львів. 2012. С. 81.
[2] Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. История Пакистана. XX век. Москва, 2003. С. 52.
[3] Плешов О. Ислам и политическая культура общества. Парадоксы консервативной традиции // Азия и Африка сегодня. 2003. № 2. С. 20
[4] Энциклопедия Пакистана. Москва, 1998. С. 15.

Наприкінці 2008 р. пакистанське посольство у Вашингтоні очолив відомий політолог Х. Хаккані, якому належить відома праця, присвячена ролі військових у політичному житті Пакистану[5].

Проблемам адаптації зовнішньої політики Пакистану до сучасних міжнародних реальностей присвячена монографія М. Хафіза[6].

У вітчизняній історіографії пакистанська тематика висвітлюється у монографії П.М. Ігнатьєва, яка присвячена ролі Індії у регіоні Південної Азії[7]. Ширше історія Пакистану висвітлюється російською історіографією. Провідні позиції у дослідженні зазначеної проблематики займають В. Белокреніцький, Р. Мукимджанова, О. Плєшов. Звичайно, розвиток українсько-пакистанських відносин на сучасному етапі залежить від адекватного розуміння процесів, які відбуваються у цій південноазійській країні. Власне цьому й присвячено нашу статтю.

Річка Інд поділяє Пакистан, розташований на стику Південно-Західної, Центральної та Південної Азії, на дві частини, обумовлюючи подальший поділ країни на провінції. Західніше розташовані малонаселені Північно-Західна прикордонна провінція та Белуджистан, які межують з Афганістаном та Іраном. Пакистан є федерацією племен зі слабкими центральними інститутами, хоча країні досталася кваліфікована еліта постколоніального періоду. На історичному етапі розподілу Британської Індії «політичний розвиток Пенджабу, Східної Бенгалії, Сінду, Північно-Західної прикордонної провінції, Белуджистану завершився їхнім об'єднанням у мусульманській державі», але «дестабілізуючий вплив етнічно релігійного фактору не був нейтралізований вже у незалежному Пакистані»[8].

Прихильники ідей радикального політичного ісламу з'явилися у Британській Індії ще на початку XIX ст. Але вже на початку XX ст. вони зберегли свої позиції лише у Північно-Західній Прикордонній провінції серед пуштунів. Зазначена провінція була утворена британською колоніальною адміністрацією у 1901 р. Відтоді провінція залишається «гарячою точкою». 17 липня 1947 р. на референдумі більша частина населення зазначеної провінції проголосувала за входження до Пакистану[9]. Частина пакистанських мусульман вважають іслам досконалою релігією, яка не потребує західної моделі демократії. Інші вважають, що іслам демократичний за своєю суттю. Вони переконані, що мусульмани вірять у рівність можливостей, відповідальність духовних і світських керівників перед Аллахом і людьми, право останніх вільно висловлювати свою точку зору. У відповідь радикальні ісламісти називають західні форми освіти несумісними з ісламськими цінностями. Усі мечеті у Пакистані належать державі. За підрахунками російського сходознавця Ю. Тиссовського, майже 70% пакистанських мулл займаються політичною діяльністю[10]. Зрозуміло, що для пакистанської ідентичності, яка ґрунтується на ісламі, викликом є сам факт, що за чисельністю мусульман Індія є другою мусульманською країною світу після Індонезії.

Територіальний поділ Британської Індії 1947 р. перетворив пакистанську провінцію Сінд на пристанище для біженців з Індії. На початку 1990-х рр. етнічні проти-

[5] Haqqani H. Pakistan: Between Mosque and Military. Washington. 2005. P. 29.
[6] Hafeez M. Pakistan: Founders aspirations and today's realities. Oxford. 2001. P. 44.
[7] Ігнатьєв П.М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. Чернівці. 2006.
[8] Ibid. С. 86.
[9] Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. Указ. раб. С. 94.
[10] Тыссовский Ю.К. «Крестоносцы» против ислама. Москва: Наука, 2011. Т. 1. С. 288.

річчя провокують конфлікт між вихідцями з Індії «мухаджирами» та пенджабцями й пуштунами. Центром цього протистояння є місто Карачі. Російський дослідник О. Плєшов, визнаючи іслам як інструмент творення пакистанської політичної культури, наголошує на відмінностях між «міським ісламом» богословів улемів і «сільським народним ісламом». На відміну від «народного ісламу», пов'язаного з регіональною етнічною культурою та толерантністю до інакодумства, міський іслам є більш нетерпимим і схильним до кровопускання[11]. Водночас треба мати на увазі, що мусульманська громада Пакистану поділяється на нащадків арабів, персів, тюрків, афганців, які сюди переселилися та нащадків навернених у мусульманство індійців.

Загалом для політичної системи Пакистану, як слушно зазначає російський дослідник В.Я. Белокреніцький, властивим є «персоналістський авторитаризм як авторитарний режим влади, за якого персона правителя відіграє символічну, законодавчу, виконавчу владу та спирається у своїх діях на сприяння найближчого оточення»[12]. Збройні сили в умовах авторитарних режимів не лише є інструментом влади правлячих бюрократичних угруповань, а й безпосередньо впливають на політичні процеси, трансформацію соціальних структур, розробку основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики. Для Пакистану не властива ситуація, коли військові виступали за демократизацію та лібералізацію режиму. Адже це не відповідає їхній ментальній традиції та соціальній ідентифікації.

У науковій літературі можна знайти опис політичного циклу історії Пакистану, який вписується в алгоритм: військова диктатура, генерал-президент, повстання проти нього військової хунти, вибори, цивільний уряд, економічний і соціальний хаос, військовий переворот. Попри наявність двопалатного парламенту, досить впливового суддівського корпусу, який складається із суддів Верховного Суду та Федерального шаріатського суду, бурхливого багатопартійного життя, Пакистан демонструє традиційні суперечності між президентським і прем'єрським інститутами влади. Конституція Пакистану лише зобов'язує зміцнювати братські зв'язки з мусульманськими країнами. Офіційні концепції зовнішньої політики, національної безпеки або оборони Пакистану не приймаються. Але це не означає, що зазначені процеси взагалі не мають доктринальних засад.

На нашу думку курс мусульманської еліти на відокремлення від Індії пояснюється соціально-політичними інтересами цієї еліти. Адже мусульманська еліта складалася із землевласників та ісламського духовенства. Їх не влаштовувала ідея демократичного правління, яка неминуче мала привести до земельної реформи та секулярного законодавства. Тож створення Пакистану за таких умов видавалося неминучим. Але й проблеми з демократією також обумовлюються «генетичним» походженням пакистанської державності та соціальною структурою цього суспільства.

На момент проголошення незалежності Пакистану рівень грамотності у країні не перевищував 13% населення[13]. Не вистачало середніх шкіл для хлопчиків, не кажучи вже за дівчаток. Більшість вищих наукових і дослідницьких центрів залишилися в Індії. «Батьки-засновники» Пакистану сподівалися поєднати у системі освіти досягнення західної цивілізації з нормами та цінностями ісламу. Це обумовило гібридизацію традиціоналізму й обережної модернізації. Регіональні політичні уподобання у

[11] Плешов О.В. Ислам, исламизм и номинальная демократия в Пакистане. Москва, 2003. С. 255.
[12] Белокреницкий В.Я. Персоналистский авторитаризм в Пакистане (к вопросу о политической культуре и режиме власти в восточном варианте) // Восток. 2005. № 6. С. 74.
[13] Плешов О.В. Ислам, исламизм и номинальная демократия в Пакистане… С. 183.

Пакистані спираються на інтереси великого капіталу провінції Сінд і переважно аграрного Пенджабу. Причому вихідці з Пенджабу складають більшість у державному апараті та пакистанській армії. Пакистану властива кланова боротьба представників провінції, яка контролює владу, спрямована на знищення бізнесу політичної еліти іншої провінції. Ця специфіка робить недієздатною усі випробувані у пакистанському середовищі політичні системи: парламентську, президентську, військову та гібрид парламентсько-президентської влади. Пакистану також властиве насилля між представниками різних етнічних і релігійних груп. Підхід «батька» пакистанської нації М.А. Джинни до формування державних структур Пакистану ґрунтувався на ідеї світської держави з міцними мусульманськими традиціями, що до певної міри нагадувало концепцію «батька» усіх турків – Ататюрка. Але після смерті М.А. Джинни в 1948 р. у Пакистані помітно активізувалися ісламські фундаменталісти[14].

Ідейним натхненником сучасного ісламського фундаменталізму у Південній Азії є Абдулла Абу-ль-Аала Маудуді (1903-1979). Він ще 1941 р. створив партію «Джамаат-і-ісламі», яка виступала проти секулярної демократі. Наприклад, з 58 релігійних політичних партій, які існували на час заснування Пакистану, двома найбільш потужними є «Мусульманська ліга» (створена у грудні 1907 р. в Карачі) та «Джамаат Улема-і-іслам»[15]. Остання є найбільш впливовою релігійно-політичною організацією Пакистану, яка виступає за встановлення «ісламського порядку» у всьому світі. Партія була створена 25 серпня 1941 р. й до 1972 р. її лідером був А.А. Маудуді. Партія морально-політично підтримує афганський рух Талібан. Серед сунітів найбільш непримиренно до іновірців ставляться улеми-барелві, які 1948 р. створили партію «Співтовариство пакистанських богословів»[16]. Потужними були ісламські інтеграційні й інтернаціональні інтенції. Зокрема, у 1952 р. на території Пакистану була створена «Партія ісламського звільнення» (Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі), яка ставить собі за мету усунення від влади у мусульманських країнах світських режимів, запровадження у них суто ісламських форм правління та інтеграцію в єдину державу[17].

У 1953 р. пакистанські шиїти створили власну суспільно-політичну організацію «Шиїтська конференція». До конфесії шиїтів належить олігархічний клан родини Хабібів. Цікаво, що ісмаїліти також неоднорідні та складаються із двох сект: нізарітів і мусталітів. Така конфесійна строкатість пакистанського суспільства також перешкоджає «єдиному ортодоксальному» формуванню зв'язків між ісламом і політикою.

У 1954 р. Індія остаточно оголосила свою частину Кашміру власним штатом. Внаслідок цього позиція Пакистану ще більше стала радикальною. Зазначимо, що до 1954 р. у політичному житті Пакистану домінувала «Мусульманська ліга». За цей час посилилися економічні та політичні протиріччя між Західним Пакистаном і Східним Пакистаном. Нездатність правлячої партії розв'язати нагальні проблеми стимулювала появу опозиційних партій: «Авамі ліг» (Народна партія), «Азад Пакистан» (Вільний Пакистан) та інших[18]. У Пакистані склався так званий істеблішмент, який на-

---

[14] Тыссовский Ю.К. «Крестоносцы» против ислама. Москва, 2011. Т. 1. С. 62.

[15] Филимонова А.Л. Этнорегионализм versus мусульманская общность в Британской Индии // Восток. 2010. № 5. С. 86.

[16] Энциклопедия Пакистана… С. 82.

[17] Mathur Alok. «The 2-nation Theory». A Study in the Context of Crises in Pakistan. Jaipur. 1994. P. 190.

[18] Викрам Суд. Радикальный ислам в регионе и его влияние на Южную Азию // Радикальный ис-

раховує 400-500 осіб, пов'язаних між собою кланово-родинними та соціально-інституційними узами, які визначають внутрішню та зовнішню політику країни.

29 лютого 1956 р. Установчі збори прийняли Конституцію, яка проголосила Пакистан федеративною Ісламською республікою та встановила парламентську форму правління. Торговельно-промислові кола Пакистану були невдоволені монополією на владу земельних власників. В умовах внутрішньополітичного хаосу 8 жовтня 1958 р. пакистанська армія здійснила військовий переворот. Главою держави став генерал М. Айюб-хан (1907-1974). Він народився у небагатій пуштунській родині, воював з японцями у Бірмі, навчався у британському військовому коледжі «Сандхерст». Айюб-хан намагався, спираючись на підтримку армії, бюрократії всередині Пакистану, а також США, за його межами модернізувати країну «згори»[19]. Військові репресивними засобами намагалися «підморозити» високий градус суспільного невдоволення. До земельної реформи 1958 р. на клан Бхутто у провінції Сінд, – за спогадами Беназір Бхутто, – працювала більшість сільськогосподарських робітників[20].

У 1958-1971 рр. пакистанські військові тримали владу в країні у своїх руках. Потребу цього обумовлювали соціально-економічні та сепаратистські проблеми. Військові намагалися діалектично поєднати практику «республіки» та поняття «іслам». Армія не може займатися цивільним менеджментом. Натомість військові контролювали діяльність цивільної адміністрації на місцях, активно використовуючи іслам для зміцнення свого становища, будучи проти монополізації влади ісламістами. 1 березня 1962 р. була опублікована нова Конституція, яка перетворила Пакистан на президентську республіку. Влітку того ж року легалізувала свою діяльність партія «Мусульманська ліга». У 1967 р. Зульфікар Алі Бхутто створив «Партію пакистанського народу», яка опинилася в опозиції до Айюб-хана[21]. Після поразки у війні з Індією 1965 р. правлячий у Пакистані режим заглибився у кризу.

25 березня 1969 р. М. Айюб-хан передав владу генералу А.М. Яхья-хану (1917-1981). Однак лідер «Партії пакистанського народу» Зульфікар Алі Бхутто переміг на виборах 1970 р. з концепцією «ісламського соціалізму». Хоча реально програма його партії була досить секулярною і не зовсім соціалістичною. Внаслідок відділення Східної провінції у 1971 р. Пакистан втратив важливий ринок збуту своїх промислових виробів.

Після втрати Східного Пакистану 20 грудня 1971 р. А.М. Яхья-хан пішов у відставку та передав владу З.А. Бхутто. Його уряд націоналізував частину пакистанської промисловості та провів аграрну реформу. У червні 1972 р. під час переговорів з Індірою Ганді у Сімлі З.А. Бхутто показав себе вправним дипломатом. Беназір Бхутто згадувала, що «Індіра Ганді діяла з позиції сили, вимагаючи загальної угоди, яка мала врегулювати статус Кашміру. Пакистан пропонував рухатися крок за кроком»[22].

У 1972 р. загострилися протиріччя між «Пакистанською народною партією» й ісламістами з партії «Джамаат ісламі» з приводу визнання незалежності Бангладеш. Вони звинуватили З.А. Бхутто у відході від традиційних ісламських цінностей і способу життя. 14 березня 1973 р. набула чинності нова Конституція, яка повернула Пакистан до республіканського парламентського устрою та федералізму.

лам. Взгляд из Индии и России. Москва, 2010. С. 50.

[19] Плешов О. Ислам и политическая культура общества… С. 29.

[20] Haqqani H. Op. cit. P. 45.

[21] Викрам Суд. Указ раб. С. 219.

[22] Haqqani H. Op. cit. P. 81.

Пакистанські військові опинилися у непростому становищі, позаяк конкуренцію їм почали складати радикальні ісламісти. Можна погодитися з думкою вітчизняного дослідника П.М. Ігнатьєва про те, що причинами ісламізації Пакистану є «відсутність легітимної центральної влади, яка здобувається шляхом переворотів військовим генералітетом, її загравання з ісламсько-радикальними елементами, проблема об'єднання різних груп біженців у країні, тиск впливового ісламського лобі ззовні Пакистану на його політичні інститути, поширені бідність та безробіття»[23]. Однак і цивільна адміністрація З.А. Бхутто у 1971-1977 рр. не змогла подолати глибоку внутрішньополітичну кризу в Пакистані. Утім, досі правові аспекти, інституційна й організаційна основа зовнішньополітичного курсу країни ґрунтується на положеннях Конституції Ісламської Республіки Пакистан, прийнятої у серпні 1973 р. Хоча, звичайно, впродовж декількох десятиріч неодноразово змінювалися зовнішньополітичні пріоритети Пакистану.

5 липня 1977 р. в Пакистані було встановлено третій за рахунком «військово-бюрократичний режим» на чолі з генералом Мухаммадом Зія-уль-Хаком. Генерал вдало використав опозиційні настрої проти З.А. Бхутто, які домінували у середовищі міського середнього класу, чимало членів якого були прихильниками радикальної партії «Джамаат ісламі». Зокрема, скасували запроваджений у січні 1977 р. сільськогосподарський податок на великих землевласників. Політика ісламізації у Пакистані, яку проводив «генерал-ісламіст», співпала з ісламською революцією в Ірані. Але створити цілком «ісламську державу» Зія-уль-Хак не хотів.

4 квітня 1979 р. колишнього прем'єр-міністра та лідера «Пакистанської народної партії» З.А. Бхутто стратили, позаяк він залишався єдиним реальним конкурентом Зія-уль-Хака у боротьбі за владу. Беназір Бхутто не виключала того, що З.А. Бхутто Центральне розвідувальне управління США вирішило прибрати після його відмови анулювати розвиток пакистанської ядерної програми[24]. 16 жовтня 1979 р. у Пакистані була заборонена легальна партійна діяльність. Родину Бхутто дозволяли згадувати у газетах лише у компрометуючих її новинах. Складними залишалися відносини між урядом з одного боку, армією та цивільною бюрократією – з іншого боку. Вони продовжували конкурувати за домінантне місце в ієрархії влади та за дефіцитні ресурси. Вперше в історії Пакистану в період правління генерала Зія-уль-Хака участь у владі брали фундаменталістські ісламські партії. Вони збиралися будувати «істинно ісламське суспільство загальної рівності та добробуту»[25].

Після ісламської революції 1979 р. в Ірані посилилося протистояння між пакистанськими шиїтами, підтриманими Іраном і сунітами, за якими стоїть Саудівська Аравія. Саудівські ваххабіти як мусульмани-суніти проводять політику посилення свого впливу серед переважної більшості пакистанських сунітів. Адже шиїти у Пакистані складають не більше 10 відсотків мусульман, тобто вони є конфесійною меншиною. 16 вересня 1979 р. Зія-уль-Хак виступив із пропозицію наведення «ісламського порядку», який мав забезпечити громадянам Пакистану можливість «вести ісламський образ життя»[26]. Цей крок можна розглядати як своєрідну сунітську реакцію на іранську шиїтську ісламську революцію. Пакистанська партія «Джамаат ісламі» стала найбільш активним прихильником розвитку пакистансько-саудівських

[23] Ігнатьєв П.М. Вказ. пр. С. 271.
[24] Haqqani H. Op. cit. P. 110.
[25] Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. Указ. раб. С. 314.
[26] Тыссовский Ю.К. Указ. раб. С. 109.

відносин.

Процес ісламізації посприяв глибокому розколу у пакистанському суспільстві. За даними перепису населення 1981 р. у Пакистані проживали 1 млн. 27 тис. індусів, 1 млн. 360 тис. християн, 104 тис. членів секти ахмадійців, 25 тис. сикхів, буддистів, парків, бахаїстів. Причому майже 20% населення країни на той час складали шиїти[27]. 6 лютого 1981 р. «Партія пакистанського народу», «Мусульманська ліга» та низка ісламістських партій створили «Рух за підновлення демократії», який вимагав скасування військового стану та передачі влади цивільному уряду, скасування цензури та звільнення політичних в'язнів, проведення виборів відповідно до Конституції 1973 р., захист прав федеральних одиниць Пакистану.

19 грудня 1984 р. на референдумі було легалізовано урядовий курс ісламізації політики. Після цього було оголошено, що генерал Зія-уль-Хак став президентом на наступні п'ять років. Однак вибори до місцевих органів влади проводилися на непартійній основі. Тож з точки зору класичної демократії інтереси усіх груп пакистанського суспільства у формуванні політики національної безпеки представлені не були. Хоча, звичайно, пакистанська еліта стверджувала протилежне.

Також за правління Зія-уль-Хака в Пакистані були введені шаріатські суди. У науковій літературі цей крок пояснюється тим, що на відміну від Зульфікара Алі Бхутто, близького до синдхських суфійських шейхів, Зія походив із етнокастової групи арайн, яка найбільше постраждала від поділу Британської Індії. На думку Беназір Бхутто, «політика ісламізації поділила й деморалізувала країну. Більшість пакистанців ханафіти, прихильники поміркованого напрямку в ісламі, терпимі до релігійних меншин»[28].

Політика ісламізації допомагала залучати до Пакистану капітал із Саудівської Аравії. Іслам є у Пакистані державною ідеологією, яка інтегрує у пакистанську політичну націю різні племінні групи. Утім, значна частина пакистанських офіцерів вважала радикальну ісламізацію безперспективною. Однак пакистанські військові традиційно обґрунтовують свій прихід до влади політичною нестабільністю, загрозою безпеці країни, необхідністю захисту ісламу. Причому пакистанська армія, на відміну від турецької армії, за Зія-уль-Хака була одним із ініціаторів та інструментом ісламізації усіх сторін суспільного життя. За такого режиму мова не може йти навіть про обмежену демократію. Великі землевласники, буржуазія, середні прошарки, духовенство, вожді племен, цивільна бюрократія мають консолідовані зовнішньополітичні інтереси. Утім, радикальна частина опозиції режиму Зія-уль-Хака, об'єднана у «Рух за відновлення демократії», навіть закликала провінції Сінд, Белуджистан і Пуштуністан опонувати Пенджабу з приводу реалізації ідеї створення конфедерації як «порятунку пакистанської державності»[29].

У 1984 р. було створено «Національний фронт мухаджирів», який упродовж 1988-2002 рр. здобував прихильність мухаджирів у Карачі. Внаслідок цього Карачі стало місцем частих міжетнічних зіткнень. Окрім мухаджірів, на статус окремої нації претендують мешканці Пенджабу, які розмовляють мовою сірайкі, та белуджі, які активізувалися після 2003 р. Відтоді у провінції Белуджістан триває громадянська війна між місцевими повстанцями та пакистанською армією. Утім, більшість белуджів є

[27] Воробьев В.В. Правление Мухаммада Зия-уль-Хака и его влияние на развитие Пакистана // Восток. 2011. № 1. С. 85.
[28] Тыссовский Ю.К. Указ. раб. С. 360.
[29] Ігнатьєв П.М. Вказ. пр. С. 179.

сунітами, тому пріоритетним приводом до конфронтації є мовно-автономні права.

Скасування 30 грудня 1985 р. військового стану у Пакистані більше нагадувало рекламний трюк для Заходу. Передумовою цього було затвердження рішення про звільнення військового керівництва від відповідальності за дії, вчинені в умовах військового стану. Інтригу до внутрішньополітичного життя Пакистану у квітні 1986 р. внесло повернення до країни лідера опозиції Беназір Бхутто. Вже до 21 червня 1988 р. вона видала мемуарно-біографічну книгу «донька Сходу». Це засвідчило послідовність опозиції у підготовці до перехоплення влади у військових. Однак саме за правління Зія-уль-Хака військова влада сильно придушила й без того чахлі паростки демократичної політичної культури у Пакистані. Це обумовило складності з подоланням важкого політичного спадку правління Зія-уль-Хака[30].

Після загибелі у авіаційній катастрофі 17 серпня 1988 г. президента Пакистану Зія-уль-Хака відбувалася суперечлива лібералізація політичного режиму. Позаяк Зія-уль-Хак у питанні ісламізації пакистанського суспільства готовий був йти до кінця, його смерть позбавила країну кровопролиття та відкрила шанс для повернення до демократії. Утім, під час чотирьох виборчих кампаній 1987-1997 рр. боротьба у Пакистані за владу відбувалася між представниками різних кланових інтересів. За цей час влада чотири рази переходила від «Пакистанської народної партії» до «Пакистанської мусульманської ліги» й у зворотному напрямку, але жоден уряд не був при владі увесь конституційний термін.

Головна боротьба на виборах до Національних зборів Пакистану, які проходили 16 листопада 1988 р., розгорнулася між «Партією пакистанського народу» на чолі з Беназір Бхутто й «Ісламським демократичним альянсом» (у складі Мусульманської ліги, «Джамаат ісламі» й інших мусульманських партій). Прем'єр-міністром стала Беназір Бхутто – донька страченого Зульфікара Алі Бхутто. Свій перший закордонних візит у січні 1989 р. вона зробила до Саудівської Аравії, де до 1988 р. був розквартирований пакистанський військовий контингент. Демонструючи пріоритет відносин із арабськими державами Перської затоки, Беназір Бхутто також відвідала Катар і Кувейт. У жовтні 1989 р. Пакистан відновив (вийшов 1971 р.) членство у Британській Співдружності націй.

У 1989 р. активізувалася громадянська війна в індійській частині штату Кашмір. П'ятнадцять радикальних ісламістських угруповань Кашміру створили «Об'єднану раду джихаду». Причому, за визнанням колишнього керівника Міжвідомчої розвідки Пакистану генерал-лейтенанта у відставці Хаміда Гула, «джихад у Кашмірі щорічно коштує Пакистану 100 млн. дол.» В свою чергу пакистанські спецслужби звинувачують Індію у фінансуванні терористичної діяльності руху мухаджирів (переселенців із Індію) у Сінді[31].

Уряду Б. Бхутто довелося зіштовхнутися з радикалізацію моджахедів у Кашмірі, що негативно вплинуло на пакистансько-індійські відносини. Не менш складними були внутрішньополітичні проблеми, адже з травня 1990 р. у рідній провінції Бхутто – Сінд – тривали заворушення між корінними її мешканцями та мухаджирами, тобто переселенцями з Індії. Але приймати рішення з цих проблем уряду Б. Бхутто не довелося. 6 серпня 1990 р. уряд Беназір Бхутто за звинуваченнями у корупції був відправлений у відставку. До того ж окупація 2 серпня 1990 р. іракськими військами

[30] Воробьев В.В. Указ.раб. С. 85.
[31] Ibid. С. 87.

Кувейту нанесла збитки торговельно-економічним інтересам Пакистану. До цієї війни саме з Кувейту Пакистан отримував більшу частину нафти.

США, з метою звільнення Кувейту, пропонували Пакистану створити разом з Єгиптом і Туреччиною 100 тис. військовий контингент, але відповідно до пакистансько-саудівської угоди 1982 р. про співробітництво у сфері оборони Пакистан направив до Саудівської Аравії лише 10 тис. військовий контингент. Мотивом проти ширшої участі в операції у Перській затоці стали напружені відносини з Індією (Саудівська Аравія традиційно підтримує Пакистан у питанні «самовизначення на чесному і вільному плебісциті» населення Кашміру.). Рішення направити контингент до Саудівської Аравії було піддано критиці з боку пакистанських ісламістів, які вбачали в Іраку основного ворога Ізраїлю і не хотіли послаблення Багдаду. Позаяк, на думку Вашингтону, Пакистан у критичний момент проявив себе як ненадійний союзник, у жовтні 1990 р. конгрес США прийняв рішення про призупинення допомоги Ісламабаду. Не менш важливим фактором посилення ісламського радикалізму у Пакистані стали економічні негаразди. Це дало потужне ідеологічне обґрунтування поширенню політично мотивованого насилля.

24 жовтня 1990 р. на дострокових парламентських виборах перемогу святкував «Ісламський демократичний альянс», лідер якого Наваз Шариф став прем'єр-міністром. Показово, що вже 18 квітня 1993 р. президент Гулам Ісхак-хан усунув від влади Н. Шарифа, але 26 травня 1993 р. суд визнав указ президента незаконним. Під тиском військових 18 липня 1993 р. президент і прем'єр-міністр одночасно пішли у відставку. На позачергових виборах 6 жовтня 1993 р. знову перемогла партія Беназір Бхутто. Її уряд продовжив політику економічної лібералізації. Однак у жовтні 1996 р., у найважчий для пакистанської економіки момент, Міжнародний валютний фонд відмовив у кредиті. Пакистан у цей час за міжнародними рейтингами вийшов на друге місце в світі по обсягам корупції, більше половини економіки країни перебували «у тіні».

В умовах системної кризи 5 листопада 1996 р. Президент Пакистану Ф. Легхарі розпустив парламент і відправив у відставку уряд Б. Бхутто. На чергових позачергових виборах 3 лютого 1997 р. перемогу святкувала «Пакистанська мусульманська ліга» на чолі з Наваз Шарифом. Зазначена партія опинилася при владі у всіх провінціях країни, за винятком Белуджистану. Уряд нарешті подолав опір великих землевласників і ввів податок на прибутки. В інтересах міжнародних економічних зв'язків Пакистану вихідний був перенесений з п'ятниці на неділю. У квітні 1997 р. були внесені зміни до Конституції, внаслідок яких президент втратив право розпускати парламент і відправляти у відставку уряд. За звинуваченнями у корупції були звільнені навіть військові. У серпні 1997 р. було прийнято антитерористичний закон. У жовтні 1997 р. королева Великої Британії Єлизавета II відвідала Пакистан. На той час при Президенті Пакистану було створено новий дорадчий орган – Раду оборони і національної безпеки. До її складу увійшли керівники силових міністерств і збройних сил. Поява нової інституції мала закріпити роль президента та показати вирішальний вплив військових. Головним завданням цього органу стало вироблення рекомендацій голові держави щодо національної безпеки.

Визнавши поразку, 2 грудня 1997 р. пішов у відставку президент Ф. Легхарі. 31 грудня 1997 р. президентом став Мухаммад Рафік Тарар. Черговий період «парламентської демократії» у політичній історії Пакистану 1988-1999 рр. виявився суперечливим. Основна боротьба за владу точилася між «Пакистанською народною

партією» Беназір Бхутто та «Мусульманською лігою» Н. Шарифа. Останній не підтримував антиамериканської політики. Утім, на період 1994-1999 рр. припадає активна «місіонерська» діяльність войовничих радикальних ісламських груп. У листопаді 1998 р. навіть Національна асамблея Пакистану прийняла шаріатське законодавство. За деякими даними, впродовж цього часу навикам ведення бойових дій у різних тренувальних «нелегальних таборах» навчилися близько 100 тис. пакистанців.

Висновки. Двічі пакистанський уряд у 1988-1990 рр. й у 1993-1996 рр. очолювала Беназір Бхутто. Її основний опонент від партії «Пакистанська мусульманська ліга» Наваз Шариф був прем'єр-міністром у 1990-1993 рр. й у 1997-1999 рр. Їхні зовнішньополітичні пріоритети стосувалися спроб залагодження протиріч із США. Вкрай негативне значення для стану економіки Пакистану мали запроваджені у відповідь на проведення ядерних випробувань 1998 р. санкції. Пакистан завершив XX ст. у стані політичної нестабільності та невизначеності. Перетворення країни на ядерну державу не змінило слабкої економіки, розмитості пакистанської ідентичності, не могло нейтралізувати міжконфесійні та міжетнічні протиріччя. Внаслідок цього у XXI ст. Пакистан увійшов як країна, що постійно продукує регіональну та глобальну нестабільність.

REFERENCES

Belokrenickii, V.Ya. (2008). Etnoregionnalnye i religiozno-sektanskie konflikty v Pakistane [Ethnoregional and religious-sectarian conflicts in Pakistan]. In *Konflikty na Vostoke: etnicheskie i konfessionalnye* (pp. 341-350). Moskva: Nauka [in Russian].

Belokrenickii, V.Ya. (2005). Personalistskiy avtoritarism v Pakistanie (k voprosu o politicheskoy culture i rezhyme vlasti v vostochom variante)[Personalist authoritarianism in Pakistan (on the issue of political culture and regime of power in the eastern version)]. Vostok.6. 73-90. [in Russian].

Belokrenickii, V.Ya. & Moskalenko, V.N. (2003). Istoriay Pakistana. XX vek. [The history of Pakistan. Twentieth century.]. Moskva: Institut vostokovedenia RAN. [in Rassian].

Benazir, Bhutto (1991). *Doch vostoka* [Daughter of the East]. Moskva: Politizdat [in Russian].

Bzhezinskii, Zb. (2012). *Strategichne bachennia. Ameryka i kryza svitovoi vlady* [Strategic Vision. America and the crisis of world power]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Entsiklopediia Pakistana (1998). [Encyclopaedia of Pakistan]. Moskva: Vostochnaia literatura [in Russian].

Filimonova, A.L. (2010). Etnoregionalizm versus musulmanskaia obshnost v Britanskoi Indii [Ethnoregionalism versus Muslim community in British India]. *Vostok, 5,* 86-92 [in Russian].

Hafeez, M. (2001). *Pakistan: Founders aspirations and today's realities*. Oxford: Oxford University Press.

Haqqani, Hasan (2005). *Pakistan: Between Mosque and Military*. Washington: Cartoon Books.

Ignatev, P.M. (2006). *Indiia na shliahu do liderstva v Pivdennii Azii* [India on the Way to Leadership in South Asia]. Chernivci: Ruta [in Ukrainian].

Mathur, Alok (1994). *«The 2-nation Theory». A Study in the Context of Crises in Pakistan*. Jaipur: Publishing Books.

Pleshov, O. (2003). Islam i politicheskaia kultura obshestva. Paradoksy konservativnoi tradicii [Islam and the political culture of society. Paradoxes of the conservative tradition]. *Aziia i Afrika segodnia, 2*, 20-32 [in Russian].

Pleshov, O. (2003). *Islam, islamizm i nominalnaia demokratiia v Pakistane* [Islam, Islamism and Nominal Democracy in Pakistan]. Moskva: Vostochnaia literatura [in Russian].

Tyssovskii, Yu.K. (2011) *«Krestonoscy» protiv islama* [«Crusaders» against Islam]. T. 1.

Moskva: Nauka [in Russian].
Vasilev, L.E. (2011). Osobennosti borby s terrorismom v stranakh Tsentralnoi Azii v sovremeenyh usloviiah [Features of the fight against terrorism in Central Asia in modern conditions]. In *Mirovye derzhavy v Centralnoi Azii*. Moskva: IDV RAN [in Russian].
Vikram, Sud (2010). Radikalnyi islam v regione i ego vliianie na Yuzhnuiu Aziiu [Radical Islam in the region and its influence on South Asia].In *Radikalnyi islam. Vzgliad iz Indii i Rossii* (pp. 50-83). Moskva: MOF-ETC [in Russian].
Vilson, Dzhon (2010). Dolgaia voina radikalnogo islama v Pakistane [The long war of radical Islam in Pakistan]. In *Radikalnyi islam. Vzgliad iz Indii i Rossii* (pp. 401-403). Moskva: MOF-ETC [in Russian].
Vorobev, V.V. (2011). Pravlenie Muhammada Ziia-ul-Haka i ego vliianie na razvitie Pakistana [Reign of Muhammad Zia-ul-Haq and his influence on the development of Pakistan]. *Vostok, 1*, 85-97 [in Russian].

Ihor Horobets
(Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2416-7898

Peculiar Features of the Historical Development of Pakistan Statehood

The paper analyzes the main features of the historical development of Pakistan statehood. The idea of creating a «pure» Islamic state caused primarily the separation of Pakistan from British India in 1947. Since then, the Islamic factor has become crucial for the evolution of Pakistan statehood. Pakistan is a federation of tribes with weak central institutions, although the state has qualified post-colonial elite. Some Pakistani Muslims consider Islam to be a perfect religion that does not require a Western model of democracy. Others believe that Islam is democratic in its essence. In response, radical Islamists call Western forms of education incompatible with Islamic values. Pakistan political system is characterized by personalist authoritarianism as an authoritarian regime of power. Armed forces under the authoritarian regimes are not only the instrument of the power of ruling bureaucratic groups but also directly influence political processes, the transformation of social structures, development of the main trends of domestic and foreign policy. It is proved that the formation of the Pakistan political nation is complicated with interethnic, confessional, socio-economic and regional contradictions. Political elites in Pakistan had determined the confrontation with India as the strategic objective of the state. It is shown that the creation of atomic weapons only emphasized the asymmetry of the potential of India and Pakistan. The possession of atomic weapons could not solve the «tribal» problems of Pakistan statehood.

Keywords: statehood, Islam, Sunnis, Shiites, Pakistan, South Asia, atomic weapons

Надійшла до редакції / Received: 15.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 13.04.2019*

УДК 94 (497.11+497.16) «19/20»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).299

СЕРБО-ХОРВАТСЬКІ ВІДНОСИНИ У 90-х рр. XX – XXI ст.

Ігор Власюк
Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)
e-mail: vlasyuk@zu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4679-4101

У статті розкрито стан і проблеми розвитку сербо-хорватських відносин на сучасному етапі, з урахуванням їхнього історичного минулого. Проаналізовано причини та наслідки загострення цих відносин у 90-х рр. XX ст. Виділено позитивні кроки щодо нормалізації відносин між двома народами у XXI ст.

***Ключові слова**: серби, хорвати, відносини, війна, геноцид, ЄС*

Проблеми сербо-хорватських відносин на сучасному етапі залишаються актуальною темою для історичних досліджень. Необхідно зазначити, що в українській історичній науці вони є малодослідженими та потребують подальшого ґрунтовного осмислення, особливо у XXI ст. Зокрема, розвиток цих відносин переважно у 1990-х рр. проаналізовано у низці досліджень українських і зарубіжних істориків, серед яких необхідно виділити праці: О. Бірюкової[1], М. Нагірного[2], О. Гуськової[3], А. Соколова[4] й ін.

Метою статті є комплексне дослідження головних тенденцій і проблем сербо-хорватських відносин у 90-х рр. XX – XXI ст.; спроба відповіді на складні, суперечливі питання взаємин між цими двома південнослов'янськими народами, з урахуванням їх історичного минулого.

Завданнями дослідження є аналіз історичного минулого сербів і хорватів у попередні епохи; виявлення динаміки розвитку сербо-хорватських відносин у 90-х рр. XX – XXI ст., зв'язку їх із зовнішніми чинниками (зокрема, євроінтеграційними процесами); виділення причин загострення цих відносин на сучасному етапі; аналіз кроків щодо нормалізації відносин між двома народами у XXI ст.

Відмінності розвитку сербів і хорватів виявлялися ще з періоду середньовіччя. Аналізуючи ці процеси, важливо зазначити, що:

1) між сербськими та хорватськими племенами існувала боротьба за територію та впливи ще з VII ст., періоду заселення ними Балканського півострова; 2) хорвати від-

---

[1] Бірюкова О.О. Сучасні Балкани: внутрішньополітичні проблеми та зовнішньополітичні перспективи // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». 2009. № 861, Вип. 15. С. 218-227.

[2] Гуськова Е. Независимая Хорватия с независимыми сербами // Югославия в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. К.В. Никифоров. Москва: «Индрик», 2011. С. 775-804; Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000). Москва: Русское право / Русский национальный фонд, 2001. 720 с.

[3] Нагірний М. Хорватсько-сербська війна: уроки для України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2015. Вип. 1, Ч. 2. С. 207-210.

[4] Соколов А.В. Процессы нормализации отношений между бывшими республиками СФРЮ на современном этапе (внешние и внутренние факторы): автореф… канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 2008. 33 с.

чули більший місіонерський вплив на своїх землях з боку Римської курії християнської церкви; у той час як серби перебували під геополітичним і духовним впливом з боку Візантійської імперії та Східної церкви; 3) державотворчі процеси на хорватських землях привели до створення своєї першої незалежної держави у X ст.; сербські племена тривалий час ворогували між собою до другої половини XII ст., коли було об'єднано їх під владою династії Неманичів (1165-1367); 4) хорватські феодали ще в епоху королівства в XI ст. заявили про себе як про важливу політичну силу в державі, зберігаючи свій вплив навіть в умовах перебування під владою угорських королів; сербський клас феодалів сформувався, на думку Ф. Дворніка, досить пізно і тому не міг до XIV ст. суттєво впливати на обмеження влади сербських правителів[5]; намісники часів Стефана Душана (1331-1355) заявили про свої сепаратистські настрої лише після його смерті; 5) хорвати у Новий час відчули великий вплив з боку європейських держав, перебуваючи під владою династії Габсбургів; вони змогли зберегти свої традиційні державні інститути, маючи свій парламент (Сабор) і місцевого правителя (бана); серби ж боролися за національне визволення з Османською імперією, їх прагнення набули більше визвольних та об'єднавчих ідей при відновленні державності; 6) важливо також відмітити, що хорвати у складі Угорського королівства продовжували перебувати у рідному для них релігійному середовищі (римо-католицькій вірі), тоді як серби на чолі з Печським патріархатом Сербської православної церкви постійно боролися проти поневолення, принижень та утисків з боку турків; 7) хорвати у 1918 р. практично готові були у сприятливий момент закінчення Першої світової війни до об'єднання під своєю владою частини південних слов'ян; їхні автономістські погляди значно розходилися з ідеями сербів, які тяжіли до унітаризму, монархічного правління. Періоди перебування хорватів у складі міжвоєнного королівства Югославії, часів правління Тіто (1945-1980) виявили практично різне бачення шляхів розвитку державності (діяльність хорватських депутатів у парламенті Королівства сербів, хорватів і словенців; події «Хорватської весни» 1971 р. тощо)[6].

Тому станом на початок 1990-х рр. Хорватія, до того ж як одна з найрозвинутіших економічно республік СФРЮ, була готова до відокремлення та прагнула цього. Перемога на виборах 1990 р. Християнської демократичної співдружності на чолі з Франьо Туджманом у Хорватії, на думку Д. Гайдая, пояснювалася прагненнями хорватського суспільства до змін у політичній та економічній сферах, посилювалася обіцянками їх побудувати заможну, незалежну та європейську державу. З іншого боку, це призвело до міжнаціонального протистояння та міжетнічного поділу політичних партій (так, Сербська народна партія представляла інтереси сербів у Хорватії). В Сербії у цей час правляча верхівка посилювала націоналістичні настрої, побоювання втрати державності та національних прав сербів; виразником їх стала Соціалістична партія Сербії на чолі із Слободаном Мілошевичем[7].

Проблема геноциду сербів, а також хорватів періоду Другої світової війни є

[5] Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2000 // Ізборник. URL: http://litopys.org.ua/dvornik/dv.htm

[6] Чиркович С.М. История сербов; Пер. с сербскохорв. Москва: Изд-во «Весь мир», 2009. 448 с.; Фрейдзон В.И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 318 с.

[7] Гайдай Д.Ю. Формування партійних систем Хорватії, Сербії, Боснії і Герцеговини // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / С.В. Ківалов (голов. ред.). Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 46. С. 261-262.

окремою трагічною сторінкою, ранами на тілі обох народів, які продовжують нагадувати про себе і сьогодні.

Відомо, що 10 квітня 1941 р. було створено Незалежну Хорватську державу, під керівництвом керівника усташів Анте Павелича. Моноетнічна ідеологія усташського режиму зробила головними ворогами Хорватії сербів, євреїв і циган. Злочинні факти геноциду цього режиму проти названих народів на хорватській території (знищено понад півмільйона сербів; при цьому застосовувались жахливі методи тортур над в'язнями концтаборів; відбувалося насильне перехрещення сербів у римо-католицьку віру). Кількість загиблих сербів у концтаборі Ясеновац у різних оцінках становить від 280 тис. до 700 тис. осіб. На міжнародній історико-богословській конференції «Православно-католицький діалог після Ясеновача» (28 жовтня 2010 р., Санкт-Петербург), за результатами багатьох досліджень, кількість загиблих у концтаборі Ясеновац-Доня Градина була названа у 700 тис. ні в чому не винних чоловіків, жінок і дітей, серед яких було 500 тис. сербів, 40 тис. циган, 33 тис. євреїв[8].

З іншого боку, хорвати свідчили про факти геноциду щодо їхнього народу з боку сербських партизан. Незважаючи на ці трагічні події в історії обох народів, спільна боротьба проти німецько-нацистського окупаційного режиму на території Югославії змогла об'єднала частину хорватів із сербами у національно-визвольній армії під керівництвом Й. Броз Тіто.

Напруженість у відносинах між двома країнами з приводу трагічного минулого сербів часів Другої світової війни продовжує зберігатись. Так, 22 липня 2016 р. суд Загреба скасував вирок і повністю реабілітував одного хорватського кардинала, якого було засуджено судом Югославії до позбавлення волі та 16 років примусових робіт і на 5 років позбавлення усіх громадянських і політичних прав за пособництво нацистам у роки Другої світової війни. Це рішення суду викликало негативну реакцію та різкі висловлювання з боку влади Сербії, що призвело до ноти протесту з боку Хорватії. У ній йшлося про нетерпимість сербської влади, неприйняття нею європейських цінностей і втручання у внутрішні справи суверенної держави з боку Белграду. Однак, МЗС Сербії негайно відреагував зустрічним документом, в якому розцінив дану справу як реабілітацію Незалежної держави Хорватії та фашизму. Як було зазначено, Сербія виступає за добросусідські відносини та примирення, але ніхто не повинен принижувати Сербію і жертв усташського терору[9].

У липні 2018 р., виступаючи в Ясеноваці, Президент Хорватії К. Грабар-Кітарович висловила глибоку скорботу за всіма жертвами Голокосту в Хорватії та колабораціоністського режиму усташів періоду Другої світової війни, який приніс жахливі страждання єврейській громаді, а також сербам, циганам і хорватам, а також всім тим, хто вважався ворогам режиму того часу. Вона також, у черговий раз, засудила будь-який тоталітарний режим, нацизм, фашизм, комунізм і підкреслила, що освіта є найпотужнішою зброєю проти усіх форм радикальної ідеології, поділу, ненависті та расизму. З іншого боку, Президент Хорватії рішуче засудила і маніпуляції з кількістю жертв голокосту в концентраційному таборі Ясеновац, що не засновані на історичних фактах і використовуються у політичних цілях або для нав'язування колек-

[8] Брдар С., Брдар С. Концентрационный лагерь Ясеновац (1941-1945). Доклад на международной историко-богословской конференции «Православно-католический диалог после Ясеновача» // Православие.ru. 06.12.2010. URL: http://www.pravoslavie.ru/43279.html

[9] Сербия и Хорватия обменялись нотами протеста // Senica.ru. 28.07.2016. URL: http://www.senica.ru/serbia/news/serbiya-i-khorvatiya-obmenyalis-notami-protesta

тивної провини Хорватії та хорватському народу, оскільки багато хорватів тоді виступали проти режиму усташів, віддаючи життя за свободу та людяність[10].

Глибинними причинами сербо-хорватського конфлікту у Хорватії на початку 1990-х рр. окремі дослідники називають різне ставлення сербів і хорватів до існування СФРЮ. У відповідь на дії представників Сербської автономної області у 1991 р. було застосовано акти перевірки сербів на лояльність хорватській владі, арешти та переслідування їх[11].

Як зазначає О. Бірюкова, напруженість між двома країнами зберігалася у 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку зі становищем сербів у Хорватії, які нерідко змінювали національність, прізвища, приймали католицизм; сербський націоналізм посилювався і через звільнення з роботи через етнічну приналежність[12].

У 1992-1994 рр. на сербо-хорватські відносини впливала внутрішньополітична ситуація у Хорватії та Союзній Республіці Югославії, а також події громадянської війни в Боснії і Герцеговині.

Війна у Хорватії (1991-1995) мала трагічні підсумки: взаємні етнічні чистки сербського та хорватського населення; загибель понад 30 тис. людей; півмільйона стали біженцями; знищувалися міста та села; негативні наслідки для економіки Хорватії (понад 30 млрд. дол. прямих збитків)[13].

Сьогодні часто проводяться паралелі між вирішенням проблеми сепаратизму у Хорватії в 1995 р. та подіями в Україні на Донбасі. Олександр Левченко, посол України в Хорватії та Боснії і Герцеговині у 2010-2017 рр., вважає, що у ключовому питанні український і хорватський сценарії надто відрізняються тим, що, зокрема, жодна політична сила в Хорватії не виступала за від'єднання сепаратистських територій. На його думку, хорватський досвід також вчить, що завжди є негідники, які на війні та людських стражданнях заробляють великі гроші. Конфлікт у Хорватії, підкреслює він, мав виразні ознаки міжнаціонального та міжрелігійного зіткнення (сербів з хорватами, православних з католиками), а на Донбасі протистояння є більше світоглядного характеру, без чіткого поділу за релігійною чи національною ознакою[14].

На початку ХХІ ст. сербо-хорватські відносини, на відміну від 1990-х рр., розвивались більше з позитивними тенденціями, хоча й досить складно. Важливим чинником цього процесу були зміни у владних відносинах у Союзній Республіці Югославії (прихід до влади В. Коштуніци у вересні 2000 р., арешт колишнього союзного президента С. Мілошевича; перехідний етап до остаточного розлучення Сербії та Чорногорії у 2002-2006 рр.). Однак, у цих відносинах продовжувало тяжіти історичне минуле обох народів, зокрема, пам'ять про масові вбивства сербів у незалежній державі Хорватії в роки Другої світової війни, події 1990-х рр. на території самопроголошеної Сербської Країни у Хорватії, геноцид сербів проти хорватів у минулому й ін.; вагому роль відігравав протягом усього ХХ ст. і релігійний чинник.

---

[10] Сербы возмущены: Колинда в Ясеноваце говорила о хорватских жертвах и «сербской агрессии»! // Senica.ru. 26.07.2018. URL: http://www.senica.ru/balkans/news/serby-vozmushcheny-kolinda-v-yasenovace-govorila-o-khorvatskikh-zhertvakh-i-serbskoy-agressii

[11] Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик? Историческая судьба Югославии в XX веке. Москва: Гея итэрум, 2000. С. 328, 332.

[12] Бірюкова О.О. Сучасні Балкани… С. 223.

[13] Гуськова Е. Независимая Хорватия с независимыми сербами… С. 800.

[14] Левченко О. Чому Хорватії вдалося: як країна повернула території після років окупації та гібридної війни // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. 4.08.2017. URL: ttps://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/4/7069423/

На початку XXI ст. відбувається активізація економічних, політичних і культурних відносин між двома країнами, на відміну від конфліктного періоду 1990-х рр. З іншого боку, продовжують існувати територіальні суперечки (про розмежування півострова Превлаки, Которської затоки, проблема з подунайським кордоном між Сербією та Хорватією); також серйозною є проблема повернення сербських біженців на територію Хорватії[15].

Відомо також, що ще у липні 1999 р. Хорватія подала заяву до Міжнародного суду ООН, звинувачуючи Союзну республіку Югославія у порушенні Конвенції ООН про попередження злочину геноциду та покарання за нього. Судовий процес за взаємними звинуваченнями Сербії і Хорватії у геноциді тривав більше 15 років, й у лютому 2015 р. Міжнародний суд ООН прийняв рішення відмовити обом сторонам у задоволенні їхніх позовів. Було визнано, що Сербія і Хорватія у ході міжетнічних війн 1990-х рр. здійснювали серйозні злочини, але відповідно до Конвенції ООН, вони не можуть кваліфікуватися як геноцид[16].

Необхідно відзначити певні позитивні кроки з боку президентів Хорватії Степана Месича (2000-2010 рр.), Іво Йосиповича (2010-2015 рр.), Колінди Грабар-Кітарович (з 2015 р.) щодо нормалізації відносин із Сербією.

Під час візиту у вересні 2003 р. президента Хорватії С. Месича до Сербії глави обох держав вибачилися перед хорватським і сербським народами за вчинені злочини у минулому, що було першим взаємним публічним вибаченням. Такий крок став новою сторінкою сербо-хорватських відносин. На думку окремих журналістів, про налагодження цих добрих взаємних стосунків треба більше говорити у засобах масової інформації, оскільки у сербів і хорватів ще залишилися сліди ворожнечі[17].

З іншого боку, різні підходи до вирішення внутрішньо- та зовнішньополітичних питань, пам'ять про міжетнічну війну 1990-х рр. продовжували вносити негативні тенденції у розвиток двосторонніх відносин. Так, у 2010 р. президент Хорватії С. Месич закликав усі країни світової спільноти визнати незалежність Косово, тому що це стало новою реальністю. Необхідно зазначити, що С. Месич відвідав Приштину після оголошення незалежності Косово ще у лютому 2008 р. Зближенню позицій Хорватії та Косово сприяли євроінтеграційний шлях і боротьба за незалежність; також війна у республіках Югославії 1991-1995 рр., під час якої, за деякими даними, добровольці з цього краю воювали у складі хорватських збройних сил. Такі дії хорватського президента викликали різку критику з боку президента Сербії Бориса Тадича. Сербія, як відомо, не визнає незалежність Косова, вважаючи край своєю територією[18].

Різними були відносини Сербії та Хорватії і з боснійськими сербами. Зокрема, у жовтні 2009 р. Степан Месич заявив, що прем'єр-міністр Республіки Сербської у Боснії і Герцеговині Мілорад Додік намагається розвалити країну, звинувативши його

---

[15] Соколов А.В. Процессы нормализации отношений между бывшими республиками СФРЮ на современном этапе (внешние и внутренние факторы)… С. 27.

[16] Международный суд ООН отверг взаимные обвинения Сербии и Хорватии в геноциде // Новости ООН. 03.02.2015. URL: https://news.un.org/ru/audio/2015/02/1026571

[17] Варга Б. Президенти Сербії і Хорватії вибачилися // BBC. 11.09.2003. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2003/09/030911_croatia_serbia.shtml

[18] Президент Хорватії С. Месич закликав світову спільноту визнати незалежність Косова // РБК-Україна. 09.01.2010. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/prezident_horvatii_s_mesich_prizval_mirovoe_soobshchestvo_priznat_nezavisimost_kosova_09012010

у продовженні політики екс-президента Югославії Слободана Мілошевича, тільки іншим способом. Відомо, що тодішній лідер Союзної Республіки Югославії Слободан Мілошевич надавав у ході громадянської війни в цій республіці підтримку армії боснійських сербів. Одним з найкривавіших епізодів війни вважалося взяття боснійськими сербами міста Сребреница влітку 1995 р. Белград, на думку хорватського президента, проводить нещиру політику щодо Боснії і Герцеговини, підтримуючи варіант розвалу країни. Зі свого боку М. Додік відповів на цю заяву звинуваченням С. Месича у продовженні ясеновацької політики щодо боснійських сербів, закликав його перестати турбуватися про них і зосередити увагу на боснійських хорватах[19].

Важливим кроком у подальшій нормалізації сербо-хорватських відносин був дводенний візит хорватського президента Іво Йосиповича у жовтні 2013 р. до Белграду. Плідною стала заява обох президентів про те, що Сербія і Хорватія не забувають минулого, але й дивляться у майбутнє; основою їхнього співробітництва має бути взаємна довіра та відкритий діалог. Президент Сербії Томислав Ніколич вважав за необхідне скасували взаємні позови за звинуваченнями у геноциді, які обидві країни подали до Міжнародного суду, що краще було б врегулювати шляхом договору та поступок. Хорватського лідера турбувала, насамперед, доля близько тисячі хорватів і семисот сербів, які безвісти пропали під час воєнних дій у першій половині 1990-х років. Також відкритими були питання щодо прав сербської меншини у Хорватії (бл. 200 тис. осіб) і хорватської меншини у Сербії (60 тис. осіб)[20].

Історичним моментом у сучасних сербо-хорватських відносинах стало підписання у червні 2016 р. в сербському місті Суботиця, де проживає значна кількість етнічних хорватів, «Декларації про розвиток відносин і вирішення відкритих питань Сербії і Хорватії». У ній містяться важливі пункти щодо захисту прав нацменшин в обох країнах (сербів і хорватів); кордону на спірних ділянках; пошуку зниклих громадян обох республік у ході збройних конфліктів у колишній Югославії; про спільну боротьбу з міжнародним тероризмом і міграційною кризою; про взаємодію Белграда та Загреба у спільних проектах і проектах ЄС[21].

Процес нормалізації відносин між Сербією та Хорватією був пов'язаний значною мірою із пріоритетними завданнями обох країн на шляху демократизації, вступу до НАТО та ЄС. Хорватія з 2013 р. є повноправним членом ЄС, тоді як Сербія продовжує бути кандидатом на вступ до цього союзу. Різняться позиції обох країн і в інших міжнародних питаннях. Так, у питаннях відносин з Російською Федерацією та санкцій проти неї, проблемі незалежності Косово позиція Хорватії співпадає з офіційними рішеннями ЄС, тоді як Сербія не бажає приєднуватись до цих санкцій, а в другому питанні лише визнає де-факто становище, що склалося у цьому регіоні, не змирившись із втратою цієї території[22].

К. Грабар-Кітарович заявила у 2015 р., що Сербії необхідно ввести санкції проти Росії, яка порушує міжнародне право. Говорячи про особливу дружбу та відносини

[19] Глава Хорватии и боснийские сербы обменялись жесткими обвинениями // Известия. 26.11.2009. URL: https://iz.ru/news/462607

[20] Рамач М. Сербія і Хорватія можуть відмовитися від позовів за звинуваченнями у геноциді // Радіо Свобода. 17.10.2013. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25140240.html

[21] Сербия и Хорватия подписали договор о развитии отношений // Senica.ru. 21.06.2016. URL: http://www.senica.ru/serbia/news/serbiya-i-khorvatiya-podpisali-dogovor-o-razvitii-otnosheniy

[22] Сербія хоче в ЄС, але ніколи не введе санкції проти Росії – глава МЗС // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. 13.11.2017. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/11/13/7073558/

між Сербією та Росією, вона зазначила, що це нормально, однак у момент, коли увесь Європейський Союз і сучасний світ вводить режим санкцій щодо Росії, Сербії необхідно збалансувати свою позицію таким чином, щоб поважалися міжнародні санкції, тому що вони не введені без причини. Росія, за її словами, порушила міжнародний правовий порядок XXI ст., російське керівництво має повернутися на шлях поваги та підтримки міжнародних відносин[23].

У лютому 2018 р. прем'єр-міністр Хорватії Андрій Пленкович зазначив про необхідність вирішення питань військових злочинів, захисту меншин, долі зниклих без вести, меж і репарації; тільки після цього Белград і Загреб можуть досягти примирення та почати співпрацювати у рамках ЄС. Низка двосторонніх питань між двома країнами, особливо проблема долі зниклих без вісті під час конфлікту 1990-х років у колишній Югославії, як вважає президент Хорватії К. Грабар-Кітарович, ускладнюють процес приєднання Сербії до Євросоюзу, і їй будуть потрібні роки для того, щоб виконати умови розділів 23 і 24 відповідного договору. Ці питання, підкреслила вона, необхідно вирішити незалежно від європейської інтеграції Сербії, тому їх можуть вирішити тільки Хорватія і Сербія; потрібен діалог двох сторін. Між Хорватією та Сербією станом на 2019 р. існує низка відкритих протиріч, серед яких – проблеми демаркації кордону та статусу національних меншин. Євросоюз виділяє пріоритетним питання врегулювання відносин між Белградом і Приштиною (Косово)[24].

Отже, розвиток сербо-хорватських відносин був складним, особливо трагічним у 1990-х рр., через самопроголошення Республіки Сербської Країни та збройні конфлікти на території Хорватії. Обидві сторони набули досвіду вирішення цих складних проблем, однак занадто високою ціною людських жертв і міграцій сотень тисяч громадян, великих збитків для економіки. На початку XXI ст. ці відносини набули певних позитивних тенденцій, що значною мірою пов'язано з євроінтеграційними процесами в обох республіках, намаганням примиритись обом країнам і вирішити серйозні проблеми останніх двох десятиліть. Однак напруженість і складність у відносинах між двома країнами продовжує зберігатись (через пам'ять про історичне минуле, у т.ч. події 1991-1995 рр.; релігійний чинник; різні позиції у низці міжнародних проблем). Різні аспекти цих відносин (зокрема, економічні та релігійні) потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

REFERENCES

Biriukova, O.O. (2009). Suchasni Balkany: vnutrishnopolitychni problemy ta zovnishnopolitychni perspektyvy [Modern Balkans: the domestic politics and foreign policy perspectives]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. Pytannia politolohii, 861, 15,* 218-227 [in Ukrainian].

Brdar, S., Brdar, S. (2010). *Kontsentratsionnyi lager Yasenovats 1941-1945* [The concentration camp Jasenovac (1941-1945)]. Doklad na mezhdunarodnoi istoriko-bogoslovskoi konferentsii Pravoslavno-katolicheskii dialog posle Iasenovatsa. Retrieved from http: www.pravoslavie.ru.43279.html [in Russian].

Chirkovich, S.M. (2009). *Istoriia serbov* [Serbian history]. Moskva: Izd-vo Ves mir [in Russian].

Dvornik, F. (2000). *Sloviany v Yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii* [The slavs in European history and civilization]. Kyiv: Dukh i litera. Retrieved from http://litopys.org.ua/dvornik/dv.htm [in Ukrainian].

[23] Президент Хорватии: Сербия должна ввести санкции против России // Senica.ru. 22.01.2015. URL: https://www.senica.ru/balkans/news/prezident-khorvatii-serbiya-dolzhna-vvesti-sankcii-protiv-rossii

[24] Хорватия не хочет пускать Сербию в ЕС // Eadaily.com. 28.01.2019. URL: https://eadaily.com/ru/news/2019/01/28/horvatiya-ne-hochet-puskat-serbiyu-v-es.

Guskova, E. (2011). Nezavisimaia Khorvatiia s nezavisimymi serbami [The independent Croatia with the independent serbs]. In *Yugoslaviia v XX veke: Ocherki politicheskoi istorii* (pp. 775-804). Moskva: Indrik [in Russian].

Guskova, E.Yu. (2001). *Istoriia yugoslavskogo krizisa. 1990-2000* [The history of the yugoslav crisis (1990-2000).]. Moskva: Russkoe pravo Russkii natsionalnyi fond [in Russian].

Haidai, D.Yu. (2012). Formuvannia partiinykh system Khorvatii, Serbii, Bosnii i Hertsehovyny [The formation of the party systems in Croatia, Serbia, Bosnia and Herzegovina]. *Aktualni problemy polityky: zbirnyk naukovyh prats, 46*, 261-262 [in Ukrainian].

Levchenko, O. (2017). *Chomu Khorvatii vdalosia: yak kraina povernula terytorii pislia rokiv okupatsii ta hibrydnoi viiny* [Why did Croatia succeed: how the country returned the territories after the years of occupation and hybrid war]. Retrieved from https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/4/7069423 [in Ukrainian].

Nahirnyi, M. (2015). Khorvatsko-serbska viina: uroky dlia Ukrainy [The croatian-serbian war: the experience for Ukraine]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia Istoriia, 1 (2),* 207-210 [in Ukrainian].

Sokolov, A.V. (2008). *Protsessy normalizatsii otnoshenii mezhdu byvshimi respublikami SFRIU na sovremennom etape: vneshnie i vnutrennie factory* [The processes of normalization of the relations between the former republics of the SFRY at the present stage (the external and internal factors)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva [in Russian].

Vasileva, N., Gavrilov, V. (2000). *Balkanskii tupik? Istoricheskaia sudba Yugoslavii v XX veke* [Balkan deadlock? The historical fate of Yugoslavia in XX century]. Moskva: Geia iterum [in Russian].

Freidzon, V.I. (2001). *Istoriia Khorvatii. Kratkii ocherk s drevneishikh vremen do obrazovaniia respubliki (1991 g.)* [The history of Croatia. Brief essay from antiquity to the formation of republic (1991)]. SPb.: Aleteiia [in Russian].

Igor Vlasyuk
(Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine)
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-4679-4101

Serbia-Croatia Relations in the 90s of the 20th – 21st century

The state and problems of Serbia-Croatia relations development at the present stage, taking into account their historical past, are disclosed in the paper.

The reasons and consequences of the aggravation of those relations in the 90s of the 20th century are analyzed, among them: the different attitude of the Serbs and Croats to the existence of the SFRY; state-building processes in Croatia during the collapse of Yugoslavia; the intensification of Croatian and Serbian nationalism, etc.

Positive steps taken to normalize relations between the two peoples in the twenty-first century are pointed out, and in both republics, they are mainly connected with European integration processes, an attempt of both states to reconcile and to solve the serious problems of the last two decades.

The positions of Croatia in a number of international issues coincide with the official decisions of the EU (recognition of Kosovo, sanctions against the Russian Federation, etc.), while Serbia does not support such decisions. A few bilateral issues of relations with Croatia, requiring a serious bipartite dialogue, complicate the process of Serbia's joining the EU.

The tension and difficulties between the two countries can be observed even now (due to the remembrances of Serbian genocide during the Second World War, the events of 1991-1995, the religious factor, and the unresolved problems of the last two decades).

Keywords: Serbs, Croats, relations, war, genocide, EU

Надійшла до редакції / Received: 29.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 17.05.2019*

УДК 94 : 327 (477+438)
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).300

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ НАПРИКІНЦІ XX – ПОЧАТКУ XXI ст.

Ігор Дацків
Тернопільський національний економічний університет (Тернопіль, Україна)
e-mail: idatskiv@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8359-3937

Розглянуто питання міжнародної співпраці між Україною та Республікою Польща; узагальнено напрями дипломатичної взаємодії між ними й обґрунтовано принципи за якими будуються добросусідські відносини між цими двома державами.

Встановлено, що українсько-польські відносини, які набули характеру стратегічного партнерства, утверджувалися поступово, відповідно до національних інтересів і викликів сучасного облаштування світоустрою.

Показано, що по мірі становлення нової моделі взаємин України та Польщі її політична складова є ключовою. Інтенсивність політичних відносин забезпечується на дипломатичному, міжурядовому, міжпарламентському рівнях, у контактах між Президентами та громадськими об'єднаннями.

Ключові слова: *Україна, Республіка Польща, відносини, співпраця, зовнішня політика*

З початком XXI ст. країни Центральної та Східної Європи вступили у новий період розвитку міжнародних відносин, обумовлений радикальними реформами та масштабними змінами геополітичної парадигми. З одного боку, глобальні трансформаційні перетворення у більшості країн посткомуністичного простору призвели до встановлення правового устрою на основі політичного плюралізму. Набуття демократичних форм суспільно-політичного, соціально-економічного та гуманітарного розвитку дозволило їм прискорити розвиток та успішно інтегруватися до євроатлантичної спільноти.

Відтак, посилення інтересу історичної науки до дослідження українсько-польських відносин у новітній геополітичній системі стало закономірною вимогою часу. Зокрема й через те, що зовнішньополітичний курс «багатовекторності», характерний для перших двох десятиліть незалежності, на нинішньому етапі все більшою мірою не відповідає своїм основним функціям і демонструє усе меншу спроможність ефективно відповідати на актуальні виклики, зокрема у ході вирішення й усунення насущних проблем міждержавних, міжнародних і міжнаціональних відносин. Наочним прикладом тому є наростання агресивності у зовнішній політиці Російської Федерації щодо пострадянських країн, які обрали проєвропейський шлях розвитку.

Актуалізація дослідження двосторонніх відносин між Україною та Республікою Польща обумовлена також тим, що ці країни мають багатовікове спільне історичне минуле, значну протяжність спільного кордону, чисельну українську національну меншину в Республіці Польща та польську – в Україні, тісні культурні зв'язки.

Упродовж 1990-х рр., реалізуючи зовнішньополітичну програму, схвалену Верховною Радою України та затверджену Президентом, українське дипломатичне відомство визначило основні напрями та пріоритети, сформулювало цілі та завдання своєї діяльності, намітило коротко- та довгострокові перспективи. Попри те, що Україна

проводить політику на розбудову відносин із численними країнами Європи та світу, розвиток багатоаспектних взаємин із Польщею носить пріоритетний характер.

Становлення відносин між Україною та Республікою Польща, як незалежних держав, стало можливим завдяки змінам в Європі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Взаємини між обома державами набули нового виміру та поступово переросли у тісне політичне, економічне, наукове та культурне співробітництво, що характеризується нині як стратегічне партнерство.

Співпраця між Україною та Польщею почала формуватись, зважаючи на тривалу історичну традицію, географічні, історичні, культурні та демографічні чинники, що продовж століть зближували ці держави і народи.

Взаємини українського та польського народів мають багатовікову і трагічну історію. У минулому були приклади добросусідства, спільної боротьби з ворогами, звичайно й те, про що не хотілося б згадувати, але історію не перепишеш. ХХ ст. було періодом реалізації національних інтересів наших народів, що породжувало конфлікти і драматичні події, які на сьогоднішній день створили психологічний бар'єр у вигляді синдрому упередженості негативних стереотипів, а то й проявів ворожості. Особливо закарбувалися у пам'яті трагічні події останньої світової війни та повоєнних років.

Нині на порозі ХХІ ст. Україна та Республіка Польща здобули можливість творити власну долю у мирних і демократичних взаємовідносинах, як кожний окремо, так і разом як сусіди. На сучасному етапі розвитку людського суспільства, що має перехідний характер, саме на співпраці, а не на взаємних звинуваченнях можна вирішувати проблеми міжнародної безпеки, ліквідації загрози воєнних конфліктів, вирішення екологічних проблем, допомоги бідним народам. Адже й Україна, й Польща, як найбільші країни Центрально-Східної Європи, мають досвід і ресурси співпраці у галузі державної влади, місцевого самоврядування, господарства, торгівлі, розв'язання паливно-сировинних та екологічних проблем, зовнішньої й оборонної політики з метою створення ефективної системи європейської безпеки, науки, культури, освіти, покращення статусу етнічних і релігійних меншин на підставі міжнародного права та демократії.

Загалом необхідність розбудови міждержавних відносин між Україною та Республікою Польща обумовлювались об'єктивними потребами та національними інтересами і відображалися у концепціях зовнішньої політики обох держав.

Українсько-польські відносини виходять за рамки двостороннього співробітництва, бо геополітична ситуація об'єднала держави у визначенні єдиного зовнішньополітичного курсу – інтеграція до європейських структур. У 1996 р. партнерство обох держав було визначене як стратегічне. Сьогодні найважливішим результатом партнерства є те, що на рівні національних еліт досягнуте взаєморозуміння у важливості налагодження добросусідства і несприйняття давніх взаємних претензій та образ. Історія українсько-польських відносин кінця ХХ – початку ХХІ ст. досі недостатньо досліджена на науковому рівні. У даний період історії події розвивалися настільки динамічно та драматично, що об'єктивно породили розходження в оцінках.

Метою даної статті є об'єктивний аналіз розвитку українсько-польських відносин з моменту отримання Україною незалежності і до цього часу. У статті, відповідно до даної мети, поставлені наступні завдання: розкрити основні напрями співпраці; дати характеристику сучасного стану відносин України з країнами Європи взагалі та з Польщею зокрема; проаналізувати динаміку розвитку міждержавних відносин;

намітити основні шляхи розвитку відносин, дати рекомендації по їх вдосконаленню.

Серед українських науковців, які зробили внесок у вивчення досліджуваних нами питань можна виділити праці Л. Зашкільняка та М. Крикуна[1], Л. Стрільчук[2], Н. Чорної[3] й ін. У вивченні досліджуваної наукової проблеми важливе місце займають тематичні збірники загального характеру, зокрема «Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи»[4], «Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє» [5], «Україна на міжнародній арені»[6] й ін. У цих виданнях вміщено різноманітні матеріали про глибокі трансформації європейського геополітичного простору, що мали місце наприкінці ХХ ст. й обумовили початок нового етапу українсько-польських взаємин, розглянуто основні етапи співпраці обох сторін і чинники, що на неї впливають.

Окремою групою в опрацьованій історіографії доречно виділити праці польських дослідників, серед яких особливо вартісними є дослідження Я. Драуса[7], В. Зайончковського[8], Б. Бердичовської[9] й ін.

Формування міждержавних взаємин між Україною та Республікою Польща відбувалися у несприятливих історичних умовах. Після Другої світової війни обидві країни опинилися у сфері впливу Радянського Союзу, і з цього випливає, що офіційні контакти між нашими державами у цей період були мінімальними. Проте доречно зазначити, що Україна будучи активним учасником радянсько-польського співробітництва, активно брала участь у співпраці між українськими та польськими підприємствами, а саме: Київське об'єднання «Електронмаш» і польська фірма «Матронекс»; заводи «Ура» і «Мера-Зап» у Польщі та Підприємство кранів в Одесі; Львівське об'єднання «Електрон» і Варшавський завод телевізорів.

Не можна обійти увагою і співпрацю у культурних і наукових сферах. Досить тісно співпрацювали університети Києва та Кракова, Львова і Любліна, Харкова і Вроцлава, Тернополя і Жешува, між двома державами діяли науково-дослідні інститути: електрозварювання, кібернетики, ядерної фізики, біології, історії[10].

Починаючи з 1989 р. в Польщі та Європі відбулися революційні зрушення: розпад РЕВ (Ради економічної взаємодопомоги), Варшавського договору, перші демократичні вибори та прихід до влади демократичного уряду. Ці події сприяли тому, що

---

[1] Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.

[2] Стрільчук Л.В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): монографія. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 607 с.

[3] Чорна Н. Україна і Польща: історіографія відносин (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.). Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014. 416 с.

[4] Україна в ХХ столітті (1900-2000 рр.): в 2-х ч. Ч. 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анот. іст. хроніка / Від. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 310 с.

[5] Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє: Зб. наук. пр. / Таїсія Зарецька (заг. ред.). Ч. 2. Київ, 2002. 238 с.

[6] Україна на міжнародній арені. Київ: Юрінком Інтер, 1998. Кн. 1. / В.В. Будяков (упоряд.); Г.Й. Удовенко (ред.). Київ, 1998. 734 с.

[7] Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991-2008 роках: нарис проблематики // Чорноморський літопис. Науковий журнал. 2010. Випуск 1. С. 32-41.

[8] Зайончковський В. Восточная Европа в польской дипломатии // Pro et Contra. 1998. Т. 3. № 2 (весна). С. 39-52.

[9] Berdychowska B., Wujec H. Idee spuszczone ze smyczy.W rocznice Aktu Niezaleznosci Ukrainy // Gazeta Wyborcza. 2010. 24 sierpnia.

[10] Україна і Польща – стратегічне партнерство. Ч. 2… С. 130.

Польща почала самостійно торувати шлях до нових суспільно-політичних і економічних відносин, тобто відбулося формування нової Польщі[11].

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет», а вже 28 липня того ж року Сейм Республіки Польща утвердив ухвалу, в якій привітав прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, як вираз прагнення України до незалежності. В Ухвалі також мовилося про бажання поляків співіснувати з українцями як рівними та близькими[12]. Відтак, у посткомуністичній Польщі відбувся процес офіційного перегляду власної історичної політики щодо східних сусідів, насамперед до України.

На міждержавний рівень відносини між Україною і Республікою Польща вивів візит до Києва 13 жовтня 1990 р. міністра закордонних справ Польщі Кшиштофа Скубішевського. Була підписана українсько-польська Декларація про дружбу і співпрацю, котра містила усі ознаки міждержавного договору. У Декларації сторони заявляли про своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин, про підтримання та розвиток взаємовигідної співпраці[13].

1 грудня 1991 р. уряд України виніс питання про підтвердження Акту про незалежність на всенародне обговорення. 2 грудня Республіка Польща була першою державою, яка визнала незалежність України.

Отже, проголошення незалежності України та зміни у глобальному геополітичному становищі на початку 1990-х років, а також подолання біполярності міжнародних відносин створили специфічні умови переходу дипломатичної діяльності України та Республіки Польща на новий рівень[14].

Одним із нагальних питань, яке постало перед незалежними урядами, було налагодження міждержавних відносин, яке б посприяло визначенню пріоритетів майбутнього зовнішньополітичного курсу держави.

Протягом першої половини 1990-х років, реалізуючи зовнішньополітичну програму, схвалену Верховною Радою України, українське дипломатичне відомство все таки визначило основні напрями та пріоритети, сформулювало цілі та завдання своєї діяльності, намітило коротко-та довгострокові перспективи.

Після проголошення незалежності України стосунки між українцями та поляками набули нового позитивного імпульсу. У своєму подальшому розвитку, виходячи із національних інтересів обох незалежних держав, ці відносини суттєво впливають на стан регіональної безпеки.

Принципи дипломатичних відносин України з Польщею поступово закріплювалися у Конституції України, в Законах України «Про державну службу», «Про дипломатичну службу», у Віденській Конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., у Віденській Конвенції про консульські зносини 1963 р. та ін.[15].

За ствердженням Вацлава Чігака відносини між Україною та Республікою Польща засновані були на п'ятьох чинниках, спільних для обох теренів, а саме: 1) Стратегічно-географічному; 2) Політично-оборонному; 3) Економічно-

[11] Україна на міжнародній арені. Кн. 1… С. 16.
[12] Україна в сучасному геополітичному вимірі: теоретичні і прикладні аспекти / За ред. Ф.М. Рудича. Київ: МАУП, 2002. С. 226.
[13] Україна і Польща – стратегічне партнерство. Ч. 2… С. 334.
[14] Україна в сучасному геополітичному вимірі… С. 75.
[15] Там само. С. 75-76.

господарському; 4) Соціально-демографічному; 5) Традиційно-історичному[16].

Отже, обидві держави в нових геополітичних реаліях трансформованої Європи прагнули до відносин приязного та взаємовигідного характеру. Фактично саме на цьому етапі закладалися ті передумови для подальшого конструктивного розвитку українсько-польських відносин, які надалі дозволили їм вийти на рівень порозуміння та стратегічного партнерства.

Важливим етапом у формуванні нової системи двостороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Республіки Польща у травні 1992 р. Він започаткував традицію українсько-польських зустрічей на найвищому рівні. Під час візиту – 18 травня 1992 р. – було укладено базовий договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між двома державами.

Наступним кроком у поглибленні двосторонніх зв'язків став офіційний візит в Україну Президента Польщі Л. Валенси 24-25 травня 1993 р. Одним із головних його результатів було створення Консультаційного комітету Президента України та Президента Республіки Польща, метою якого стало поліпшення координації спільних дій у галузі транскордонного співробітництва. Перші засідання Консультаційного комітету відбулися наприкінці травня (Київ) і в листопаді (Варшава) 1993 р. Хоча офіційно, як своєрідний механізм «гарячих ліній» між президентами, він почав діяти за обопільною згодою ще з квітня 1993 р.[17].

Позицію Польщі щодо України чітко сформулював під час візиту до Києва 9-11 лютого 1994 р. міністр закордонних справ Республіки Польща Б. Геремек: «Наш інтерес полягає в посиленні незалежності України і Білорусі, інакше Польща стане останньою фортецею, «полем битви» між Сходом і Заходом, що було б для нас невигідно»[18]. Тому в ході зустрічі навіть було висунуто ініціативу щодо включення України до франко-німецько-польської парламентської співпраці у межах «Веймарської групи»

Відтак, під час візиту-відповіді міністра закордонних справ України А. Зленка до Варшави у березні 1994 р., було прийнято Декларацію міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про засади формування українсько-польського партнерства, де особливо наголошувалося на європейському контексті двосторонніх відносин.

Україну також цікавила повноцінна робота у структурах Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ), асоційованим членом якої вона була з 1994 р. Польща, яка на той час головувала в ЦЄІ, підтримала це прагнення України під час зустрічі міністрів закордонних справ країн – членів ЦЄІ у Кракові в квітні 1995 р. і двосторонніх українсько-польських консультацій у Варшаві в липні 1995 р.[19].

Загалом уже з 1994-1995 рр. Польща певним чином стала виконувати «цивілізаційну місію» щодо України – представляла інтереси нашої держави на міжнародній арені. Водночас можна говорити про певну пасивність в українсько-польських відносинах у період 1993-1995 рр. Відтак, керівництво Республіки Польща не дало згоди на допомогу Україні щодо входження до Вишеградської групи та в реалізації проекту створення зони безпеки та стабілізації у Центрально-Східній Європі, пропагований Президентом України Л. Кравчуком 1993 р. Реалізуючи свої зовнішньополітич-

[16] Україна і Польща – стратегічне партнерство. Ч. 2… С. 335-336.
[17] Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України. Київ: Либідь, 2006. 712 с.
[18] Чорна Н. Вказ. пр. С. 284.
[19] Чекаленко Л.Д. Вказ. пр. С. 40.

ні пріоритети, орієнтовані на розвиток відносин із Брюсселем, Польща приєдналась до позиції Заходу про ядерне роззброєння України[20].

Українсько-польські відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства після підписання Президентами – Л. Кучмою та А. Квасьневським – Спільної заяви «До порозуміння і єднання» у травні 1997 р.

Стратегічне партнерство означає, насамперед, співзвуччя позицій з основних питань міжнародної безпеки та інтеграції з європейськими та євроатлантичними структурами. Як результат, активізувалися контакти на всіх рівнях – загальнодержавному, міжгалузевому, підприємницькому, науковому, культурному. Пожвавив свою роботу також Консультаційний комітет. На нього було покладено функції координатора всіх видів українсько-польського співробітництва.

Водночас, наприкінці ХХ ст. відносини між Україною та Польщею стали дещо прохолоднішими. Серед причин, що призвели до такої ситуації, можна назвати активізацію українсько-російських взаємин. Зокрема, 26 травня 1997 р. було підписано «Великий договір» між Києвом і Москвою, через що сформувалася думка про Україну як таку, що наближена до Росії. Польща, зі свого боку, також намагалася розвивати активні відносини з Російською Федерацією, оскільки є залежною від російських енергоносіїв[21].

Загалом визначальними чинниками становлення українсько-польських відносин були геополітичні зміни останнього десятиріччя ХХ ст., а саме: подолання протиборства Схід-Захід, падіння комунізму, переорієнтація низки держав на засади цінностей демократії. Крах СРСР і поява на світовій арені нових незалежних гравців, пострадянських держав, започаткували у світовому співтоваристві переоцінку цінностей і руйнацію тривалого домінування Росії на «євразійському просторі».

Як і Україна, так і Республіка Польща здобули незалежність і стали окремими, повноправними суб'єктами міжнародного права. У зв'язку з цим, оскільки обидві країни є найближчими сусідами, почали будуватись стратегії майбутніх міждержавних взаємин, зважаючи на переоцінку історичних і геополітичних чинників. Держави зуміли знайти спільну єдність і започаткували перші сторінки своїх відносин на демократичних засадах, без претензій на території і впродовж багатьох наступних років напрацювання, що відбулися за цей період, вилились у співпрацю рівня стратегічного партнерства.

Таким чином, підтримка та розвиток рівня партнерства між Україною та Польщею значно залежить від збереження нинішніх політичних контактів, зміцнення суспільного діалогу, а також успіху реформаторської політики в Україні. Отже, незважаючи на наявність багатьох проблемних моментів, у загальному українсько-польські відносини мають хорошу динаміку розвитку. За умови дотримання послідовного зовнішньополітичного курсу двома державами зміцнення двосторонніх взаємин спроможне допомогти Україні укріпити власні позиції на міжнародній арені, сприятиме зміцненню економіки та європейській інтеграції.

REFERENCES

Berdychowska B. & Wujec H. (2010, 24 sierpnia). Idee spuszczone ze smyczy.W rocznice Aktu Niezaleznosci Ukrainy. *Gazeta Wyborcza* [in Polish].

Birkovich, T.I. (2009) Pryntsypy dyplomatychnyh vidnosyn mizh Ukrainoiu ta Polscheiu u suchasnii

[20] Berdychowska B., Wujec H. Ibidem.

[21] Meszka A. Ibidem.

period [Principles of diplomatic relations between Ukraine and Poland in the modern period. *Humanitarni nauky, 1*, 75-78 [in Ukrainian].

Chekalenko, L.D. (2006). *Zovnishnia polityka Ukrainy* [Ukraine's foreign policy]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Chorna, N. (2014). Ukraina i Polscha: istoriohrafiia vidnosyn (kinets XX – pochatok XXI st.) [Ukraine and Poland: historiography of relations (the end of the XXth – the beginning of the XXI century)]. Vinnytsia: PP Balyuk I.B. [in Ukrainian].

Draus, Ya. (2010). Doslidzhennia polsko-ukrainskyh stosunkiv u 1991-2008 rokah: narys problematyky [Polish-Ukrainian Relations in 1991-2008: An Essay on Problems]. *Chornomorskyi litopys: naukovyi zhurnal, 1,* 32-41 [in Ukrainian].

Rudych, M, (Ed.). (2002). *Ukraina v suchasnomu heopolitychnomu vymiri: teoretychni i prykladni aspekty* [Ukraine in the modern geopolitical dimension: theoretical and applied aspects]. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].

Strilchuk, L.V. (2013). *Ukraina – Polscha: vid dobrosusidskyh vidnosyn do stratehichnoho partnerstva (kinets XX – pochatok XXI st.)* [Ukraine-Poland: From Good-Neighbourly Relations to Strategic Partnership (end of the 20th – beginning of the 21st century)]. Lutsk: Volynski starozhytnosti [in Ukrainian].

Ukraina v XX stolitti (1900-2000 rr.) (2001). Ch. 1. *Ukraina v mizhnarodnyh vidnosynah z krainami Tsentralnoi ta Pivdenno-Shidnoi Evropy* [Ukraine in the XX century (1900-2000): Part 1. Ukraine in international relations with the countries of Central and Southeast Europe]. Kyiv: NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Ukraina i Polscha – stratehichne partnerstvo. Istoriia. Sohodennia. Maibutne (2002). [Ukraine and Poland are strategic partnerships. History. Present. Future]. Kyiv [in Ukrainian].

Ukraina na mizhnarodnii areni (1998). [Ukraine on the international scene]. Kyiv [in Ukrainian].

Vasilev, D. (1998). Ukrainsko-polski vidnosyny naprykintsi XX st. [Ukrainian-Polish relations at the end of the XX century]. *Nova politika, 4,* 13-17 [in Ukrainian].

Zaionchkovskyi, V. (1998). Vostochnaia Evropa v polskoi diplomatii [Eastern Europe in Polish diplomacy]. *Pro et Contra, 3, 2*, 39-52 [in Russian].

Zashkilniak, L.O. & Krykun, M.G. (2002). *Istoriia Polschi: vid naidavnishyh chasiv do nashyh dniv* [History of Poland: from ancient times to the present day]. Lviv [in Ukrainian].

Ihor Datskiv
(Ternopil National Economic University, Ternopil, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8359-3937

Establishing and Development of Ukraine-Poland Relations in the Geopolitical Space at the end of the 19th – beginning of the 21st century

The issues of international cooperation between Ukraine and the Republic of Poland are considered; the trends of diplomatic interaction between them are generalized and the principles of establishing good-neighborly relations between these two states are grounded.

It is found out that the Ukraine-Poland relations, which has become strategic partnerships, were establishing gradually, in accordance with national interests and challenges of the modern world order.

It is shown that political component becomes of paramount importance in the process of the new model of relations between Ukraine and Poland developing. The intensity of political relations is ensured at the diplomatic, intergovernmental, inter-parliamentary levels, in contacts between the Presidents and public associations. Development in the political sphere between the two countries began at the end of 1991. On January 4, 1992, diplomatic relations between Ukraine and the Republic of Poland were established. Further steps in the deepening of interstate relations were official visits of states representatives consolidating the equality of partnership. It is emphasized on the dynamism, and progress of the Ukraine-Poland interaction due to the concurrence of the political interests of the neighboring states, their deep historical and cultural ties. Despite the complexity of modern Ukraine-Poland relations, their positive dynamics persist, and taking into account the uniformity of the strategies of Ukraine

and Poland, it depends, to a large extent, on the preservation and strengthening of political contacts, political dialogue, and the success of the reform policy in Ukraine.

It is determined that the economic relations concerning the realization of the geoeconomic potential of both states occupy a prominent place in the general format of Ukraine-Poland cooperation. In this respect, external economic relations are being built on two main levels: the improvement of the forms of cooperation, their modernization and participation in the integration processes. The formation of a new model of Ukraine-Poland economic relations implies their intensification as a means of supporting national economies and focus on joining the European-world community, maximizing the benefits of economic globalization. In addition, it is proved that the security and defense issue takes more and more priority in Ukraine-Poland cooperation.

Keywords: Ukraine, the Republic of Poland, relations, cooperation, foreign policy

Надійшла до редакції / Received: 14.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 23.04.2019*

УДК 94 : 325.54 (71) «2006/2012»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).301

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІММІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ У 2006-2012 рр.

Марія Бурцева
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Київ, Україна)
e-mail: mariyaburtseva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7045-4786

У статті висвітлено головні напрямки розвитку канадської імміграційної політики протягом 2006-2012 років. Розглянуто діяльність нового федерального уряду країни у цій сфері. Зокрема, зосереджено увагу на таких питаннях, як встановлення пріоритету економічної складової переселенських процесів, а також на запровадженні обмежень для різних категорій іммігрантів. Представлено особливості реалізації цих ініціатив, котрі визначено складовими елементами комплексної діяльності уряду в напрямку імміграційної політики Канади у зазначені роки.

Ключові слова: *Канада, імміграційна політика, переселення*

Політика щодо переселенців є одним із засновків суспільства Канади та важливою особливістю політичного шляху цієї країни. Канадський досвід можна визнати одним із найбільш успішних, з позиції реалізації імміграційної політики «відкритих дверей» і впровадження принципів мультикультуралізму. Вивчення цих аспектів канадської історії може бути корисним для багатьох країн і регіонів, котрі прагнуть побудувати багатокультурне й толерантне до переселенців суспільство.

Таких результатів канадській владі вдалося досягти внаслідок тривалого пошуку шляхів розвитку власної імміграційної політики. Від процесу поступового послаблення низки обмежень і скасування дискримінаційних законодавчих норм у післявоєнні десятиліття; до процесу активної лібералізації та запровадження Закону з питань імміграції 1976 р. Важливою складовою успішної реалізації політики щодо переселенців у Канаді було періодичне коригування цієї сфери, відповідно до актуальних потреб суспільства та держави загалом.

Окремої уваги заслуговує вивчення особливостей імміграційної політики Канади у 2006-2012 рр. Адже саме у ці роки відбувся процес трансформації головних засад, принципів, і пріоритетів канадської державної політики щодо переселенців. Наслідком цих процесів стало ускладнення процедури імміграції до Канади та зміна політики попередніх років.

Різні аспекти канадської політики щодо переселенців у 2000-ні рр. певною мірою вивчалися зарубіжними та вітчизняними науковцями. Приміром, дослідниця Валері Новлс[1] здійснила узагальнюючий огляд і характеристику багатьох питань історії канадської імміграційної політики. Соціолог Джефрі Ріц[2] приділив увагу дослідженню аспектів імміграції та мультикультуралізму, як взаємопов'язаних явищ у країні

[1] Knowles V. Strangers at Our Gates: Canadian Immigration and Immigration Policy, 1540-2015. Toronto, High Town, Tonawanda: Dundurn Press, 2016. 336 p.
[2] Reitz J.G. Multiculturalism Policies and Popular Multiculturalism in Development of Canadian Immigration // The Multiculturalism Question: Debating Identity in 21st Century. Kingston and Montreal: McGill-Queen's University Press, 2014. P. 107-126.

кленового листка. Серед українських науковців варто відзначити праці дослідників-політологів, котрі звертають увагу на соціоетнічні аспекти імміграційних процесів у Канаді. Так, деякі питання впливу імміграції на етнічний склад населення та аспекти ідентичності висвітлив Тарас Лупул[3]. У той час як міжетнічні відносини у контексті канадської імміграції, а також окремі питання й особливості переселенського руху та державної політики Канади у цій сфері розглянув Олег Козачук[4]. Зрештою, окремі питання та різні періоди канадської імміграційної політики, з історичної точки зору, представлені у дослідженнях Марії Бурцевої[5].

Втім, попри наявність згаданих наукових доробків, висвітлення означеного наукового питання є недостатнім і потребує подальшого вивчення. Це дослідження здійснено, головним чином, на підставі аналізу законодавчих документів, які стосуються імміграційних питань у Канаді; офіційних статистичних даних; передвиборчих програм партій; звітів щодо планів і пріоритетів Міністерства з питань громадянства й імміграції Канади.

У статті запропоновано проаналізувати один з етапів еволюції імміграційної політики Канади, котрий тривав з 2006 до 2012 рр. Метою дослідження у рамках даної публікації є спроба виявити специфіку розвитку державної політики щодо переселенців у зазначений період.

Варто розпочати з того, що протягом 2000-х років реалії канадського політичного життя зазнали значних змін. Важливою передумовою цього процесу стало викриття у 2004-2005 рр. фактів масштабної корупції, неправомірного та нецільового використання державного фінансування діяльності «Спонсорської програми» у Квебеці (1996-2004 рр.), яка була створена федеральним урядом з метою промоції серед квебекців позитивного образу Канади (на противагу ідеям квебецького сепаратиз-

---

[3] Лупул Т.Я. Сучасна імміграція як структурний компонент формування політичної нації в Канаді // Політологічні та соціологічні студії: Зб. наук. праць. 2010. Т. XI. С. 494-506; Лупул Т.Я. Імміграція як фактор кризи національної ідентичності в Західній Європі та Північній Америці (на прикладі Франції, США, Канади) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2007. Вип. 325-326. С. 76-80; Лупул Т.Я. Вплив імміграції 1990-х років на трансформацію етнокультурного складу населення канадської федерації (аналіз перепису 2001 року) // Вісник Одеського національного університету: Соціологія і політичні науки. 2008. № 13 (69). С. 124-134; Лупул Т.Я. Нові етносоціальні тенденції в канадських провінціях та територіях під впливом імміграції 1990-х років // Вісник Одеського національного університету: Соціологія і політичні науки. 2008. № 18 (74). С. 83-94.

[4] Козачук О. Національне питання у внутрішній політиці США та Канади: порівняльний аналіз: монографія. Чернівці: Технодрук, 2018. 368 с.; Козачук О. Міжетнічна взаємодія, імміграція та права людини в Канаді // Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. Чернівці, 25 листопада 2016 р. Чернівці, 2016. С. 183-186; Козачук О. Імміграція китайців до Канади: спроба оцінки трансформації політики // Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. Чернівці, 24 листопада 2017 р. Чернівці, 2017. С. 160-163.

[5] Бурцева М. Вплив подій 9/11 2001 р. у США на зміни в імміграційній політиці Канади // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 51. С. 294-298; Burtseva M. Canadian Immigration and Multiculturalism Politics: Few Generalizations about Peculiarities in 1960-s – 2010-s // Електронний історичний журнал «Scriptorium nostrum». 2016. № 2 (5). P. 289-304; Бурцева М. Закон про імміграцію 1976 р. та початок нової ери державної політики Канади // Американська історія та політика: науковий журнал. 2017. № 4. С. 227-236; Burtseva M. The Liberalization of Canadian Immigration Policy (1945-1976) // Codrul Cosminului Journal. 2017. Vol. XXIII (No. 1). P. 203-220; Burtseva M. The Specifics of Post-War Canadian Immigration Policy (1945-1957) // Historia i Polityka: Historia Czasopisma. 2017. No. 22 (29). P. 69-86.

му)[6]. На додаток, звіти створеної урядом Комісії з розслідування спонсорської програми та рекламної діяльності – «Комісії Гомері», також підтверджували факти корупції на суми у тисячі, сотні тисяч і мільйони канадських доларів, оприлюднювали імена причетних осіб і низку інших деталей[7]. Більше того, опубліковані матеріали свідчили про причетність членів Ліберальної партії Канади до «Спонсорського скандалу». Результатом таких подій стало висунення об'єднаними опозиційними силами вотуму недовіри до уряду та призначення позачергових федеральних виборів на 2006 р.

Дискредитація Ліберальної партії спричинила падіння рівня підтримки лібералів, тому за результатами виборів, вперше за тривалий час (з 1993 р.) перемогу на виборах здобула Консервативна партія Канади. Ця політична сила, під головуванням Стівена Гарпера, керувала урядом протягом наступних 9 років. Тому всі рішення у сфері імміграційної політики, висвітлені у цьому дослідженні, були ухвалені саме консервативними силами, і були проявом їхніх принципів.

Саме зміна лідерів серед політичних гравців, разом із впливом економічної кризи 2008 р., поклала початок нового етапу державного розвитку. Протягом відносно нетривалого періоду, з 2006 до 2012 рр., зазнали змін різні сфери життя канадського суспільства; не стала винятком і державна політика Канади щодо переселенців. У межах цієї галузі відбувався процес переоцінки пріоритетів і визначення напрямків подальшого розвитку. Результатом такої діяльності стало ускладнення процедури імміграції до Канади, а одним із кульмінаційних заходів цього періоду було прийняття обмежувального Законопроекту С-31 про «Захист Закону про імміграцію та захист біженців» у 2012 р. Розглянемо це детальніше.

Як зазначалося раніше, для нового етапу розвитку імміграційної політики Канади було притаманним впровадження низки багатосторонніх заходів. Проте необхідно враховувати той факт, що у цілому, політичні кроки консервативного уряду відповідали власним заявленим передвиборчим планам.

Доцільно розглянути програмні документи та висвітлені у них пріоритети та наміри Консервативної партії Канади у сфері імміграції. Так, питання політики щодо переселенців поставало одним із складових елементів діяльності консерваторів. Ця політична сила вбачала необхідність забезпечення економічних потреб Канади за рахунок імміграційної політики[8]. Задля досягнення цієї мети консерватори обіцяли співпрацювати із провінціями та професійними спільнотами для відбору кваліфікованих кадрів, які б відповідали канадським стандартам, що повинно було пришвидшити їхнє залучення до трудової сфери[9]. Зосереджуючись на економічній складовій імміграційної політики, консерватори не вели мову про розширення можливостей для переселенців інших категорій. Натомість, вони радше виступали за впровадження обмежень «непотрібних» для країни іммігрантів. Окрім цього, консерватори прагнули позбутися «непотрібних» і «небезпечних» переселенців шляхом забезпечення ефективних депортаційних законодавчих норм і процедури виконання. У програмі 2008 р. було збережено першочерговість забезпечення економічних по-

[6] Federal Sponsorship Scandal // CBC News Online: офіційна сторінка. 2006. October 26. URL: https://www.cbc.ca/news2/background/groupaction/

[7] Gomery by the Numbers // CBC News Online: офіційна сторінка. 2005. June 7. URL: https://www.cbc.ca/news2/background/groupaction/gomery_numbers.html

[8] Stand Up for Canada. Conservative Party of Canada. Federal Election Platform. Ottawa. 2006. P. 36.

[9] Ibid. P. 38.

треб і заплановано стандартизацію робочих місць на ринку праці[10]. Отже, Консервативна партія Канади у своїх передвиборчих програмах зосереджувала увагу на забезпеченні ефективної економічної імміграції, питаннях безпеки та реалізації процедури депортації.

Після приходу до влади про наміри та діяльність консервативного уряду в імміграційній сфері можуть свідчити звіти щодо планів і пріоритетів Міністерства з питань громадянства та імміграції. Спираючись на матеріали цих звітів різних років, можна виокремити два пріоритетні напрямки діяльності уряду під головуванням Стівена Гарпера у сфері політики щодо переселенців. Перший вектор полягав у запровадженні нових норм і внесенні змін до чинного імміграційного законодавства, з метою досягнення якомога більшого рівня економічної користі від переселенських процесів. На додаток, значний вплив на збільшення економічних потреб держави мала фінансова криза 2008 р., оскільки відбувався спад виробництва у кожному секторі канадської економіки[11]. Тому імміграційна політика розглядалася саме як основний шлях забезпечення цих потреб держави. Другий вектор діяльності уряду був зосереджений на запровадженні різних обмежувальних факторів у сфері імміграції.

Розпочнімо огляд діяльності уряду із кроків, здійснених у напрямку імміграційної політики для покращення економічних показників Канади. Одним з перших таких заходів стало запровадження у 2007 р. Програми тимчасового перебування, яка полягала у залученні до канадського ринку праці тимчасових робітників і студентів, що мало на меті «максимізувати їхній внесок до економічного, соціального та культурного розвитку Канади»[12]. Реалізація програми мала додаткову вигоду, адже надавала можливість покращення економічних потреб, уникаючи залучення довгострокових чи постійних переселенців.

У 2008 р. Міністерство з питань громадянства та імміграції продовжило розвиток цього напрямку у межах програми Переваг для Канади, запровадивши нову категорію заявників на здобуття статусу постійного проживання – канадського «досвідченого класу». Ця група охоплювала працівників, стажерів та іноземних студентів, котрі вже перебували у Канаді (за тимчасовими програмами). Таким чином уряд прагнув залучити досвідчених, успішних і талановитих, а головне – вже адаптованих фахівців до канадської економіки та суспільства[13].

Черговою ініціативою уряду консерваторів, спрямованою на розвиток економічної імміграції, стала Візова програма для стартапів, представлена у квітні 2012 р. Ця немасштабна та пілотна ініціатива передбачала заохочення до імміграції підприємців із потенціалом створення інноваційних і конкурентоспроможних компаній у Канаді[14]. Окрім цього, програма сприяла налагодженню зв'язків новоприбулих підприємців із досвідченими організаціями місцевого приватного сектору економіки; а та-

[10] The True North. Strong and Free. Stephen Harper's Plan for Canadians. Harper Leadership 08. Conservative Party of Canada. Ottawa. 2008. C. 17.

[11] Conrad M.A. Concise History of Canada. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi: Cambridge University Press, 2012. C. 271.

[12] Report on Plans and Priorities 2007-2008 // Citizenship and Immigration Canada: офіційна сторінка. URL: http://www.tbs-sct.gc.ca/rpp/2007-2008/CI-CI/ci-ci-eng.pdf

[13] Ibid. URL: http://www.tbs-sct.gc.ca/rpp/2008-2009/inst/imc/imc-eng.pdf

[14] The New Start-up Visa Program: An Innovative Approach to Economic Immigration // Immigration, Refugees and Citizenship Canada: офіційна сторінка. URL: https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/news/archives/backgrounders-2013/new-start-visa-program-innovative-approach-economic-immigration.html

кож допомагала швидко зорієнтуватися у канадському діловому середовищі завдяки встановленому партнерству Міністерства з питань громадянства та імміграції із такими парасольковими організаціями, як Канадська асоціація венчурного і приватного капіталу, Асоціація канадської бізнес-інкубації. Таким чином, підприємці могли отримувати допомогу на етапі становлення та реалізації власного виробничого й фінансового потенціалу, а держава – податки і забезпечення місцевого населення робочими місцями.

Згодом програму було включено до Плану економічних дій 2012 р.[15]. Згідно із планом, уряд зосереджував свою діяльність, головним чином, на забезпеченні потреб канадської економіки – на рушіях зростання, створенні робочих місць, заохоченні інвестицій, розвиткові інновацій та освіти. Залучення переселенців із необхідними характеристиками було одним із аспектів реформування імміграційної системи. Зокрема, було передбачено надання переваг молодим переселенцям із мовними навичками, та із досвідом роботи у Канаді. Окрім цього, подальшу діяльність було спрямовано на збереження у Канаді освічених, досвідчених і талановитих іноземних працівників. Зрештою, План економічних дій передбачав заохочення зростання рівня іноземних інвестицій у бізнес Канади.

Таким чином, зазначені заходи та ініціативи свідчать про послідовну діяльність кабінету міністрів у сфері імміграційної політики та законодавства, котру було спрямовано на забезпечення тогочасних потреб канадської економіки.

Продовжуючи огляд, зосередимось на другому векторі діяльності уряду, котрий було спрямовано на впровадження низки різноманітних обмежень у сфері імміграції.

Серед перших кроків уряду консерваторів у напрямку внесення змін до імміграційного законодавства, відзначимо Законопроект С-57 від 16 травня 2007 р., про внесення змін до Закону з питань імміграції та захисту біженців[16]. Питання, якого стосувалися зміни, партія С. Гарпера гостро критикувала ще під час передвиборчих перегонів[17]. Згідно із законопроектом, офіцери з імміграції отримали повноваження відмовляти іноземцям у праві на в'їзд і роботу в Канаді, якщо вони [офіцери] вбачали ймовірність або ризик експлуатації таких осіб. Документ було спрямовано на захист прав іноземних переселенців від ставлення, яке ображає чи принижує гідність; та від експлуатації (у тому числі – сексуальної)[18]; а також як протидію торгівлі людьми. Втім, зважаючи на політичну риторику консервативного уряду, на нашу думку, цей документ можна розглядати також як один із механізмів обмеження в'їзду до Канади таких небажаних категорій робітників і робітниць, як екзотичні танцівниці й танцівники тощо. На користь такої оцінки свідчать також переваги запровадження цих змін, вказані у документі, відповідно до яких Консервативна партія прагнула

---

[15] Jobs Growth and Long-Term Prosperity. Economic Action Plan 2012. Tabled in the House of Commons by the Honorable James M. Flaherty, P. C., M. P. Minister of Finance. Ottawa: Public Works and Government Services Canada, Publishing and Depository Services, Public Works and Government Services Canada, 2012. 498 p.

[16] Barnett, L. Legislative Summary of Bill C-57: An Act to Amend the Immigration and Refugee Protection Ac t (Publication No. LS-557E). 2007, June 5. 10 p. // Library of Parliament – Parliamentary Information and Research Service: офіційна сторінка. URL: https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ResearchPublications/LegislativeSummaries/PDF/39-1/c57-e.pdf

[17] Stand Up for Canada. Conservative Party of Canada. Federal Election Platform. Ottawa. 2006. P. 38.

[18] Barnett, L. Legislative Summary of Bill C-57… P. 6.

захистити «безпеку та здоров'я канадського суспільства», адже «Закон спрямовано на захист публічного здоров'я та на підтримку безпеки канадського суспільства»[19].

Наступним законодавчим кроком уряду стало прийняття Законопроекту С-50[20], повною назвою якого став Закон про виконання деяких положень бюджету, поданого до парламенту 26 лютого 2008 р., і прийняття положень щодо збереження фіскального плану, викладеного у цьому бюджеті. Частина шоста цього документу запроваджувала зміни до Закону з питань імміграції та захисту біженців 2001 р. Відповідно до оновлень, профільний міністр отримував ширші повноваження. Передусім, відтепер міністр, «для досягнення встановлених імміграційних цілей»[21] здобував право самостійно призначати інструкції щодо обробки імміграційних заявок, без попереднього парламентського ухвалення та без обов'язкових раніше консультацій.

Відтак, міністр здобув повноваження встановлювати категорії заявок для застосування інструкції; визначати порядок розгляду документів; визначати кількість щорічної обробки запитів. Окрім цього, на прохання особи, якій було відмовлено у переселенні до Канади, міністр отримав право самостійно, на власний розсуд, дозволити в'їзд такої особи попри винесене рішення. При цьому основою для таких дій міністра була його суб'єктивна оцінка власного рішення як правильного з позиції гуманності, співчуття, інтересів дітей, або ж з позиції державної політики[22]. Таким чином, відтепер міністр міг приймати подібні рішення повністю вибірково, обираючи на власний розсуд, чиї запити розглядати, а чиї – ні.

Імміграційні службовці також здобули більший вплив, оскільки відтепер іноземні заявники повинні були до свого приїзду подати заяву на отримання візи чи іншого документу для в'їзду до Канади. Саме на цьому етапі імміграційні офіцери вирішували питання прийнятності заявників: у разі оцінки заявника як небажаного, документи на в'їзд не видавалися. Це нововведення скорочувало права заявників та обмежувало імміграцію навіть серед тих осіб, котрі формально відповідали законодавчим вимогам. Приміром, заявники втрачали однакові правові підстави вимагати своєчасного розгляду подання[23].

Таким чином, прийняття Законопроекту С-50 надало широкі повноваження міністру та Міністерству з питань громадянства та імміграції й механізми для обмеження, вибіркового застосування та прийняття суб'єктивних рішень у сфері імміграційної політики Канади.

Серед інших кроків у напрямку встановлення більшого контролю над сферою імміграційної політики, варто згадати такі ініціативи консервативного уряду, як Закон про збалансовану систему біженців і Законопроект С-4.

Протягом 2010 р. уряд представив та ухвалив Законопроект С-11 – Закон про збалансовану систему біженців. Постанови цього документу вносили зміни до процесу визначення внутрішніх біженців, і знову розширювали повноваження міністра

[19] Barnett, L. Legislative Summary of Bill C-57… P. 8.
[20] An Act to implement certain provisions of the budget tabled in Parliament on February 26, 2008 and to enact provisions to preserve the fiscal plan set out in that budget (Bill C-50). Assented to 18th June, 2008 / Second Session, Thirty-ninth Parliament. 56-57 Elizabeth II, 2007-2008. Statutes of Canada 2008. Ottawa: Publishing and Depository Services Public Works and Government Services Canada. C. 94-97.
[21] Ibid. C. 95.
[22] Ibidem.
[23] Bill C-50: Proposed amendments to IRPA: 10 reasons to be concerned // Canadian Council for Refugees: офіційна сторінка. URL: https://ccrweb.ca/en/bill-c-50-proposed-amendments-irpa-10-reasons-be-concerned

з питань громадянства та імміграції. Відтак, очільник міністерства отримав можливість регулювати процес і критерії відбору гуманітарних переселенців, статуси країн, категорії заявників тощо[24]. Згідно із положеннями документу, було впроваджено «визначені країни походження» – держави, які канадський уряд оцінював як безпечні, й такі, де не порушуються права людини[25]. Відповідно до задуму, вихідці з цих країн не повинні мати підстав для отримання статусу гуманітарних переселенців.

Більшість запроваджених змін де-юре було спрямовано на прискорення процесу розгляду заяв щодо визначення статусу гуманітарних переселенців; а також на створення обмежень і перешкод для звернення «несправжніх» біженців[26]. Проте дефакто, ці зміни мали на меті створення обмежень та перешкод для гуманітарних переселенців загалом. Адже зменшення можливостей для заявників сприяло скороченню державних витрат на соціальні потреби біженців. Втім, оскільки закон вступав у силу лише за два роки після прийняття, у 2012 р, він не був реалізований. Натомість, більшість положень цього документу, із певними змінами, увійшли до іншої законодавчої ініціативи – Законопроекту С-31, про який вестиметься мова далі.

Протягом 2011 р. відбувався процес представлення, розгляду, і ухвалення ще одного правового документу – Законопроекту С-4 про Запобігання зловживанню Законом про імміграційну систему Канади контрабандистами людьми[27], спрямованого на встановлення чергових імміграційних обмежень та на розширення повноважень міністра з питань громадської безпеки. Цей документ, як і попередні впровадження цього блоку, надавав ширші повноваження міністру, офіцерам з імміграції, а також встановлював більш жорсткі норми до нелегальних переселенців. Так, міністр отримував право надання особам нового статусу – «визначеного іноземного громадянина». Цей статус надавався тим переселенцям, прибуття до Канади яких, на думку міністра, було нелегальним. Таких осіб затримували та обмежували їхні права на звернення щодо отримання проїзних документів, статусу біженця, чи до Відділу апеляції біженців.

Серед інших нововведень зазначимо розширення визначення «контрабанди людьми», а також впровадження обов'язкових мінімальних вироків за організацію чи участь у нелегальному в'їзді до Канади[28]. Представники Ліберальної партії та Нової

---

[24] An Act to Amend the Immigration and Refugee Protection Act and the Federal Courts Act (Bill C-11). Assented to 29th June, 2010. Bill C-11 / Third Session, Fortieth Parliament, 59 Elizabeth II, 2010. Statutes of Canada 2010. Ottawa: Publishing and Depository Services, Public Works and Government Services Canada. 22 p.

[25] Designated Countries of Origin Policy // Government of Canada: офіційна сторінка. URL: https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/refugees/claim-protection-inside-canada/apply/designated-countries-policy.html

[26] Bérchard J., Elgersma S. Legislative Summary of Bill C-31: An Act to Amend the Immigration and Refugee Protection Act, the Balanced Refugee Reform Act, the Marine Transportation Security Act and the Department of Citizenship and Immigration Act (Publication No. 41-1-C31-E). 2012, February 29. P. 4. // Library of Parliament – Social Affairs Division. Parliamentary Information and Research Service: офіційна сторінка. URL: https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ResearchPublications/ LegislativeSummaries/PDF/41-1/c31-e.pdf

[27] An Act to Amend the Immigration and Refugee Protection Act, the Balanced Refugee Reform Act and the Marine transportation Security Act (Bill C-4) // House Government Bill. 41st Parliament, 1st Session. June 2, 2011-September 13, 2013. LEGISinfo: офіційна сторінка. URL: http://www.parl.ca/LegisInfo/BillDetails.aspx?Language=E&billId=5089199

[28] Bérchard J. Legislative Summary of Bill C-4: An Act to Amend the Immigration and Refugee Protection Act, the Balanced Refugee Reform Act and the Marine transportation Security Act. (Publication No. 41-1-C4-E). 2011, August 30. P. 1-3. // Library of Parliament – Social Affairs Division, Parliamentary Information and Research Service: офіційна сторінка. URL: https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ResearchPublications/LegislativeSummaries/PDF/41-1/c4-e.pdf

Демократичної партії пізніше наголошували, що «Законопроект С-4 був однозначно засуджений практично кожною групою та зацікавленими сторонами імміграційної системи у цій країні, від юристів, груп біженців, церков і поселенських послуг іммігрантів. Не можна назвати жодної групи, яка б підтримала Законопроект С-4»[29].

Зазначені кроки, зрештою, призвели до запровадження більш радикальних і більш комплексних імміграційних норм. Так, у 2012 р. відбулося представлення, дебати й ухвалення нової законодавчої ініціативи консерваторів у сфері канадської імміграційної політики – Законопроекту С-31 – Закону про захист імміграційної системи Канади. Документ вносив низку змін і запроваджував нові норми до чинного законодавства. Основну увагу було спрямовано на боротьбу із контрабандою людей; забезпечення швидкого захисту добросовісних біженців і позбавлення притулку тих, хто зловживає канадською щедрістю; а також на забезпечення імміграційної безпеки шляхом запровадження біометричної візової програми, котра передбачала надання біометричних даних від заявників на отримання візи[30].

Законопроект С-31 доповнював Закон про збалансовану реформу з питань біженців і процес визначення внутрішніх біженців[31]. Згідно із положеннями документу, відбувалося встановлення низки обмежувальних норм. Так, під час подання на отримання статусу біженця, процедуру інтерв'ю кандидатів було замінено на подання базової форми на отримання статусу гуманітарного переселенця. Цей документ був фундаментальною інформаційною довідкою, котра була вирішальною у прийнятті рішення. Впровадження певною мірою обмежувало ймовірність позитивного розгляду заяв, оскільки гуманітарні переселенці не завжди мали можливість документально підтвердити необхідну інформацію.

Окрім цього, було встановлено заборону на звернення до Відділу апеляції біженців для оскарження рішень про надання допомоги, прийнятих Відділом захисту біженців. Заборона охоплювала окремі категорії гуманітарних переселенців: осіб, чиє подання не мало достовірних доказів; тих, чия заявка була явно необґрунтованою, шахрайською; нелегальних іммігрантів; вихідців із держав, які є винятками з угод про безпечну третю країну; заявники з країн, визначених Міністром з питань громадянства та імміграції. На рішення профільного міністра впливала низка факторів – від чисельності заяв і передбаченої кількості щорічного прийняття біженців; до визначення країни походження як такої, що не порушує демократичні права і свободи власних громадян[32].

Ще одним напрямком запровадження обмежувальних норм стала сфера нелегальної імміграції до Канади. Відповідно до нового законодавства, нелегальні біженці позиціонувалися як порушники та як учасники такого виду кримінальної діяльності, як контрабанда людей. Консервативний уряд позиціонував власну діяльність у цій сфері, як боротьбу із кримінальною системою. За оновленим законодавством, було розширено визначення «контрабанди людьми», запроваджено мінімальні вироки для причетних осіб, додано обтяжуючі фактори за такі злочини, як «торгівля

[29] House of Commons Debates. Official Report (Hansard). Speaker: The Honorable Andrew Scheer. Tuesday, March 6, 2012 // 41st Parliament, 1st Session. Edited Hansard. Volume 146. Number 090. P. 5876.
[30] Bérchard J., Elgersma S. Legislative Summary of Bill C-31… P. 1.
[31] Ibidem.
[32] An Act to amend the Immigration and Refugee Protection Act, the Balanced Refugee Reform Act, the Marine Transportation Security Act and the Department of Citizenship and Immigration Act (Bill C-31). Assented to 28th June, 2012… C. 27-28.

людьми» та «висадка осіб у морі»[33]. Відтак, було заборонено організовувати, спонукати, сприяти чи підбурювати в'їзд до Канади осіб, які не володіють необхідною документацією. Втім, незважаючи на таке бачення уряду, опозиційні сили не поділяли оцінку нелегальних біженців як злочинців. Загалом же, Законопроект С-31 став логічним завершенням поступових обмежувальних кроків канадського уряду.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що протягом 2006-2012 рр. канадська імміграційна політика зазнала істотних змін. З одного боку, низка зазначених заходів свідчить про послідовну діяльність Кабінету Міністрів у сфері імміграційної політики та законодавства, котру було спрямовано на забезпечення потреб канадської економіки. З іншого боку, частина висвітлених ініціатив свідчить про методичну діяльність уряду у напрямку поступового скорочення можливостей для «невигідних» переселенців. Отже, виразною особливістю розвитку імміграційної політики у зазначений період, стали кроки канадського федерального уряду, спрямовані на покращення економічних показників шляхом заохочення, створення нових можливостей і пріоритету для економічних переселенців. Водночас, паралельно відбувався процес запровадження низки різноманітних обмежень для переселенців, котрі фактично були економічно невигідними для Канади.

REFERENCES

Barnett, L. (2007, June 5). *Legislative Summary of Bill C-57: An Act to Amend the Immigration and Refugee Protection Act (Publication No. LS-557E).* Retrieved from https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ResearchPublications/LegislativeSummaries/PDF/39-1/c57-e.pdf [in English].

Bérchard, J. & Elgersma, S. (2012, February 29). *Legislative Summary of Bill C-31: An Act to Amend the Immigration and Refugee Protection Act, the Balanced Refugee Reform Act, the Marine Transportation Security Act and the Department of Citizenship and Immigration Act (Publication No. 41-1-C31-E).* Retrieved from https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ResearchPublications/LegislativeSummaries/PDF/41-1/c31-e.pdf [in English].

Bérchard, J. (2011, August 30). *Legislative Summary of Bill C-4: An Act to Amend the Immigration and Refugee Protection Act, the Balanced Refugee Reform Act and the Marine transportation Security Act. (Publication No. 41-1-C4-E)*. Retrieved from https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ResearchPublications/LegislativeSummaries/PDF/41-1/c4-e.pdf [in English].

Burtseva, M. (2016). Canadian Immigration and Multiculturalism Politics: Few Generalizations about Peculiarities in 1960-s – 2010-s. *Elektronnyi istorychnyi zhurnal Scriptorium nostrum*, *2 (5),* 289-304 [in English].

Burtseva, M. (2017). The Liberalization of Canadian Immigration Policy (1945-1976). *Codrul Cosminului Journal*, *XXIII (1),* 203-220 [in English].

Burtseva, M. (2017). The Specifics of Post-War Canadian Immigration Policy (1945-1957). *Historia i Polityka: Historia Czasopisma, 22 (29),* 69-86 [in English].

Burtseva, M. (2017). Zakon pro immihratsiiu 1976 r. ta pochatok novoi ery derzhavnoi polityky Kanady [Immigration act 1976 and the beginning of the new era of Canadian state policy]. *Amerykanska istoriia ta polityka: naukovyi zhurnal*, *4,* 227-236 [in Ukrainian].

Burtseva, M. (2018). Vplyv podii 9/11 2001 r. u SShA na zminy v immihratsiinii polititytsi Kanady [The Impact of 9/11 Events in the USA on the changes in Canadian immigration policy]. *Naukovi Pratsi Istorychnoho Fakultetu Zaporizkoho Natsionalnoho Universytetu, 51,* 294-298 [in Ukrainian].

Conrad, M.A. (2012). *Concise History of Canada.* Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi: Cambridge University Press [in English].

Knowles, V. (2016). *Strangers at Our Gates: Canadian Immigration and Immigration Policy, 1540-2015*. Toronto, High Town, Tonawanda: Dundurn Press [in English].

Kozachuk, O. (2016). Mizhetnichna vzaiemodiia, immihratsiia ta prava liudyny v Kanadi [Interethnic

[33] Bérchard J., Elgersma S. Legislative Summary of Bill C-31… P. 16-18.

Interaction, Immigration and Human Rights in Canada]. In *Aktualni problemy zovnishnoi polityky Ukrainy: Materialy X Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh* (pp. 183-186). Chernivtsi [in Ukrainian].

Kozachuk, O. (2017). Immihratsiia kytaitsiv do Kanady: sproba otsinky transformatsii polityky [Chinese immigration to Canada: the attempt to assess the transformation of politics]. *Aktualni problemy zovnishnoi polityky Ukrainy: Materialy XI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh* (pp. 160-163). Chernivtsi [in Ukrainian].

Kozachuk, O. (2018). *Natsionalne pytannia u vnutrishnii polityts SShA ta Kanady: porivnialnyi analiz* [National issue in domestic politics of the USA and Canada: comparative analysis]. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].

Lupul, T.Ya. (2007). Immihratsiia yak faktor kryzy natsionalnoi identychnosti v Zakhidnii Yevropi ta Pivnichnii Amerytsi (na prykladi Frantsii, SShA, Kanady) [Immigration as the crisis factor of the national identity in Western Europe and Northern America (through the example of France, the USA and Canada)]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh statei. Istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, *325-326,* 76-80 [in Ukrainian].

Lupul, T.Ya. (2008). Novi etnosotsialni tendentsii v kanadskykh provintsiiakh ta terytoriiakh pid vplyvom immihratsii 1990-kh rokiv [New ethnic and social trends in Canadian provinces and territories under the influence of immigration in 1990s]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu: Sotsiolohiia i politychni nauky*, №18 (74), 83-94 [in Ukrainian].

Lupul, T.Ya. (2008). Vplyv immihratsii 1990-kh rokiv na transformatsiiu etnokulturnoho skladu naselennia kanadskoi federatsii (analiz perepysu 2001 roku) [The influence of the process of immigration in 1990s to the transformation of ethnocultural structure of population of the Canadian Federation (the analyze of the population census of 2001)]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu: Sotsiolohiia i politychni nauky*, *13 (69),* 124-134 [in Ukrainian].

Lupul, T.Ya. (2010). Suchasna immihratsiia yak strukturnyi komponent formuvannia politychnoi natsii v Kanadi [Modern immigration as the structural component of creating political nation in Canada]. *Politolohichni ta sotsiolohichni studii: Zbirnyk naukovykh prats, XI,* 494-506 [in Ukrainian].

Reitz, J.G. (2014). Multiculturalism Policies and Popular Multiculturalism in Development of Canadian Immigration. In J. Jedwab (Ed.), *The Multiculturalism Question: Debating Identity in 21st Century (pp. 107-126).* Kingston and Montreal: McGill-Queen's University Press [in English].

Mariia Burtseva
(The State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7045-4786

Peculiarities of Canadian Immigration Policy in 2006-2012

The paper analyzes some features of the Canadian immigration policy in 2006-2012. It was during that period that the Canadian policy of «open arms» underwent significant changes, changing the focal point of its further development. An important impetus to those processes was the Conservative Party of Canada coming to power and the review of the new federal government, headed by Stephen Harper, activity priorities. Mainly, attention was focused on focal points of the Conservative Cabinet activity.

The first was to establish the priority of ensuring the economic needs of Canada by changing the immigration law. To provide that, various initiatives were introduced. Among them were both complex and specific. Some of them were aimed at attracting to the Canadian labor market persons who were in Canada on temporary worker programs. Others encouraged business people to immigrate. An important component of those programs was the involvement of economic immigrants who did not require a significant/full public financial support. Thus, applicants with experience in living and working in Canada did not need social services and adaptation programs. And that, in turn, reduced the budget expenditures of the state.

The second focal point of the activity was the introducing of legislative initiatives aimed at gradual limiting the opportunities of «unwanted» and «dangerous» immigrants coming to Canada. The procedures of that focal point were formally aimed at counteracting various vio-

lations – illegal immigration, exploitation, and trafficking in people, the submission of «false refugees», etc. Accordingly, the imposed interdictions and restrictions regarded persons somehow connected with those violations. The main category of «dangerous» immigrants was illegal immigrants and other persons involved in that process. Just against that group the most severe legal restrictions, sentences, and some aggravating factors were introduced. The introduction of such rigid regulations was preceded by the widening of the definition «people smuggling» by the conservative government. Thus, the illegal arrival to Canada was regarded as a criminal activity – people smuggling. Another unprofitable category of immigrants was refugees. To constrain the applicants of that group, a list of «Designated Countries of Origin» – unsafe countries, the natives of which lost the right to apply for the status of a humanitarian immigrant, was introduced. In addition, for the same purpose, the unfavorable changes in the procedure of proceeding refugees' applications were made. Lastly, restrictive legislative initiatives were characterized by the enhancement of the Minister of Immigration and immigration officials rights, for providing additional opportunities to reject the applicants.

It has been concluded that the measures of both policy focal points concerning immigrants in the specified period were the parts of the same process. After all, the introduction of priority programs of economic immigration was accompanied by the reduction of opportunities for other, economically unprofitable groups of immigrants.

Keywords: Canada, immigration policy, migration

Надійшла до редакції / Received: 01.05.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2019*

УДК 327 (73)
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).302

ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА США

Маргарита Лимар
Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)
e-mail: rita25lymar@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9902-2709

У статті досліджуються теоретичні витоки концепції глобального лідерства США. Розглядається її взаємозв'язок з концепцією світової гегемонії. Аналізується спроможність США чинити якісний вплив на глобальні геополітичні процеси. Пояснюються причини сприйняття США американцями як держави з особливою місією. Доведено, що США ніколи не відмовлялися від світової першості, але з огляду на трансформаційні зміни міжнародної системи обрали курс на досягнення та підтримку глобального лідерства як кращої альтернативи світовій гегемонії.

Ключові слова: *США, лідерство, гегемонія, концепція, «Новий світ»*

У XXI ст. Сполучені Штати Америки незмінно залишаються одним з глобальних силових центрів, який здійснює переважаючий вплив на світові трансформаційні процеси. США вважають можливість брати безпосередню участь у геополітичному світотворенні своєю по праву, що межує у свідомості самих американців з відчуттям богообраності. Така позиція простежується у висловлюванні президента США В. Вільсона: «Чому Ісус Христос не домігся того, щоб світ увірував у його вчення? Тому, що він обмежився проповіддю ідеалів, але не вказав практичних засобів для їх досягнення. Я пропоную практичну схему реалізації його цілей»[1]. Вихід держави на безпрецедентний рівень світового значення базується на концепції глобального лідерства, яка підкріплюється специфікою національного менталітету американського народу, що поєднує у собі жагу до експансіонізму та поширення власного бачення щодо засад організації держави та суспільства.

Вивченню феномену світового лідерства США присвячена низка праць таких вітчизняних дослідників як І. Дудко, М. Миронова, І. Погорська, І. Тихоненко, М. Фесенко, А. Худолій, С. Шергін. Серед наукових розвідок російських вчених варто відзначити напрацювання О. Богатурова, О. Ломтєва, О. Панаріна, Т. Шаклеїної. Увага українських вчених зосереджена, здебільшого, на дослідженні трансформацій міжнародної системи та визначенні американського чинника у цьому процесі. На противагу, російські вчені мають переважно антиамериканську позицію, що простежується у більш ґрунтовному вивченні ґенези концепцій світової гегемонії та глобального лідерства з метою довести імперіалістичний контекст американського впливу.

Метою статті є дослідження витоків концепції глобального лідерства США з кінця XIX ст. та її імплементація у зовнішній політиці держави. Визначено такі завдання: окреслити теоретичне підґрунтя концепції глобального лідерства США; проаналізувати співвідношення понять «глобальна гегемонія» та «глобальне лідерство» з огляду на їхній взаємозв'язок; визначити місце концепції глобального лідерства в американських зовнішньополітичних настановах XXI ст.

[1] Lloyd G.D. The truth about the peace treaties. Vol. 1. London: Victor Gollancz, 1938. P. 225.

Ставлення до «американської нації», яка за своєю сутністю поєднує представників етносів і народів із різних частин світу, є дискусійним. Проте, не залишає сумнівів той факт, що американський менталітет відзначається винятковим прагматизмом, який сприяв створенню теорій, закладених в основу й сучасної зовнішньої політики США. Британський письменник і літературний критик Д. Лоуренс зазначав, що «істинна американська душа є суровою, усамітненою, стоїчною душею убивці, яку неможливо розтопити»[2]. Про суворість американців, їх схильність до жорстокості та расизму йдеться й у монографії Дж. Карні, який наголошує на тому, що «американська мрія» про рівність і численні можливості втрачає свій сенс з огляду на відголоски експансіонізму й імперіалізму XIX ст.[3]. Власне, ідею величі США підтримували такі дослідники та громадські діячі, як Дж. Барджес, Л. Лоуелл, Дж. Стронг.

Філософ і геополітик О. Панарін зазначав, що від початку конституювання США, або ж узагальнено – Америки, як країни «Нового світу», було відзначено ідеологічним протистоянням решті світу, який «потопав у гріхах». Вкорінене в американській самосвідомості уявлення про США не як про нову державу, що виникла поруч з іншими, а «Новий світ», який у всьому протистоїть «Старому світу», спричинило одвічне прагнення до самореалізації та подальшого світового лідерства на міжнародній арені[4].

Основи сприйняття США як держави з особливою місією було закладено від початку її заснування та закріплено ще у XIX ст. Ключем до розуміння такої позиції була ідея піднесення англосаксонської раси, яка поєднувала у собі дві високі ідеї: громадянська свобода та чисте духовне християнство. Таким чином, обґрунтовувалося моральне право американців поширювати власне бачення державоустрою та моральних цінностей у світі[5]. За словами лідера руху «Соціальне Євангеліє», впливового на свій час громадського діяча та письменника Дж. Стронга, світ, в якому вже на кінець XIX ст. не лишилося вільної землі, вступає в епоху расового протистояння, до якого могутня англосаксонська раса була добре підготовлена. За його прогнозами, вона мала просунутися «в Мексику, через Центральну та Південну Америку, на острови в океані, а потім – в Африку й далі»[6].

Американський політолог Дж. Барджес розробив програму експансії, що передбачала закріплення протекторату США над Латинською Америкою, островами Тихого Океану та Східної Азії. Зважаючи на геополітичні трансформації протягом багатьох десятиліть, можна побачити, що його ідеї все ж були взяті до відома американськими політиками й імплементовані у зовнішньополітичній діяльності. Вчений виокремлював расовий чинник як основу політичної організації держави, наголошував на винятковості англосаксонської раси, визначав США найбільш політичною державою та покладав на неї обов'язок поширити у світі свою систему, навіть за умови застосування «жорсткої сили»[7].

---

[2] Draper R.P. D.H. Lawrence: The critical heritage. UK: Psychology Press, 1997. P. 221.

[3] Carney J. Nation of killers: Guns, violence, white supremacy: The American Dream become delusion. US: Lulu Press, Inc, 2015. 146 p.

[4] Панарин А. Агенты глобализма. Глава III: Американский глобализм. Москва, 2000. URL: http://www.patriotica.ru/books/panar_agents/part1_3.html

[5] Strong J. Our country: Its possible future and its present crisis. New York, NY: The Baker and Taylor Co, 1885. P. 159-160.

[6] Ibid. P. 175.

[7] Burgess J.W. Vol. 1: Sovereignty and liberty. In Political science and comparative constitutional law. Boston: Ginn & Co, 1890-1891. 337 p.

США природно були потужною колонізаційною силою, про що зазначав ще у 1899 р. майбутній президент Гарвардського університету Л. Лоуелл, підтримуючи тезу про експансіоністський характер англосаксонської раси. Разом з тим, США, на противагу Центральній Європі, створювали умови для розвитку впевненої у собі людини, не прив'язуючи її складними адміністративними системами до уряду, що робило «Новий світ» привабливим для емігрантів з Німеччини й інших країн. Успіх США Л. Лоуелл вбачав у політиці надання рівних прав і можливостей новим територіям і колоніям, однакового ставлення до представників різних рас[8]. Таким чином набула імпульсу ідея того, що лідерство є більш схвальним і сприйнятливим, а головне – вигідним для США.

Поступово така ідея стала фоновою для зовнішньополітичної діяльності американських урядів, тож, зважаючи на геополітичні зміни та зміцнення нових потенційних силових центрів, на зміну експансіоністським настроям США поступово прийшло усвідомлення вигідної позиції світового лідера. Слід зазначити, що прагнення до світового лідерства має свої витоки з політики США по досягненню світової гегемонії, реалізація якої була першочерговим завданням періоду холодної війни й одразу після руйнації біполярності. Російський політолог, професор Т. Шаклеїна зазначає, що зовнішньополітична думка США завжди відрізнялася винятковим національно-орієнтованим характером, тому всі концептуальні модифікації вибудовуються на незмінній догмі наддержавності Америки. І в науково-концептуальних працях, і в офіційних документах неприховано захищається аксіоматичне право США на модифікацію глобального порядку та контроль за його дотриманням. Навіть, коли мова йде про єднання заради спільних демократичних цілей, даний процес має американоцентричний контекст[9].

Вітчизняна американістка, професор І. Дудко пояснює, що очевидний гегемонізм США у період між 1990-ми та початком 2000-х рр. є результатом імплементації низки ґрунтовних документів, які сформували ядро зовнішньополітичного курсу адміністрацій США по завершенні блокового протистояння. У даному контексті варто відзначити ключовий документ демократичної адміністрації Б. Клінтона – Стратегія національної безпеки на нове століття (1998 р.) й основний документ республіканської адміністрації Дж. Буша-мол. – Стратегія національної безпеки США (2002 р.). Обидві адміністрації, незважаючи на полярність політичних орієнтацій, заклали у свої стратегії такі спільні принципи: визнання США як світової наддержави; закріплення інтересів США на глобальному рівні; врахування актуальних проблем сучасності та можливостей інших силових центрів у політиці захисту американських національних інтересів; визнання силових методів впливу на міжнародній арені пріоритетними засобами утримання провідних позицій. Окрім того, обидва документи залишають за США право на самостійні дії без попередньої координації з силами союзників задля захисту або досягнення зовнішньополітичних цілей[10].

Американіст О. Ломтєв розмежовує поняття «світової гегемонії» та «світового лі-

[8] Lowell A.L. The colonial expansion of the United States // Atlantic Monthly: A Magazine of Literature, Science, Art, and Politics. 1899. Vol. LXXXIII. № CCCCXCVI. P. 158.

[9] Шаклеина Т. Лидерство и современный мировой порядок // Международные процессы. 2015. № 4 (43). С. 6-19.

[10] Дудко І. Формування багатополюсного світу в умовах постбіполярності: прогнози і реалії сучасних міжнародних відносин // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2005. Вип. 5. URL: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/44.pdf

дерства». За дефініціями, перше з них він наближає до концепту «розумної сили» з переважним домінуванням «жорсткого» компоненту, а друге – до «м'якої сили». На відміну від «світової гегемонії», яка визначається як поєднання двох начал, – панування (силові й економічні ресурси) і впливу (ідеологічні, культурні, інформаційні ресурси), що переходять в управління з неминучими елементами диктату і / або придушення незгодних, – «світове лідерство» передбачає наявність спільних інтересів у лідера та його послідовників, добровільне визнання його авторитету, запозичення його культурних цінностей, політичного й економічного устроїв. З точки зору О. Ломтєва, США втрачають свій вплив у світі, закріплюючи за собою першість у фінансових показниках і торгівлі, але не у питаннях промисловості та воєнної моці. Таким чином, «світове лідерство» стає більш доступною формою впливу на міжнародні політичні процеси, аніж «світова гегемонія».[11]

Протилежну думку щодо вище окресленого питання мають українські науковці М. Фесенко та С. Шергін. Вітчизняний американіст М. Фесенко також підносить роль інформаційно-культурного домінування і ставить його в один ряд з технологічним та економічним впливом. Завершення епохи блокового протистояння не послабило позицій США, які продовжили витрачати на оборону значні кошти, підтримуючи свій статус потужним модернізованим військовим потенціалом. Вплив США підкріплюється новітніми технологічними розробками та залученням до співпраці кращих фахівців оборонної галузі[12].

Поєднання переваг у різних сферах впливу надають США виняткову можливість формування військової коаліції глобального масштабу, на зразок тієї, що відповідала за воєнні дії в Іраку, і ще раніше – в Югославії. Військова могутність США спирається на кілька стовпів, до яких можна віднести ядерну зброю, потужне виробництво озброєнь, якісну підготовку кадрів, дипломатичне забезпечення розгалужених союзів, надійну розвідувальну мережу тощо. Окрім того, США мають такий «ресурс» як політичну волю, яка необхідна для уникнення зайвих поступок і захисту власних національних інтересів[13].

На думку української дослідниці М. Миронової, тенденції до формування багатополярного міжнародного середовища з початку 2000-х рр. змусили США переглянути власну концепцію глобального лідерства. Це було пов'язане із сумнівами щодо спроможності держави нести тягар відповідальності за міжнародні процеси самотужки[14]. Відносно США таку позицію висловив ще наприкінці 1980-х рр. американський політолог П. Кеннеді, який передбачав «перенапруження імперії», що могло призвести до виснаження ресурсів і можливостей глобальної держави, у разі їх невідповідності амбіціям уряду[15]. У зв'язку з цим, у 1990-х рр. з'явився американський

---

[11] Ломтев А. Эволюция характера мирового порядка и внешнеполитических стратегий его формирования в американской политической науке: дис… к. полит. наук: 23.00.01. Москва, 2011. С. 21-22.

[12] Фесенко М. Перспективи збереження лідерства США в постбіполярній міжнародній системі // Американська історія та політика. 2016. № 2. С. 35.

[13] Шергін С., Фесенко М. Трансформація взаємодій міжнародно-політичних акторів в умовах послаблення глобального лідерства США // Науковий вісник дипломатичної академії України. 2009. Вип. 16. С. 351.

[14] Миронова М.А. Трансформація відносин Європейського Союзу та США в постбіполярний період: дис… канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2007. С. 42.

[15] Kennedy P. The rise and fall of the great powers. Economic change and military conflict from 1500 to 2000. New York: Random House, 1987. P. 515.

тренд «розумного лідерства», або «прагматичного інтернаціоналізму»[16], який залишав за США статус міжнародного лідера, проте переглядав їх права й обов'язки щодо управління світовими процесами. У постбіполярний період США відмовилися від наміру одноосібно нести тягар відповідальності, притаманний традиційній ролі лідера. Тож, зовнішньополітичний курс США було досить влучно визначено колишнім прем'єр-міністром Франції Л. Жоспеном: «існує певна тенденція до гегемонії, яка не обов'язково співпадає з глобальною відповідальністю наддержави»[17].

За президентства Б. Обами США відійшли від концепції гегемонізму, розглядаючи можливі варіанти збереження лідерських позицій через співпрацю з найбільш вірогідними за впливовістю потугами. Дане твердження підкріплюється позицією С. Шергіна та М. Фесенка, які висловлюють аналогічну до О. Ломтєва точку зору з приводу зміщення вектору зовнішньої політики у бік лідерства, проте не через нестачу силових ресурсів, а через наміри залишатися першими серед рівних у колі найбільш впливових акторів на світовій арені[18].

Розглядаючи питання спроможності США зберігати лідерські позиції у світі, варто враховувати той факт, що країна-лідер має бути здатною керувати світоформуючими тенденціями. Дослідник міжнародних процесів О. Богатуров окреслив наступні критерії для ієрархізації держав-лідерів: потенціал «жорсткої сили», який здатен фізично контролювати слабші країни; економічна могутність як джерело загальної державної моці; та ідеологічний вплив або потенціал «м'якої сили», що спирається на дипломатичний арсенал лідера[19]. США притаманні всі вищезазначені критерії та важелі впливу. Дану позицію підтримують українські американісти І. Погорська та Д. Лакішик, зазначивши ще у 2011 р., що США не відмовляться від глобального лідерства у короткостроковій і середньостроковій перспективах.

З приходом адміністрації Б. Обами у 2009 р. зусилля США було зосереджено на зміцненні «морального лідерства» через активну діяльність у рамках ключових міжнародних інститутах (НАТО, ООН, МВФ, СОТ) та співпрацю з потенційними світовими лідерами, згідно «Тенденції глобального розвитку 2015» (зокрема, Китаєм, Індією та Росією). Метою Сполучених Штатів залишається попередження можливого формування сили (у т.ч. – коаліційної), яка могла б переважити можливості США[20]. Окрім того, зазначений підхід свідчить про домінування «м'якого» компоненту у концепції «розумної сили», яка стала основою для формування зовнішньополітичного курсу Б. Обами.

З точки зору І. Погорської, єдиним світовим полюсом, який отримав глобальне масштабування, є західна спільнота на чолі із США, статус яких варто трактувати як статус лідера – першого серед рівних, зважаючи на збереження США своєї потужності, що перевищує можливості інших гравців на міжнародній політичній арені, у тому

[16] Weston Ch. Key US foreign policy interests // Aussen Politik. 1997. No 1. Vol. 48. P. 50.
[17] Marcus J. Adjustment, recrimination: Franco-US relations and the new world disorder // The Washington Quarterly. 1998. Spring. P. 31.
[18] Шергін С., Фесенко М. Трансформація взаємодій міжнародно-політичних акторів в умовах послаблення глобального лідерства США // Науковий вісник дипломатичної академії України. 2009. Вип. 16. С. 351.
[19] Современная мировая политика: Прикладной анализ. Отв. ред. А.Д. Богатуров. Москва: Аспект Пресс, 2009. С. 161-162.
[20] Погорська І., Лакішик Д. Зовнішня політика адміністрації Б. Обами в контексті американського глобального лідерства // Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. Київ: КиМУ, 2011. Вип. 2. С. 185.

числі комбінацій акторів як, наприклад, – ЄС[21].

Стратегія національного оновлення та глобального лідерства, оприлюднена Б. Обамою 28 травня 2010 р., закріплювала положення про те, що США залишаються єдиною світовою наддержавою[22]. Український американіст А. Худолій звертає увагу на те, що саме за Б. Обами концепція глобального лідерства стала однією з детермінант зовнішньої політики США з огляду на промови та документи його адміністрації[23].

Американський геополітик Зб. Бзежинський у 2011 р., на зустрічі у Нормандії під час отримання премії Алексіса де Токвіля, виголосив промову, в ході якої зазначив, що послаблення традиційних політичних важелів управління суспільними процесами, різкі соціально-економічні контрасти та розриви у суспільстві, становлять смертельну загрозу для трансатлантичного світу, еліти якого мають об'єднатися під безумовним домінуванням США. Таким чином, буде подоланий «національний егоїзм», що дозволить відмовитися країнам від частини суверенітету на користь спільного блага[24].

Проте, реструктуризація геополітичного простору та ствердження нових силових центрів змушують США поступово відмовитися від амбіцій єдиної наддержави на користь збереження лідерських позицій, що простежується у зовнішньополітичних настановах адміністрації Д. Трампа. На відміну від свого попередника, чинний президент США не акцентує принципову увагу не збереженні лідерства як такого[25]. Проте, у Стратегії національної безпеки (2017 р.) підкреслюється вагомість відродження американської могутності зсередини шляхом зміцнення економічної, космічної й енергетичної галузей, а також розвитку технологій, що має забезпечити національні інтереси США та створити приклад для наслідування іншими державами[26].

Отже, гегемоністські амбіції США є історично зрозумілими, проте безперспективними через постійну трансформацію міжнародної системи та піднесення нових центросилових акторів. Ідея обраності англосаксонської раси та вищого призначення Америки, або США, як концепту рівності, справедливості, сили та неосяжних можливостей, залишається невід'ємною частиною самоідентифікації американців, про що свідчать публічні звернення президентів та офіційні документи. Таке переконання є причиною колишніх американських тенденцій до світової гегемонії та вимушеної зміни пріоритетів на користь глобального лідерства, яке закріплюють сучасні стратегії національної безпеки США.

---

[21] Погорська І.І. США: місія здійснима? Праксеологія творення глобального світу: монографія. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. Київ: Грамота, 2009. 502 с.

[22] National Security Strategy. Washington, D. C.: The White House, 2010. P. 8.

[23] Худолій А.О. «Перезавантаження» риторики Б. Обами // Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 82. С. 447-452.

[24] Zbigniew Brzezinski receives Jury du Prix Tocqueville Prize, October 14, 2011 // Washington, D. C.: CSIS: The official website. URL: https://www.csis.org/analysis/zbigniew-brzezinski-receives-jury-du-prix-tocqueville-prize

[25] Тихоненко І.В. Стратегія національної безпеки США як інструмент підтримки глобального лідерства та міжнародного порядку за адміністрації Б. Обами та Д. Трампа // Політичне життя. 2018. Вип. 1. С. 160.

[26] National Security Strategy of the United States of America 2017, December 2017. 56 p. // The White House: The official website. URL: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSSFinal-12-18-2017-0905.pdf

REFERENCES

Bogaturov, A.D. (Ed.). (2009). *Sovremennaia mirovaia politika: Prikladnoi analiz* [Modern world politics: Applied analysis]. Moskva: Aspekt Press [in Russian].

Carney, J. (2015). *Nation of killers: Guns, violence, white supremacy: The American Dream become delusion*. US: Lulu Press, Inc.

Draper, R.P. (1997). *D. H. Lawrence: The critical heritage*. UK: Psychology Press.

Dudko, I. (2005). Formuvannia bahatopoliusnoho svitu v umovakh post bipoliarnosti: Prohnozy i realii suchasnykh mizhnarodnykh vidnosyn [Formation of a multipolar world in a post-bipolarity: Forecasts and realities of the modern international relations]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei, 5.* Retrieved from http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/44.pdf [in Ukrainian].

Fesenko, M. (2016). Perspektyvy zberezhennia liderstva SShA v postbipoliarnii mizhnarodnii systemi [Prospects for maintaining the U.S. leadership in the post-bipolar international system]. *Amerykanska istoriia ta polityka, 2*, 31-37 [in Ukrainian].

Kennedy, P. (1987). *The rise and fall of the great powers. Economic change and military conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.

Khudolii, A.O. (2014). «Perezavantazhennia» rytoryky B. Obamy [«Reboot» of B. Obama's rhetoric]. *Gileya: naukovyi visnyk, 82*, 447-452 [in Ukrainian].

Lloyd, G.D. (1938). *The truth about the peace treaties.* Vol. 1. London: Victor Gollancz.

Lomtev, A. (2011). *Evoliutsiia kharaktera mirovogo poriadka i vneshnepoliticheskikh strategii ego formirovaniia v amerikanskoi politicheskoi nauke* [The evolution of the world order nature and the foreign policy strategies of its formation in American political science] (PhD dissertation). Moskovskii aviatsionnyi institute, Moskva [in Russian].

Marcus, J. (1998). Adjustment, recrimination: Franco-US relations and the new world disorder. *The Washington Quarterly, Spring*, 17–31.

Mironova, M.A. (2007). *Transformatsiia vidnosyn Yevropeiskoho Soiuzu ta SShA v postbipoliarnyi period* [Transformation of relations between the European Union and the United States in the post-bipolar period] (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

Panarin, A. (2000). Glava III: Amerikanskii globalizm [Chapter III: American globalism]. In *Agenty globalizma*. Moskva [in Russian]. Retrieved from http://www.patriotica.ru/books/panar_agents/part1_3.html

Pohorska, I. & **Lakishyk, D.** (2011). Zovnishnia polityka administratsii B. Obamy v konteksti amerykanskoho hlobalnoho liderstva [The Obama Administration's foreign policy in the context of American global leadership]. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zbirnyk naukovykh prats, 2*, 179-192 [in Ukrainian].

Pohorska, I.I. (2009). *SShA: Misiia zdiisnyma? Prakseolohiia tvorennia hlobalnoho svitu* [The USA: Is a mission possible? Praxeology of the global world creation]. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].

Shakleina, T. (2015). Liderstvo i sovremenn i mirovoi poriadok [Leadership and the modern world order]. *Mezhdunarodnye protsessy, 4* (43), 6-19 [in Russian].

Sherhin, S. & **Fesenko, M.** (2009). Transformatsiia vzaiemodii mizhnarodno-politychnykh aktoriv v umovakh poslablennia hlobalnoho liderstva SShA [Transformation of the international political actors' interactions in conditions of the global U.S. leadership weakening]. *Naukovyi visnyk dyplomatychnoi akademii Ukrainy, 16*, 346-355 [in Ukrainian].

Tykhonenko, I.V. (2018). Stratehiia natsionalnoi bezpeky SShA yak instrument pidtrymky hlobalnoho liderstva ta mizhnarodnoho poriadku za administratsii B. Obamy ta D. Trampa [US National Security Strategy as a tool for supporting global leadership and international order (B. Obama and D. Trump)]. *Politychne zhyttia, 1*, 158-163 [in Ukrainian].

Weston, Ch. (1997). Key US foreign policy interests. *Aussen Politik, 1* (48), 49-57.

Margaryta Lymar
(Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9902-2709

Origins and Evolution of the Concept of the United States Global Leadership

The basic principles of the concept of the United States global leadership are disclosed in the paper, its initiation as a concept of world hegemony and evolution to a more moderate position taking into account the world transformational processes. The goal of the paper is to study the origins of the concept of global US leadership since the end of the 19th century and its implementation in the foreign policy of the state.

The ability of the US to make a qualitative impact on global geopolitical processes is analyzed. It is proved that the American nation is characterized by a special self-identification that verges on the feeling that the American nation is chosen by God. The US, accordingly, is perceived as a state with a special mission. It is ascertained that the aspiration of the United States to the world leadership lies in the theories of the exclusiveness of the Anglo-Saxon race, which has the right to expand and spread its own state and social system in the world. Expansion theory gained strength from the second half of the 19th century. At the same time, the constant evolution of the international system, the entrance of new actors in the world arena forced the United States to reconsider foreign policy directives and «agree» on the role of a world leader.

After the period of Bloc confrontation, in particular, at the beginning of the 21st century, the United States refuses to encroach on the role of the world hegemon and concentrates on leading the world community as «the first among equals». The course towards the achieving and preservation of world leadership was consolidated in Barack Obama's foreign policy taking into consideration the fact that the US possesses the potential of «hard power» that is able to physically control the weaker countries; it is characterized by economic power, which is the source of the general might of the state; and it is able to exert their ideological influence by using «soft power», which is based on the leader's diplomatic arsenal. Thus, it has been confirmed that the United States has never renounced the global domination, but taking into account the transformational changes in the international system, it has chosen the course towards the achieving and preservation of global leadership as a better alternative to world hegemony.

Keywords: USA, leadership, hegemony, concept, «New World»

Надійшла до редакції / Received: 24.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2019*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК [930 : 321.74] : [316.42 : 330.34] (477-12) «11/125»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).303

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ РУСІ У XII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

Світлана Авхутська[1]***, Володимир Турков***[2]
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка (Суми, Україна)
[1]e-mail: istukrmak@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5134-5621
[2]e-mail: turkov-w@ukr.net; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2974-5730

У статті розглянуто радянську історіографію соціально-економічного розвитку Південно-Східної Русі у XII – першій половині XIII ст. Незважаючи на відсутність уваги сучасних дослідників до зазначеної проблематики, тема є актуальною та багатою на неоднозначні інтерпретації джерельного матеріалу. Проаналізовано дослідження періоду 20-80-х рр. XX ст., які були актуальними на той час і залишаються важливими сьогодні. З'ясовано, що працям того часу притаманні систематизація попередніх здобутків, ґрунтовне опрацювання нових археологічних джерел, спростування хибних висновків імперської історіографії, відкриття нових напрямків досліджень, фундаментальний підхід.

Ключові слова: *радянська історіографія, Південно-Східна Русь, соціально-економічний розвиток, удільна роздробленість, місто, ремесло*

Систематизація наукових здобутків з давньоруської проблематики є важливим напрямом у галузі вітчизняної історичної науки. За браком археологічних джерел у XIX ст. істориками імперської доби було зроблено хибні висновки щодо економічного занепаду Києва та Середнього Подніпров'я у XII – першій половині XIII ст., а також про лише політичні причини роздробленості Київської Русі. Проте у XX ст. археологічні розкопки Києва довели поступальний економічний і культурний розвиток Південноруського регіону майже до монгольського завоювання. У радянській науці вперше було встановлено, що в основі роздроблення єдиної Давньоруської держави лежав також процес її соціально-економічного розвитку. Незважаючи на те, що радянська історіографія київоруської проблематики була підпорядкована інтересам пануючої на той час у СРСР марксистсько-ленінської ідеології, відкриття нових археологічних джерел дозволило російським та українським історикам писати науково про старокиївську проблематику, залишивши осторонь політичний контекст і зосередивши увагу на дослідженні соціально-економічних аспектів.

У медієвістичній історіографії накопичено значний досвід у вивченні давньоруської проблематики, зокрема ми можемо згадати праці, де розглядалася історія досліджень у цій сфері. До історіографічних праць радянського періоду слід віднести

дисертацію В. Федорасової за темою «Киевская Русь в трудах советских историков» (Мінськ, 1976) і колективну монографію «Советская историография Киевской Руси» (Ленінград, 1978) під загальною редакцією В. Мавродіна, в яких за допомогою марксистсько-ленінської методології розглянуто широкий комплекс досліджень радянських учених, у тому числі і з соціально-економічної історії Русі.

Більш об'єктивне переосмислення та реконструкція процесу видань радянського часу з давньоруської проблематики притаманні дослідникам 90-х рр. XX ст., зокрема у роботах П. Толочка[1] та А. Міносяна[2]. На сучасному етапі спостерігається відсутність інтересу істориків до теми удільної роздробленості взагалі та її соціально-економічних чинників зокрема. У зв'язку з цим праці радянських дослідників, присвячені даній проблематиці, залишаються достатньо актуальними і сьогодні, представляючи не тільки суто історіографічний інтерес.

Дорадянський етап вивчення даної проблеми характеризувався накопиченням археологічного матеріалу, появою перших праць з регіонального дослідження історії Київської держави, передусім Києва та Київщини[3]. М. Грушевський у вступній статті до збірника «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» зазначав про важливість дослідження київського трикутника (басейну річок Ірпінь і Стугна) під кутом комплексного вивчення всіма гуманітарними дисциплінами: історією, археологією, етнографією, географією, мистецтвознавством[4]. Проте учений мало цікавився причинами роздробленості Русі й, узагалі, не розглядав це явище як важливий феномен суспільно-політичного й економічного життя країни. Більшість істориків початку XX ст. продовжувала вважати, що роздробленість була спричинена надмірним зростанням кількості членів княжого дому Ярославичів, яким у перші десятиліття XII ст. перестало вистачати волостей і земель. Це, певним чином, обумовило проблематику наукових праць наступного радянського періоду, де головну увагу у вивченні історичного минулого Русі було відведено соціально-економічним процесам. Такий підхід при всіх його недоліках багато у чому заповнював «білі плями» історичної науки дорадянського періоду.

У солідних узагальнюючих працях відомих радянських учених Б. Грекова, С. Юшкова, Б. Рибакова, В. Довженка, П. Толочка, В. Пашуто, І. Фроянова, М. Тихомирова й ін. прослідковується концепція феодальної сутності давньоруської держави. Удільна роздробленість Русі була закономірним наслідком розвитку феодальних відносин, поглиблення суспільного розподілу праці, результатом чого був підйом землеробства, розквіт ремесла, зростання міст, розширення торгівлі. Для подальшого розвитку феодалізму потрібні були вже інші масштаби та структура держави, пристосована до потреб феодалів, у першу чергу, бояр-землевласників.

Б. Греков у 1939 р. першим сформулював теорію соціально-економічної основи удільної роздробленості, що охопила Русь у XII ст. Водночас, учений пов'язував розпад Русі у XII ст. з економічним запустінням Середнього Подніпров'я у звязку з переміщенням торгівельних шляхів і припиненням сплати данини Києву[5].

---

[1] Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. С. 17-24.

[2] Міносян А.С. Становлення української державності у IX – на початку XX ст. (історіографія проблеми): автореф... канд. іст. наук: 07.00.01; 07.00.06. Дніпропетровськ, 1996. 25 с.

[3] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев: Типография Университета св. Владимира, 1891. 520 с.

[4] Грушевський М.С. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Київ: Держвидав України, 1926. С. 2.

[5] Греков Б.Д. Киевская Русь. Москва: Госполитиздат, 1953. С. 506-507.

Б. Рибаков не погоджувався з думкою Б. Грекова і вважав, що Київська земля навіть наприкінці XII ст. була одним із найрозвиненіших регіонів, а місто Київ – найбільшим економічним і культурним її центром[6]. Водночас Б. Рибаков слушно вважав, що для потреб суспільно-економічного розвитку на місцях уже не були потрібними величезні масштаби держави у цілому.

С. Юшков теж не обійшов своєю увагою причин роздробленості Київської Русі, заявляючи, що розпад Русі на окремішні землі був закономірним наслідком наростання процесів феодалізації[7]. Більшу частину свого життя С. Юшков присвятив вивченню найважливішого джерела із соціально-економічної історії – Руської Правди, дослідивши 94 її списки. Занепад Києва та Південно-Східної Русі учений, як і Б. Греков, пов'язував зі зміною торгівельних шляхів і втратою Візантією ролі центру міжнародної торгівлі.

Концепція єдності Русі та ролі Києва як економічного та культурного її центру отримала своє обґрунтування у праці П. Толочка[8]. На думку ученого, незважаючи на відцентровані тенденції наприкінці XII – в середині XIII ст., цілісність Русі трималася на міцних економічних зв'язках між князівствами, спільності матеріальної та духовної культури, віри, єдності законодавства, родинності правлячої династії.

Досягнення історичної науки на середину XX ст. у галузі соціально-економічного розвитку Південної Русі було підсумовано у «Нарисах стародавньої історії Української РСР» (Київ, 1957) з урахуванням нових історико-археологічних досліджень. Особливу увагу авторський колектив приділив розвитку землеробства як основної галузі господарства, панівною системою якого у лісостепових районах була трипільна[9].

Суттєвих успіхів у вивченні сільськогосподарського виробництва було досягнуто В. Довженком. У монографії «Земледобство древньої Русі до середини XIII ст.» (Київ, 1961) автор першим у радянській історіографії здійснив вдалу спробу висвітлити в усьому обсязі технічний та агротехнічний рівень землеробства відповідно до різних природно-географічних районів, показати прогресивний розвиток основних знарядь і землеробських систем, визначити рівень продуктивності землеробства, охарактеризувати організацію сільського господарства та форми землеволодіння. Своїм дослідженням В. Довженок завершив дискусії радянських вчених щодо рівня економічного розвитку Русі, остаточно довівши, що східні слов'яни часів Київської Русі стояли в економічному відношенні на рівні, не нижчому, ніж сучасні їм західноєвропейські народи[10]. Окремий розділ В. Довженок присвятив проблемі феодальної вотчини, висвітливши досліджені археологами залишки городищ XII – першої половини XIII ст. як феодальних замків і місць концентрації тимчасово залежного населення. Проте у монографії В. Довженка майже відсутні матеріали неукріплених поселень – за причини їх відсутності. На думку П. Толочка, саме на неукріплених поселеннях мешкала основна маса населення, яке було зайняте у сфері сільськогосподарського

[6] Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 471.
[7] Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1949. С. 32.
[8] Толочко П.П. Киев и Киевская земля в епоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. Киев: Наукова думка, 1980. С. 218.
[9] Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. С. 406.
[10] Довженок В.Й. Земледобство древньої Русі до середини XIII ст. Київ: АН Української РСР, 1961. С. 250.

виробництва[11].

Дослідженням остеологічного матеріалу давніх поселень, що надає уявлення про розвиток тісно пов'язаної із землеробством галузі виробництва – тваринництва – займалися Н. Тімченко, В. Цалкін, А. Потапов та ін. За даними знахідок кісток тварин дослідниками встановлено, що на Чернігівщині перше місце серед галузей тваринництва належало розведенню великої рогатої худоби, що було характерним і для інших регіонів Південної Русі[12].

У центрі дослідницької уваги радянських учених посідає проблема південноруського міста. Якщо до 60-х рр. XX ст. місто розглядалося переважно як історико-культурний феномен, то у пізніший час йому стала відводитись роль важливої соціально-економічної структури, що здійснювала вирішальний вплив на характер і темпи державного та суспільного розвитку. Систематизовані археологами матеріали розкопок (разом із свідченнями писемних джерел) дали можливість з'ясувати такі аспекти вивчення городищ, як: їхній господарський характер (М. Каргер, Б. Рибаков, Б. Колчин, В. Янін), походження і становлення міст (М. Тихомиров, П. Толочко, Б. Рибаков), соціальну типологію (П. Раппопорт, В. Довженок, А. Куза, П. Толочко, М. Кучера), соціальну структуру та міську владу (С. Юшков, П. Толочко, В. Довженок, П. Пєняк, М. Котляр).

Підсумувавши у своїй монографії столітні студії вивчення Києва давньоруського часу, М. Каргер намагався побачити у містах півночі Русі вищий цивілізаційний рівень розвитку в порівнянні з містами Південної Русі[13]. М. Каргер вважав, що пересічні кияни мешкали переважно у землянках на відміну від новгородців, які жили у зрубах. П. Толочко, навпаки, на підставі відкритих у середині 1970-х рр. жител городян на Подолі стверджував, що й для Києва була характерна зрубна забудова садиб. Столичність Києва продовжувала існувати не лише за часів централізованої держави, але й протягом удільної роздробленості у XII – першій половині XIII ст.[14].

На XII – початок XIII ст. припадає найвищий розвиток міст, основу господарського життя яких складали ремесло і торгівля, а також сільськогосподарське виробництво[15]. П. Толочко зазначає, що південноруські міста, на відміну від західноєвропейських, не були бюргерськими, оскільки в них спостерігалась значна концентрація феодалів, які мали значні землеволодіння у сільськогосподарській окрузі[16].

Погляди М.Н. Тихомирова на становище Києва періоду феодальної роздробленості відрізняються деякою суперечливістю. З одного боку, стародавня столиця Русі представлялася історику найбагатшим містом середньовіччя з великим ремісничим

---

[11] Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». Киев: Наукова думка, 1990. С. 4.

[12] Потапов А.В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове Руси // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». Киев: Наукова думка, 1990. С. 38.

[13] Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 1. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. С. 356-363.

[14] Толочко П.П. Киев и Киевская земля в епоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. Киев: Наукова думка, 1980. С. 217.

[15] Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва: Государственное изд-во политической лит-ры, 1956. С. 293; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. Киев: Наукова думка, 1989. 120 с.

[16] Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». Киев: Наукова думка, 1990. С. 3.

і торговим населенням, з іншого – центром, значення якого внаслідок неодноразових руйнувань стало падати вже до кінця XII ст.[17].

Типологізація міст, розроблена П. Раппопортом у радянські часи, залишається актуальною і сьогодні, а саме значна різноманітність міст пояснюється вченим не лише хронологічними відмінностями чи географічними умовами, а ще й соціальними рисами укріплених поселень (виділив общинні укріплення, міста, замки, фортеці).

У контексті феодалізму соціальні ознаки як основні у класифікації городищ розглядали В. Довженок та А. Куза[18]. Оскільки жителі міст зберігали тісний зв'язок із сільською округою, важливим для дослідження економіки південноруських князівств є археологічні матеріали селищ у межиріччі Десни і Дніпра, що були отримані українськими радянськими дослідниками (В. Коваленко, А. Казаков, Ю. Ситий, А. Шекун, Є. Веремейчик, В. Приймак та ін.).

Більшість науковців зосереджують увагу на аналізі господарського характеру міст. Багаторічні дослідження як письмових так і, в першу чергу, археологічних джерел дозволили Б. Рибакову створити ґрунтовну працю, що стала на момент публікації науковим проривом[19]. І хоч на сьогодні праця Б. Рибакова має низку зауважень, вона продовжує залишатися найфундаментальнішою, в якій автор всебічно охарактеризував давньоруське ремесло, приділивши увагу як питанням технології виробництва, так і його соціальній спрямованості. Низка науковців зосереджують свою увагу на окремих галузях давньоруського ремесла, зокрема на провідній галузі – металургії та металообробці (Б. Колчин, Г. Вознесенська, В. Коваленко, Л. Розанова й ін.).

Б. Колчин, досліджуючи залізоробне ремесло, зазначав, що на початок XII ст. вже було понад 150 окремих видів залізних і сталевих знарядь праці, інструменту, зброї та різного начиння[20]. Найбільшими центрами обробки чорного металу в Південно-Східній Русі були Київ, Чернігів, Вишгород, в яких міські ковалі займалися, головним чином, виробництвом сталі й обробкою металу. Дослідник дійшов висновку, що залізодобувне виробництво було в основному сільським промислом, який зберігав общинний характер. У науковій розвідці Г. Вознесенскої та В. Коваленка представлені результати структурного аналізу ковальських виробів міст Чернігово-Сіверської землі[21]. Дослідники підсумовують, що прогресивними прийомами, спрямованими на поліпшення робочих якостей знарядь праці, були наварка сталевих лез, цементація робочої частини і термообробка сталевих виробів. Така технологія дозволила різко підвищити продуктивність праці і була свідченням ринкового характеру ковальської справи, що розвивалась на вільній міській основі. Заслугою радянських дослідників є те, що вони, на противагу прихильникам норманської теорії, довели наявність на Русі місцевого виробництва всіх видів зброї, у тому числі і мечів.

Ґрунтовна монографія Т. Макарової присвячена різновиду художнього ремесла – техніці перегородчастої емалі, що, виникнувши у Києві в XI ст., у другій половині XII –

[17] Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва: Государственное изд-во политической лит-ры, 1956. С. 200.

[18] Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. 1975. Вип. 16. С. 3-14.

[19] Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва: Издательство АН СССР, 1948. 802 с.

[20] Колчин Б.А. Техника обработки металла в Древней Руси. Москва.: ГНТИ машиностроительной и судостроительной литературы. 1953. С. 162.

[21] Вознесенская Г.А., Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Черниговo-Северской земли // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология). Киев: Наукова думка, 1985. С. 108.

на початку XIII ст. досягла найвищого розквіту[22]. Пройшовши школу грецьких майстрів, київські емальєри вже до початку XII ст. могли виконати замовлення будь-якої складності. До кола проблем, висвітлених дослідницею, належать питання технології, хронології, класифікації виробів з перегородчастою емаллю, їх періодизація, виділення локальних шкіл і майстерень. Т. Макарова дійшла висновку, що і чорнова справа також виникла та розвинулася в оригінальну галузь ювелірного мистецтва саме на території Київщини та Чернігівщини. Це не випадково: оволодіння таким складним ремеслом само по собі передбачає тривалу традицію металообробки, а ця традиція виникла саме у Середньому Подніпров'ї[23]. Для М. Каргера було очевидним, що в XII ст. Київ був найбільшим і найбільш передовим центром виробництва перегородчастих емалей, коли виготовлені київськими ювелірами прикраси розходились по середньовічній Європі[24].

Студії Г. Корзухіної також присвячено ювелірній справі, Ю. Щапової - склоробному виробництву, П. Раппопорта – будівельній справі[25]. У науковій праці С. Юшкова зроблено висновок про початки складання у Південній Русі в XI-XIII ст. ремісничих організацій цехового типу[26].

Досліджуючи господарський характер південноруських міст, радянські науковці приділяли значну увагу торгівлі, особливо міжнародній (О. Моця, В. Пашуто, А. Новосельцев)[27]. О. Моця підсумовує, що торговий зв'язок між Києвом і Регенсбургом, так як і зв'язок між Києвом і Булгаром, визначався, у першу чергу, посередницькою роллю між цивілізаціями Азії та Західної Європи[28]. У XII ст. в Регенсбурзі існувало спеціалізоване об'єднання купців, що торгували з Руссю – «русаріїв». Деякі з регенсбурзьких «русаріїв» мали власну оселю у Києві. Наведені факти суперечать уявленням, що склалися у дорадянській історіографії, про пасивність південноруського купецтва на західноєвропейських торгах XII – початку XIII ст.

Дані про розвиток грошової системи містяться у працях О. Каменцевої, І. Устюгова, В. Яніна та І. Спаського[29]. Більшість нумізматів є одностайними щодо відсутності монет на південноруських землях у період феодальної роздробленості. У Південно-Східній Русі в обігу були «київські» шестикутної форми та «чернігівські» ромбоподібної форми срібні зливки-гривні, у повсякденному обігу шкіряні та хутря-

---

[22] Макарова Т.И. Перегородчатые эмали Древней Руси. Москва: Наука, 1975. С. 99; Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва: Издательство АН СССР, 1948. (802 с.). С. 384-389.

[23] Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. Москва: Наука, 1986. (156 с.). С. 115.

[24] Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 1. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. С. 400.

[25] Корзухина Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. 156 с.; Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. Москва: Изд-во Московского университета, 1972. 215 с.; Раппопорт П.А. Строительное производство в Древней Руси X-XIII в. Санкт-Петербург: Наука, 1994. 160 с.

[26] Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. С. 118.

[27] Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР. 1967. № 3. С. 81-108.

[28] Моця А. Булгар – Киев – Регенсбург: одна из нитей великого шелкового пути в средние века // Древний мир. 2001. № 2. С. 21.

[29] Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. Москва: Высшая школа, 1975. 214 с.; Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период.. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1956. 207 с.; Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Ленинград: Аврора, 1970. 256 с.

ні гроші з клеймом, проте вони могли бути лише кредитними грішми[30].

Отже, досягнення радянської історичної й археологічної науки у вивченні історії Південно-Східної Русі епохи удільної роздробленості є беззаперечними. Дискусії істориків про рівень її соціально-економічного розвитку відійшли у минуле і мають на сьогодні переважно історіографічний інтерес. Роблячи підсумок, варто зазначити, що з усієї наукової продукції радянського часу вирізняються найбільш знакові ґрунтовні праці з історії Києва та Середнього Подніпров'я. Це двотомник «Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города» російського археолога М. Каргера, праці вітчизняних науковців В. Довженка, М. Брайчевського, П. Толочка, О. Моці й ін. На сучасному етапі історичної науки відчувається зменшення уваги до давньоруської проблематики.

REFERENCES

Voznesenskaia, G.A. (1990). Tehnologiia proizvodstva drevnerusskih nozhei v pervoi polovine XIII v. [Technology of production of the Old Russian knives in the first half of XIII century]. In *Problemy arheologii Yuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX-XIII vv.»* (pp. 83-92). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

Grekov, B.D. (1953). *Kievskaia Rus* [The Kyiv Rus]. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].

Grushevskii, M. (1891). *Ocherk istorii Kievskoi zemli ot smerti Yaroslava do kontsa XIV stoletiia* [Essay of history of Kyiv earth from death of Yaroslav to the end XIV of century]. Kyiv: Tipografiia Universiteta sv. Vladimira [in Russian].

Grushevskii, M.S. (1926). Poraionne istorychne doslidzhennia Ukrainy i obsliduvannia Kyivskoho uzla [Historical research of districts of Ukraine and inspection of Kyiv's knot]. In *Kyiv ta yoho okolytsia v istorii i pamiatkah* (pp. 1-23). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Ukrainian].

Dovzhenok, V.Y. (1961). *Zemlerobstvo drevnoi Rusi do seredyny XIII st.* [Agriculture of ancient Rus to the middle of XIII century]. Kyiv: Izdatelstvo AN Ukrainskoi RSR [in Ukrainian].

Kamentseva, E.I. & Ustiugov, N.V. (1975). *Russkaia metrologiia* [Russian metrology]. Moskva: Vysshaia shkola [in Russian].

Karger, M.K. (1958). *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda* [Ancient Kyiv: essays on history of material culture of the Old Russian city]. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].

Kolchin, B.A. (1953). *Tehnika obrabotki metalla v Drevnei Rusi* [A technique of treatment of metal in Ancient Rus]. Moskva: GNTI mashinostroitelnoy i sudostroitelnoy literaturyi [in Russian].

Korzukhina, G.F. (1954). *Russkie klady IX-XIII vv.* [Russian treasures of IX-XIII centuries]. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].

Kotliar, M. (2013). Fenomen udilnoi rozdroblenosti (povernennia do problemy) [Phenomenon of specific disintegration (a return to the problem)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 2,* 24-36 [in Ukrainian].

Makarova, T.I. (1975). *Peregorodchatye emali Drevnei Rusi* [Partition enamels of Ancient Rus]. Moskva: Nauka [in Russian].

Makarova, T.I. (1986). *Chernevoe delo Drevnei Rusi* [Matter of niello in the Ancient Rus]. Moskva: Nauka [in Russian].

Motsia, A. (2001). Bulgar – Kiev – Regensburg: odna iz nitei velikogo shelkovogo puti v srednie veka [Bulgar – Kyiv - Regensburg: one of filaments of Great Silkway in Middle Ages]. *Drevnii mir, 2*, 20-22 [in Russian].

Narysy starodavnoi istorii Ukrainskoi RSR (1957). [Essays of ancient history of Ukrainian SSR]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR [in Russian].

Novoseltsev, A.P. Pashuto, V.T. (1967). Vneshniaia torgovlia Drevnei Rusi (do serediny XIII v.) [Foreign trade of Ancient Rus (to the middle of XIII century).]. *Istoriia SSSR*, *3*, 81-108 [in Russian].

Pashuto, V.T. (1968). *Vneshniaia politika Drevnei Rusi* [Foreign policy of Ancient Rus]. Moskva: Nauka [in Russian].

Rappoport, P.A. (1994). *Stroitelnoe proizvodstvo v Drevnei Rusi X-XIII v.* [The building production in Ancient Rus of X-XIII century]. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].

Rozanova, L.S. (1990). Svoeobrazie tehnologii kuznechnogo proizvodstva Yuzhnoi i Severnoi Rusi v

[30] Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. Москва: Высшая школа, 1975. С. 61-62.

domongolskii period [Originality of technology of blacksmith's production of South and North Rus before appearance of mongols]. In *Problemy arheologii Yuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX-XIII vv.»* (pp. 92-96). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

Rybakov, B.A. (1982). *Kievskaia Rus i russkie kniazhestva XII-XIII vv.* [The Kyiv Rus and Russian principalities in XII-XIII centuries]. Moskva: Nauka [in Russian].

Rybakov, B.A. (1948). *Remeslo drevnei Rusi* [The handicraft of Ancient Rus]. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].

Spasskii, I.G. (1970). *Russkaia monetnaia sistema. Istoriko-numizmaticheskii ocherk* [Russian monetary system. Historical and numismatic essay]. Leningrad: Avrora [in Russian].

Tihomirov, M.N. (1956). *Drevnerusskie goroda* [Old Russian cities]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].

Tihomirov, M.N. (1975). *Drevniaia Rus* [Ancient Rus]. Moskva: Nauka [in Russian].

Tolochko, P.P. (1989). *Drevnerusskii feodalnyi gorod* [Old Russian feudal city]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

Tolochko, P.P. (1980). *Kiev i Kievskaia zemlia v epohu feodalnoi razdroblennosti XII-XIII vv.* [Kyiv and Kyiv earth are in time of the feudal disintegration in XII-XIII centuries]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

Tolochko, P. (1996). *Kyivska Rus* [Kyiv Rus]. Kyiv: Abris [in Ukrainian].

Froianov, I.Ya. Dvornichenko, A.Yu. (1988). *Goroda-gosudarstva Drevnei Rusi* [Cities-states of Ancient Rus]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].

Schapova, Yu.L. (1972). *Steklo Kievskoi Rusi* [Glass of Kyiv Rus]. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].

Yushkov, C.V. (1949). Obschestvenno-politicheskii stroi i pravo Kievskogo gosudarstva [Social-political system and the right of the Kiev state]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoi literatury universiteta [in Russian].

Yushkov, C.V. (1939). *Narysy z istorii vynyknennia i pochatkovogo rozvytku feodalizmu v Kyivskii Rusi* [Essays of history of origin and initial development of feudalism in Kyiv Rus]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR [in Ukrainian].

Yanin, V.L. (1956). *Denezhno-vesovye sistemy russkogo srednevekovia. Domongolskii period* [Money-gravimetric systems of Russian middle ages. Period to appearance of mongols]. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].

Svitlana Avkhutska
(Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5134-5621

Volodymyr Turkov
(Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2974-5730

Soviet Historiography of the Socio-Economic Development of South-Eastern Rus in the 12th – first half of the 13th century

In this paper the Soviet historiography of the socio-economic development of South-Eastern Rus in the 12th – first half of the 13th century is considered. Despite the lack of attention of contemporary scholars to this problem, the theme is relevant and rich in ambiguous interpretations of source materials. The analysis of the research works of the period from the 20s to the 80s of the 20th century which were relevant at that time and are still important today have been carried out. The author has found out that the works of that time were characterized by the systematization of previous achievements, the thorough processing of new archaeological sources, the refutation of imperial historiography false conclusions, the discovery of new areas of research, and the fundamental approach.

The achievements of the Soviet historical and archaeological science in the study of the economic history of South-Eastern Rus in the period of appanage principalities are indisput-

able. Historians' discussions about the level of its socio-economic development have become the things of the past and today they are mainly of historiographical interest. It is concluded that the most significant scientific works on the history of Kyiv and the Middle Dnipro region are distinguished from all scientific heritage of the Soviet period. This is a two-volume edition «Ancient Kiev: Essays on the History of the Material Culture of this Ancient Russian City» by M. Karger, works by Ukrainian scholars V. Dovzhenko, M. Braychevsky, P. Tolochko, O. Motsya, and others. At the present stage of the national historical science, there is a decrease of attention to ancient Rus issues.

Keywords: Soviet historiography, South-Eastern Rus, socio-economic development, a period of appanage principalities, city, craft

Надійшла до редакції / Received: 18.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 03.05.2019*

УДК [930.1+930.25] Флоровський
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).304

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ НАРИС А.В. ФЛОРОВСЬКОГО «ПРО КАТЕРИНУ ІІ»: РЕКОНСТРУКЦІЯ НАУКОВОГО ДОРОБКУ

Анатолій Мирончук
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
e-mail: myronchuk@meta.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5633-1413

У статті аналізується неопублікований нарис А.В. Флоровського «Про Катерину ІІ» з його особового фонду в Архіві Російської академії наук. Наголошується на необхідності максимального освоєння рукописної спадщини історика та залучення її до наукового обігу.

Ключові слова: *А.В. Флоровський, Катерина ІІ, історіографія, Законодавча комісія 1767 р., рукописна спадщина, особовий архівний фонд*

Одним із актуальних завдань сучасної історіографічної науки є звернення до проблеми виявлення несправедливо забутої чи втраченої наукової спадщини та її повторного запровадження до наукового обігу.

Документальне джерело, що відіграє головне значення в історичних дослідженнях, є надзвичайно важливим і вагомим вже саме по собі, особливо з фактологічної точки зору. Запровадження до історіографічного контексту маловідомих або ж унікальних документів здатне привести до формування нових наукових напрямів, скорегувати сформовані уявлення про ті чи інші історичні події та осіб. У той же час архівне джерело стає доступним для більш широкої аудиторії. Саме тому пропонована стаття має на меті реконструкцію наукового доробку знаного історика та славіста Антонія Васильовича Флоровського (1884-1968) – професора Новоросійського та Карлового університету Праги, одного з найбільш відомих представників наукової еміграції першої чверті ХХ ст., котрий залишив після себе не тільки безліч опублікованих книг і статей, але й колосальну архівну спадщину, яка ще чекає своїх дослідників.

А.В. Флоровський народився в Україні 1 грудня 1884 р. у м. Єлисаветград Херсонської губернії. Освіту здобував в Одеській класичній гімназії (1894-1903) та на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (1903-1908). По закінченні навчання А.В. Флоровський був залишений при університеті для підготовки до професорського звання на кафедрі російської історії й отримав звання приват-доцента. Після захисту магістерської дисертації у Московському університеті в 1916 р. став професором кафедри російської історії Новоросійського університету. Одночасно читав курс лекцій з історії в інших навчальних закладах. Працював у наукових організаціях і товариствах – Одеському бібліографічному товаристві, Історико-філологічному товаристві (1912), Одеському товаристві історії та старожитностей (1911-1922). Був директором Одеської публічної бібліотеки (1921) та головної бібліотеки Одеської вищої школи (1922). 18 серпня 1922 р. А.В. Флоровський був заарештований і 25 серпня того ж року, після тижневого перебування у в'язниці НК ДПУ, був висланий з Одеси. Спочатку проживав у Софії, а пізніше постійно мешкав у Празі, де і закінчив свій нелегкий життєвий шлях. А.В. Флоровський значною мірою

уособлював у 1920-ті – 1930-ті роки південноукраїнську історичну науку та трагічну долю цього покоління науковців.

А.В. Флоровський залишив по собі величезну наукову спадщину. Протягом усього свого життя він ретельно формував особистий архів, який після його смерті доля розділила на дві частини між Архівом АН СРСР (нині – Архів Російської академії наук) і Слов'янською бібліотекою у Празі (Slovanská knihovna v Praze). В обох частинах зібрання збереглася велика кількість рукописів історика, які ніколи не публікувалися, а також низка його статей, які пізніше були надруковані іноземними мовами[1].

Систематичне вивчення особового фонду історика, що зберігається в Архіві РАН, почалося лише у 1990-і рр., але до сих пір він зберігає виняткові за своїм змістом рукописи про російську історію XVII-XIX ст., матеріали для вивчення Законодавчої комісії 1767-1768 рр., еміграційних і депортаційних процесів у середовищі наукової еліти, історичного слов'янознавства, історіографії, історичної бібліографії.

У численному фонді А.В. Флоровського в Архіві РАН у Москві зберігся цікавий документ. Йдеться про невеликий за обсягом (28 аркушів) неопублікований нарис історика «Про Катерину II»[2]. Попри те, що особовий фонд А.В. Флоровського був об'єктом спеціальних досліджень[3], неодноразово слугував джерелом для написання наукових робіт як вітчизняних, так і російських вчених[4], однак цей нарис до цього

---

[1] Див. детальніше: Лаптева Т.Н. Научное наследие А.В. Флоровского (1884-1968) в Архиве РАН // Вестник архивиста. 2014. № 1. С. 270-287; Лаптева Т.Н. Неизданные работы А.В. Флоровского: сохранность и отбор к публикации // Документ. Архив. Информационное общество: Сборник материалов III-ей Международной научно-практической конференции / Сост. Е.М. Бурова, О.Е. Антонова. Москва: ООО «ТЕРМИКА.РУ», 2018. С. 469-475; Ковалев М.В. Личный фонд А.В. Флоровского в Славянской библиотеке в Праге: состав документов и история формирования // Фундаментальная наука: проблемы изучения, сохранения и реставрации документального наследия: Материалы Международной научной конференции / Отв. ред. В.Ю. Афиниани; Москва: Архив РАН, 2013. С. 137-138; Афиани В.Ю., Ковалев М.В., Лаптева Т.Н. К истории и перспективам изучения жизни и творчества Антония Васильевича Флоровского // Как зарождалась русская Прага: Материалы международного круглого стола, Прага, 26 июня 2017 г. / Редкол.: Е.И. Пивовар (отв. ред.), В.Ю. Афиани, Э. Ворачек, А.С. Левченков, Я. Немечек, И.Е. Ханова. Москва: РГГУ, 2017. С. 18-27; Мирончук А.С. Інформативні можливості Архіву Російської академії наук для реконструкції біографії і творчого доробку історика-славіста А.В. Флоровського // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.) / НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. мови НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Київ, нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2017. С. 304-309.

[2] Архів Російської академії наук (Архів РАН). Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108.

[3] Лаптева Т.Н. Личный фонд историка-эмигранта А.В. Флоровского в Архиве Российской академии наук: научное использование и реконструкция: автореф… канд. ист. наук: 05.25.02. ФГБОУ ВО «Российский государственный гуманитарный университет». Москва, 2018. 25 с.

[4] Мирончук А. Нарис А.В. Флоровського з історії Законодавчої комісії 1767-1768 рр.: запровадження до історіографічного контексту // Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 360-382; Музичко О. Козакознавчі студії одеської школи істориків професора І.А. Линниченка // Чорноморська минувшина: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 4. С. 143-156; Лаптева Т.Н. Малоизученный информационный ресурс для истории русского зарубежья – эпистолярное наследие А.В. Флоровского в Архиве РАН // Роль архивов в информационном обеспечении исторической науки: сборник статей / Авт.-сост. Е.А. Воронцова; отв. ред. В.Ю. Афиани, Ю.А. Петров. Москва: Этерна, 2017. С. 288-299; Лаптева Т.Н. Труды А.В. Флоровского по истории чешско-русских отношений, известные и неизвестные: рукописи ученого в Архиве РАН // Славянский мир в третьем тысячелетии. 2018. № 1-2. Вып. 13. С. 160-171; Аксенова Е.П. Институт им. Н.П. Кондакова: попытки реанимации (по материалам ар-

часу не привертав уваги дослідників. Точний час написання статті невідомий. Архівістам також не вдалося з'ясувати час її появи, бо навіть на обкладинці архівної папки дата відсутня.

Наш дослідницький інтерес до рукопису, що аналізується, зумовлений передусім вивченням історії Законодавчої комісії зі створення нового Уложення 1767-1768 рр. Адже саме А.В. Флоровський започаткував справу академічного дослідження Комісії. Важливий внесок у формування її історіографічної традиції історик зробив передусім завдяки залученню величезної кількості неопублікованих архівних матеріалів із архівних сховищ Одеси, Москви, Петербурга та низки європейських архівів.

Нарис «Про Катерину II» написаний у жанрі історичного портрету. Цей жанр використовували багато відомих істориків. А.В. Флоровський також неодноразово звертався до написання історичних портретів відомих політичних діячів минулого. Єдиного методу написання таких робіт він не виробив, щоразу обираючи підхід, який би відповідав поставленому завданню. Окремі роботи історика мають на меті повідомити основні етапи життя особистості, охарактеризувати її ставлення до явищ епохи та історичну роль. Наразі відомо більше десяти його опублікованих робіт, написаних у формі історичного портрета, а також 5 некрологів, що зберігаються у його особовому архівному фонді[5].

В галереї А.В. Флоровського є історичні нариси про діячів XVIII-XIX ст., підготовлені ним у 1920-х рр.: О.А. Безбородька[6], О.Х. Бенкендорфа[7], І.І. Бецького[8].

В особовому архіві історика збереглися конспекти лекцій, присвячених наступникам Петра I[9], Олександру I та Миколі I[10], Олександру II[11], Олександру III[12]. Означені матеріали відносяться до 1933-1937 рр. Фактографічність викладу, а також і той факт, що більшість імен починаються на одну і ту ж літеру дозволяє припустити, що статті задумувалися як словникові або ж енциклопедичні. Не відкидаємо, що історик мав намір опублікувати їх у багатотомному довідково-енциклопедичному виданні «Творці історії» (Tvůrcové dějin).

А.В. Флоровському належить також нарис про чеського декабриста В.І. Враніцького, що був написаний у квітні 1928 р. й адресований чеським читачам[13]. Опублікований він був тільки через тридцять років – у 1958 р.[14].

У середині 1930-х рр. А.В. Флоровський створив історичний портрет останнього

хива А.В. Флоровского) // Славяноведение. 1993. № 4. С. 63-74; Аксенова Е.П. Русские ученые-эмигранты первой волны в Югославии (по материалам архива А.В. Флоровского) // Русская эмиграция в Югославии: Сб. ст. Москва: Индрик, 1996. С. 148-166; Ковалев М.В., Лаптева Т.Н. «В Москве я был последний раз ровно 50 лет назад…». Из переписки Антония Васильевича Флоровского с советскими историками: В.Т. Пашуто, А.А. Зиминым и Е.П. Подъяпольской. 1957-1968 гг. // Исторический архив. 2014. № 4. С. 66-87.

[5] Лаптева Т.Н. Научное наследие А.В. Флоровского (1884-1968) в Архиве РАН… С. 278.

[6] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 34.

[7] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 35.

[8] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 36.

[9] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 123.

[10] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 124.

[11] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 122.

[12] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 125.

[13] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 20.

[14] Florovskij A.V. V.I. Vranický, Čech-dekabrista // Kapitoly z dejin vzajemnych vztahu narodu CSR a SSSR. D.I. Praha, 1958. S. 39-67.

російського імператора Миколи II[15]. Наявність серед списку джерел і літератури роботи, що була опублікована у 1934 р. дозволяє російській дослідниці О.П. Аксьоновій припустити, що нарис був написаний не раніше цього року[16].

У 1930 р. в Ужгороді історик опублікував статтю про наставника імператора Петра II І.О. Зейкана[17].

Історичні портрети Івана Грозного[18] і патріарха Никона[19] А.В. Флоровський представив як доповіді на V міжнародному конгресі візантієвістів у Римі 22 вересня 1936 р. Робота про патріарха Никона була опублікована в 1935 р. у чеському довідково-енциклопедичному виданні «Творці історії»[20].

У цьому ж виданні були опубліковані інші роботи А.В. Флоровського, виконані у жанрі історичного портрета, зокрема, про «підкорювача Сибіру» Єрмака Тимофійовича та М.В. Ломоносова[21].

Перейдемо безпосередньо до нарису «Про Катерину II». Він починається короткою біографічною довідкою, яка містить основні віхи життя російської імператриці. А.В. Флоровський розглядає її на фоні епохи, країни, документів, інших осіб, подій, явищ, різноманітних ідей і думок. Намагання Катерини II якомога краще познайомитись із новою країною сформувало у неї ідеал освіченого ліберального та гуманного монарха, історичне призначення якого полягало у перетворенні російської держави у відповідності з найкращими ідеями доби Просвітництва[22]. Однак, як зазначає автор, цей ідеал не знаходив повної відповідності у російській дійсності.

А.В. Флоровський відзначає заслуги Катерини II у здійсненні низки державних перетворень у внутрішньому житті Росії, а також вказує на досить «широку та багатозначну» програму зовнішньої політики, що призвела до значного збільшення території Росії та посилення її міжнародного становища[23].

Багато уваги історик приділяє законодавчим перетворенням російської імператриці. Її задум скликання Законодавчої комісії 1767 р., яка мала б створити проект нового Уложення замість застарілого кодексу законів 1649 р., він називає «блискучим»[24].

Авторські оцінки щодо результатів і значення Уложеної комісії не відрізняються від наведених раніше у його спеціальних дослідженнях на цю тему. Попри те, що Комісія не завершила своєї роботи, однак її діяльність, на думку А.В. Флоровського, мала велике значення: з одного боку, накази від різних верств російського населення, представлені депутатами на розгляд Комісії, показали Катерині II та її оточенню основні потреби і бажання населення Росії, з іншого – ті частини нового Уложення, які були вироблені у Комісії, послужили корисним матеріалами для подальших за-

[15] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 52.
[16] Аксенова Е.П. Антоний Васильевич Флоровский о Романовых // Славяноведение. 2013. № 5. С. 69-70.
[17] Флоровский А.В. Карпаторосс И.А. Зейкан – наставник императора Петра II (Несколько исторических справок) // Карпаторусский сборник. Ужгород, 1930. С. 112-122; окремий відбиток: Ужгород: Тип. «Шк. помощи», 1930. 11 с.
[18] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 47-68.
[19] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 69-98.
[20] Florovskij A.V. Patriarch Nikon // Tvůrcové dějin. T. III. Praha, 1935. S. 369-375.
[21] Florovskij A.V. Iermak // Tvůrcové dějin. T. III. Praha, 1935. S. 186-197; Florovskij A.V. Lomonosov // Tvůrcové dějin. T. III. Praha, 1935. S. 488-493.
[22] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 3.
[23] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 4.
[24] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 6.

конодавчих ініціатив самої Катерини ІІ. Загалом же, вибори депутатів у Комісію і сама її діяльність викликали пожвавлення суспільного руху по всій Росії, а також сприяли розвитку громадської думки в країні[25].

Щодо причин невдалої роботи Комісії 1767 р., яка остаточно була розпущена у 1774 р., А.В. Флоровський називає особисте невдоволення Катерини ІІ, яку, ймовірно, не задовольнила громіздкість цієї установи та повільність її роботи, що була спричинена організаційними недоліками. А головною причиною, напевно було те, що Катерина ІІ стала усвідомлювати неможливість створення на абстрактних засадах європейської просвітницької думки Уложення для країни з багатонаціональним складом, з надзвичайно різноманітними умовами та нормами життя населення і, насамперед, за наявності кричущих протиріч у сфері соціальних та економічних відносин[26].

А.В. Флоровський не залишає осторонь питання про кріпосне право, яке піднімалось у ході роботи Уложеної комісії. Тут його оцінки досить однозначні: нічого важливого та значного не було зроблено з цього питання[27]. Це, на його думку, є свідченням того, як з часом Катерина ІІ відступала від заявлених у «Наказі» ідеалів і планів зробити російський народ найщасливішим на світі. Тому історик доходить висновку, що останні роки її царювання були різким контрастом у порівнянні з першими[28].

При уважному читанні рукопису складається враження, що А.В. Флоровський дає ніби не власні оцінки, а послуговується точкою зору самої імператриці: Катерина ІІ залишила своїм наступникам Росію «органічно перетворену і вдосконалену у внутрішньому її ладі та досить розвинену в громадському і культурному відношенні». Росія Катерини ІІ була «істотно новою» і за своїм міжнародним становищем, і за своєю територією – підсумовує дослідник[29].

«Досить багата і різноманітна» літературна спадщина Катерини ІІ також є предметом уваги А.В. Флоровського. Щоправда, законодавчі акти російської імператриці, як стверджує дослідник, значною мірою є її особистою літературною роботою[30].

До надзвичайно цінного літературного надбання імператриці А.В. Флоровський відносить її переписку з французькими філософами-просвітителями Вольтером і Д. Дідро, німецьким публіцистом епохи Просвітництва Ф. Гриммом, французьким скульптором Е. Фальконе. Драматичні ж твори Катерини ІІ, на думку А.В. Флоровського, далекі від літературних ідеалів.

Історик схильний також вважати, що Катерині ІІ належить авторство полемічної відповіді на скандальну книгу Ж.Ш. д'Отроша про Росію, що була анонімно видана під назвою «Антидот»[31].

Загалом же, на переконання А.В. Флоровського, царювання Катерини ІІ в історії Росії мало надзвичайно велике значення, а отже піднесений їй депутатами Законодавчої комісії 1767 р. титул «великої» є, на його думку, цілком законним і справедливим.

Можемо припустити, що нарис «Про Катерину ІІ» був написаний у Празі. Таке

---

[25] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 7-8.
[26] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 8.
[27] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 12.
[28] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 13.
[29] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 16.
[30] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 24.
[31] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 27.

припущення ґрунтується на тому, що в особовому фонді А.В. Флоровського в Архіві РАН є ще один його рукопис – конспект курсу лекцій у Карловому університеті «Про історію Росії в період царювання Катерини II»[32], який має безпосереднє відношення до аналізованого нами рукопису.

Серед відомих друкованих творів вченого ця лекція відсутня. Конспект являє собою автограф обсягом 151 аркуш, датований 1939-1940 рр. Ймовірно, що цей курс був розрахований на зимовий семестр 1939-1940 року. Очевидно також, що це незавершений рукопис, бо на останньому аркуші є запис: «Далее – о Комиссии из курса Ек[атерины] II. – С. 105-116». Отож, маємо всі підстави вважати, що А.В. Флоровський мав на увазі саме текст, який є предметом нашого дослідження.

Лекція носить радше популярний, аніж науковий характер. Даний автограф дає змогу розглянути питання зміни репрезентативної бази досліджень вченого у часі, а також погляди А.В. Флоровського на досліджувані події, зокрема на окремі аспекти російської історії часів правління Катерини II. Головні питання, над якими розмірковує А.В. Флоровський – організація верховної влади, проблема абсолютизму та самодержавства, співвідношення влади та закону в історії Росії XVIII ст., а також вплив ідей представників європейського Просвітництва на суспільно-політичну думку Росії другої половини XVIII ст.

Відзначимо, що А.В. Флоровський не вперше звертається до постаті російської імператриці Катерини II. Щоправда, перебуваючи за кордоном, він поступово відходив від катерининської тематики, звертався до неї лише епізодично, використовуючи вже напрацьований матеріал, і багато в чому повторюючи отримані раніше висновки. Втім, це не означає, що історія правління Катерини II не цікавила А.В. Флоровського зовсім. Вона знаходила своє відображення в університетських курсах з російської історії XVIII-XIX ст., які він став викладати у Карловому університеті замість О.О. Кізеветтера після його смерті у березні 1933 р.[33].

5 квітня 1932 р. А.В. Флоровський отримав ступінь доктора філософії Карлового університету, представивши в якості кваліфікаційної роботи свою одеську книгу «Склад Законодавчої комісії 1767-1774 рр.»[34]. Викладанню історії Росії на філософському факультеті Карлового університету А.В. Флоровський присвятив майже чверть століття. Однак, Карловий університет був не єдиним навчальним закладом, в якому історик вів викладацьку роботу.

Восени 1927 р. на базі Російського юридичного факультету у Празі М.В. Шахматов спільно з А.В. Флоровським утворили гурток любителів історії російського права. Попри те, що засідання цього гуртка носили камерний характер, під час них було зроблено кілька цікавих доповідей, зокрема А.В. Флоровського «Обряд управління Комісією 1767 р.»[35].

У 1929 р. в Празі була опублікована стаття А.В. Флоровського «До характеристики імператриці Катерини II – законодавиці»[36], яка продовжує цикл робіт про акти Катерини II, спрямовані до Законодавчої комісії зі створення проекту нового «Уложен-

[32] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 130.
[33] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 12.
[34] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 7.
[35] Ковалев М.В. Русские историки-эмигранты в Праге (1920-1940-е годы). Саратов: Изд-во СГТУ, 2012. С. 197.
[36] Флоровский А.В. К характеристике императрицы Екатерины II – законодательницы // Сборник Русского института в Праге. Т. 1. Прага, 1929. С. 261-278.

ня» і присвячена вивченню тексту «Обряду управління Комісією 1767 р.». Рукопис цієї статті зберігається в особовому архіві історика в Архіві РАН[37]. Вчений аналізує безліч чорнових варіантів «Обряду», виділяє кілька його ранніх редакцій і порівнює варіанти вирішення питань організації Комісії на кожному з етапів її діяльності, вплив різних осіб і факторів на остаточний варіант документа. Джерелами є відомі опубліковані тексти, які вчений піддає критичному аналізу.

Деякі ранні роботи вченого, що були вивезені ним під час депортації з Одеси, а також виписки та копії архівних матеріалів до досліджень про Уложену комісію 1767 р. зберігаються у його фонді у Слов'янській бібліотеці, серед яких: «Кілька доповнень з історії питання про справи церковні в Законодавчій комісії 1767 р.», «Комісія про дворянство. Башкири» й ін.[38]. Ймовірно, ці матеріали він використовував під час своєї викладацької діяльності.

Щоправда А.В. Флоровський, незважаючи на своє особливе місце у чеській історіографії, так і не створив власного підручника з історії Росії і, судячи з усього, навіть не вдавався до такої спроби.

Всі свої роботи А.В. Флоровський зазвичай спочатку писав від руки. Не є винятком і нарис «Про Катерину II». Очевидно, що він готувався до публікації, оскільки на першому аркуші є помітка історика, ймовірно для переписувача: «Прошу переписати у двох примірниках і перед відправкою дати мені текст переглянути».

За своєю формою аналізований нарис не зовсім не схожий на матеріали університетських лекцій, яких в архіві історика збереглося у великій кількості. Нарис не містить наукового апарату у вигляді бібліографічних посилань, приміток або списку використаних джерел. У тексті знаходимо лише посилання на зібрання творів Катерини II у 12 томах, видане Академією наук у 1901-1908 рр. за редакцією О.М. Пипіна та Я.Л. Барскова.

Це видається дещо дивним, оскільки, як справедливо зазначає російський дослідник М.В. Ковальов, А.В. Флоровський був вченим найвищої історіографічної культури, він завжди приділяв велику увагу наявній науковій літературі, стежив за роботами своїх колег[39].

Заради справедливості відзначимо, що А.В. Флоровський не був майстром художнього слова, однак всі свої тексти він педантично вичитував і правив. Тут же редагування відсутнє. Читач також не відчує глибокого творчого натхнення. Замість нього – узагальнення вже відомого.

Історичне портретування, до якого вдається А.В. Флоровський – це метод особливого історичного жанру, який дає змогу зображати не лише особу, особистість, але й цілу епоху та сутність історичного явища. Для А.В. Флоровського не так важлива очевидна історична хроніка та логіка розвитку подій, скільки робота з перетворення очевидної реальності фактів у нову історичну реальність.

Аналізований нами нарис, можливо теж мав у своїй основі лекцію або, навпаки, повинен був послужити матеріалом для лекції, хоча він не містить навіть короткого плану-конспекту.

Створення історичного портрету Катерини II для А.В. Флоровського, з одного бо-

---

[37] Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 32.

[38] Slovanská knihovna v Praze. Trezor. A.V. Florovskij. T-FLOR. Krab. XLI.

[39] Ковалев М.В. Неопубликованная статья А.В. Флоровского «Реформы, реакция, революция» из собрания Архива Российской академии наук // Архивный поиск: электронный сборник научных статей и публикаций. Вып. 1. Москва, 2019. С. 70. URL: http://arran.ru/files_/ar-poisk1.pdf

ку, не така вже і важка справа, а з іншого – надзвичайно відповідальна з огляду на велику кількість вже існуючої спеціальної літератури, серед якої історик виділяє, у першу чергу, багатотомне фундаментальне дослідження майстра історичної біографії В.О. Більбасова «Історія Катерини II» та яку називає найкращою біографією російської імператриці, а також вказує на детальний огляд іноземної літератури про Катерину II, вміщений у XII томі, що вийшов у Берліні в 1896 р.

При підготовці нарису А.В. Флоровський послуговувався також «Історією Катерини II» О.Г. Брікнера, що з'явилася спочатку німецькою (1883 р.), а пізніше російською (1885 р.) та італійською (1889 р.) мовами і містить солідну фактологічну базу. До речі, О.Г. Брікнер значну увагу, можливо надто надмірну, приділяє «Наказу» Катерини II та дещо переоцінює його значення. До певної міри оцінки А.В. Флоровського співзвучні з висновками О.Г. Брікнера. У короткому списку літератури, вміщеному наприкінці нарису, бачимо також капітальну працю С.М. Соловйова «Історія Росії з найдавніших часів».

Однією з важливих рис А.В. Флоровського є досить вміле оперування дослідницьким інструментарієм, а також використання різних теоретико-методологічних прийомів і підходів на основі їх доповнення. Досить часто він вдається до історико-біографічного методу історичного дослідження, спрямованого на опис, реконструкцію й аналіз обставин життя, результатів діяльності, психологічного портрета історичної особистості.

А.В. Флоровський у своєму нарисі прагне розкрити особистість Катерини II у всій повноті її життєвої історії, спираючись на результати її діяльності. Однак, якщо говорити про залучення особливого корпусу джерел, які передбачає історико-біографічний метод – свідчень сучасників, щоденників, мемуарів, спогадів, то ми цього не побачимо. Теж саме можна сказати про застосування літературно-художніх прийомів викладу матеріалу (сюжетність, образність, емоційність) – вони також відсутні.

Оригінальні прижиттєві публікації праць А.В. Флоровського часто-густо недоступні через їх раритетність, оскільки виходили дуже скромними, якщо не сказати мізерними, накладами, переважно у зарубіжних наукових часописах, здебільшого не розміщених у вільному доступі в Інтернеті, і це певною мірою ускладнює доступ до них.

Цінність і важливість наукової спадщини А.В. Флоровського полягає у тому, що його праці були засновані на ширшому колі архівних джерел, як російських, так і європейських архівів, що у них він піднімав маловідомі сюжети з історії взаємин Росії та Східної і Центральної Європи, по-новому трактував багато питань російської історії XVIII-XIX ст.

Без його наукових робіт сьогодні важко уявити вивчення законодавчих перетворень Російської імперії другої половини XVIII ст., адже саме він започаткував справу академічного дослідження Законодавчої комісії 1767-1768 рр. і зробив важливий внесок у справу формування її історіографічної традиції. Можемо прогнозувати дослідницький інтерес до рукописів А.В. Флоровського, в яких міститься інформація про Законодавчу комісію 1767 р. Всі ці обставини роблять надзвичайно важливою публікацію маловідомих і неопублікованих досліджень історика, що, у свою чергу, сприятиме запровадженню їх у широкий науковий обіг.

Максимальне освоєння документальної спадщини А.В. Флоровського та запровадження її до наукового обігу дозволить повною мірою реконструювати його науковий доробок і сприятиме поглибленню знань про розвиток історичної науки.

REFERENCES

Aksenova, E.P. (2013). Antonii Vasilevich Florovskii o Romanovyh [Anthony Vasilyevich Florovsky about the Romanovs]. *Slavianovedenie, 5,* 69-77 [in Russian].

Aksenova, E.P. (1993). Institut im. N.P. Kondakova: popytki reanimacii (po materialam arkhiva A.V. Florovskogo) [The Institute named N.P. Kondakov: attempts of reanimation (by A.V. Florovsky archive)]. *Slavianovedenie, 4,* 63-74 [in Russian].

Aksenova, E.P. (1996). Russkie uchenye-emigranty pervoi volny v Yugoslavii (po materialam arkhiva A.V. Florovskogo) [Russian scientists-emigrants of the first wave in Yugoslavia (according to materials of the archive of A.V. Florovsky)]. In *Russkaia emigratsiia v Yugoslavii* (pp. 148-166). Moskva: Indrik [in Russian].

Afiani, V.Yu., Kovalev, M.V. & Lapteva, T.N. (2017). K istorii i perspektivam izucheniia zhyzni i tvorchestva Antoniia Vasilevicha Florovskogo [Towards the history and perspectives of studying the life and work of Anthony Vasilyevich Florovsky]. In *Kak zarozhdalas russkaia Praga: Materialy mezhdunarodnogo kruglogo stola, Praga, 26 iiunia 2017 g.* (pp. 18-27). Moskva: RGGU [in Russian].

Kovalev, M.V. (2013). Lichnyi fond A.V. Florovskogo v Slavianskoi biblioteke v Prage: sostav dokumentov i istoriia formirovaniia [A. Florovsky's personal fund in the Slavic Library in Prague: the composition of documents and the history of formation]. In *Fundamentalnaia nauka: problemy izucheniia, sohraneniia i restavratsii dokumentalnogo naslediia* (pp. 131-138). Moskva: Arhiv RAN [in Russian].

Kovalev, M.V. (2019). Neopublikovannaia statia A.V. Florovskogo «Reformy, reakciia, revoliuciia» iz sobraniia Arkhiva Rossiiskoi akademii nauk [The unpublished article «Reforms, reaction, revolution» by A.V. Florovsky from the collection of the Archive of RAS] In *Arkhivnyi poisk: elektronnyi sbornik nauchnyh statei i publikatsii, 1,* 68-81. Retrieved from http://arran.ru/files_/ar-poisk1.pdf [in Russian].

Kovalev, M.V. (2012). *Russkie istoriki-emigranty v Prage (1920-1940-e gody)* [Russian historians-emigrants in Prague (1920-1940s)]. Saratov [in Russian].

Kovalev, M.V. & Lapteva, T.N. (2014). «V Moskve ya byl poslednii raz rovno 50 let nazad…». Iz perepiski Antoniia Vasilevicha Florovskogo s sovetskimi istorikami: V.T. Pashuto, A.A. Ziminym i E.P. Podiapolskoi. 1957-1968 gg. [«In Moscow, I was the last time exactly 50 years ago…». From the correspondence of Anthony Vasilyevich Florovsky with Soviet historians: V.T. Pashuto, A.A. Zimin, and E.P. Podyapolskaya. 1957-1968]. *Istoricheskii arkhiv, 4,* 66-87 [in Russian].

Lapteva, T.N. (2018). Lichnyi fond istorika-emigranta A.V. Florovskogo v Arhive Rossiiskoi akademii nauk: nauchnoe ispolzovanie i rekonstrukciia [The personal fund of the emigrant historian A.V. Florovsky in the Archives of the Russian Academy of Sciences: scientific use and reconstruction]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva. [in Russian].

Lapteva, T.N. (2017). Maloizuchennyi informatsionnyi resurs dlia istorii russkogo zarubezhia – epistoliarnoe nasledie A.V. Florovskogo v Arhive RAN [Byway information resource for the history of the Russian diaspora – the epistolary heritage of A.V. Florovsky in the Archive of the RAS] In *Rol arkhivov v informatsionnom obespechenii istoricheskoi nauki: sbornik statei* (pp. 288-299). Moskva: Eterna [in Russian].

Lapteva, T.N. (2014). Nauchnoe nasledie A.V. Florovskogo (1884-1968) v Arkhive RAN [Scientific heritage of A.V. Florovsky (1884-1968) in the RAS Archive]. *Vestnik arkhivista, 1,* 270-287 [in Russian].

Lapteva, T.N. (2018). Neizdannye raboty A.V. Florovskogo: sohrannost i otbor k publikacii [Unpublished works of A.V. Florovsky: safety and selection for publication]. In *Dokument. Arkhiv. Informatsionnoe obshhestvo: Sbornik materialov III-ei Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii* (pp. 469-475). Moskva: OOO «TERMIKA.RU» [in Russian].

Lapteva, T.N. (2018). Trudy A.V. Florovskogo po istorii cheshsko-russkih otnoshenii, izvestnye i neizvestnye: rukopisi uchenogo v Arkhive RAN [Known and unknown Antoniy Florovsky's works on the history of Czech-Russian relations: manuscripts of the scientist in the Archive of the Russian Academy of Sciences] In *Slavianskii mir v tretem tysiacheletii, 1-2 (13),* 160-171 [in Russian].

Myronchuk, A. (2017). Narys A.V. Florovskoho z istorii Zakonodavchoi komisii 1767-1768 rr.: zaprovadzhennia do istoriohrafichnoho kontekstu [The essay of A.V. Florovsky from the history of the Legislative Commission of 1767-1768: introduction to the historiographical context]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini, 27,* 360-382 [in Ukrainian].

Myronchuk, A.S. (2017). Informatyvni mozhlyvosti Arkhivu Rosiiskoi akademii nauk dlia rekonstruktsii biohrafii i tvorchoho dorobku istoryka-slavista A.V. Florovskoho [Informational opportunities of Archive of the Russian Academy of Sciences for the reconstruction of the biography and scientific heritage of the historian and Slavist A.V. Florovsky]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kyiv, 24 travnia 2017 r.)* (pp. 304-309). Kyiv [in Ukrainian].

Muzychko, O. (2009). Kozakoznavchi studii Odeskoi shkoly istorykiv profesora I.A. Lynnychenka [Cossack studies of Odesa historical school of professor I.A. Lynnychenko]. *Chornomorska mynuvshyna, 4,* 143-156 [in Ukrainian].

Florovskij, A.V. (1935). Iermak [Iermak]. In *Tvůrcové dějin* (T. III, pp. 186-197). Praha [in Czech].

Florovskij, A.V. (1935). Lomonosov [Lomonosov]. In *Tvůrcové dějin* (T. III, pp. 488-493). Praha [in Czech].

Florovskij, A.V. (1935). Patriarch Nikon [Patriarch Nikon]. In *Tvůrcové dějin* (T. III, pp. 369-375). Praha [in Czech].

Florovskij, A.V. (1958). V.I. Vranický, Čech-dekabrista [Cech Decembrist V.I. Wranitzky]. In *Kapitoly z dejin vzajemnych vztahu narodu CSR a SSSR* (pp. 39-67). Praha [in Czech].

Florovskii, A.V. (1929). K harakteristike imperatritsy Ekateriny II – zakonodatelnitsy [To the characteristic of empress Ekaterina II – legislator]. In *Sbornik Russkogo instituta v Prage, 1,* 261-278 [in Russian].

Florovskii, A.V. (1930). Karpatoross I.A. Zeikan – nastavnik imperatora Petra II (Neskolko istoricheskikh spravok) [Karpatoross, I.A. Zeykan – tutor to Emperor Peter II (Several historical references)] In *Karpatorusskii sbornik* (pp. 112-122). Uzhhorod [in Russian].

Anatolii Myronchuk
(Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5633-1413

Unpublished essay «About Catherine II» by A.V. Florovskyi: reconstruction of the scientific heritage

An unpublished essay «About Catherine II» by A.V. Florovskyi from his personal fund in the Archive of the Russian Academy of Sciences is analyzed in the paper, and also the need for maximum study of the historian's handwritten heritage and its introducing into scientific circulation is emphasized.

One of the relevant goals of modern historiographical science is the appeal to the problem of revealing the unjustly forgotten or lost scientific heritage and its re-introduction into scientific circulation. Despite the fact that the personal fund of the historian and Slavist A.V. Florovskyi was repeatedly the subject of thorough study, the analyzed essay has not so far attracted the attention of the scholars.

The essay «About Catherine II» was written in the genre of a historical portrait. The exact time of writing is unknown. A.V. Florovskyi considers Catherine II in the context of an epoch, empire, documents, other people, events, phenomena, various ideas, and thoughts. He describes the personality of the Russian Empress in the entire completeness of her life story, taking into account the results of her activities.

A.V. Florovskyi notes the merits of Catherine II in implementing a series of transformations in Russia's home and foreign policy. Much attention the historian pays to the legal reforms of the Russian Empress. The author's estimates of the Legislative Commission of 1767 results and significance do not differ from the ones previously mentioned in his special studies of the issue. The Subject of A.V. Florovskyi's attention is also the literary heritage of Catherine II.

It is assumed that the studied essay was written in Prague. The research interest in A.V. Florovskyi's manuscripts, containing the information on the Legislative Commission of 1767 is predicted. The necessity of publishing the little-known and unpublished works of the historian, which will facilitate their introduction into a wide scientific circle, is noted.

Maximal study of A.V. Florovskyi's documentary heritage and introducing it into scientific circulation will allow to fully reconstruct his scientific achievements and contribute to the deepening of knowledge about the development of historical science.

Keywords: A.V. Florovskyi, Catherine II, historiography, Legislative Commission of 1767, handwritten heritage, personal archive fund

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2019*

УДК [94 : 314.15 : 316.7] : 070 (477) «1920»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).305

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ «ТРИЗУБ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ І ПОВСЯКДЕННЯ В УКРАЇНІ ПІД ВЛАДОЮ БІЛЬШОВИКІВ (1920-ті рр.)

Олександр Вовк
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка (Суми, Україна)
e-mail: o.v.vovk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7071-8964

У статті проаналізовано тижневик української еміграції «Тризуб» в якості джерела вивчення соціокультурних процесів і повсякдення в Україні під більшовицькою владою у 20-ті роки ХХ ст. З'ясовано, що тематика частини публікацій часопису стосувалася різноманітних сфер життя української спільноти в УСРР: розвитку культури, внутрішнього світу людини, сприйняття дійсності, тлумачення змін у природі крізь призму суспільних перетворень, відносини мешканців міста і села, становище різних прошарків суспільства.

Ключові слова: *журнал, тижневик, соціокультурний процес, повсякденне життя, більшовики*

У 1925-1940 рр. в Парижі у середовищі української еміграції виходив громадсько-політичний, літературно-мистецький тижневик «Тризуб». Часопис був неофіційним органом Державного центру УНР на еміграції. Завданням журналу було відстоювання ідеї української державності, привернення світової громадськості до української проблеми. Тижневик був заснований з ініціативи С. Петлюри, В. Прокоповича, П. Чижевського. Редактором часопису тривалий час був В. Прокопович (1925-1939 рр.), а згодом – О. Шульгин (1940 р.).

Матеріали, що розміщувалися у «Тризубі», були присвячені проблемам життя української еміграції, стосувалися соціально-політичних, етнонаціональних, історичних, економічних, мистецьких питань. У цьому виданні публікувалися українські політичні та громадські діячі, документи Державного центру УНР в екзилі, рецензії, хроніка[1]. Значна кількість матеріалів тижневика була присвячена не лише подіям у світі, але й поточному становищу в УСРР, що дає підстави розглядати часопис «Тризуб» як джерело вивчення історичного процесу в Україні під владою більшовиків.

Проблема української еміграційної преси знайшла своє висвітлення в історіографії. Висвітлювалася роль «Тризуба» у контексті громадсько-культурного, освітнього, жіночого руху української еміграції[2]. Історики відзначають роль тижневика в актуалізації завдань української військової еміграції та молоді, висвітленні зовнішньоінформаційної акції ДЦ УНР та боротьбі з ворожою пропагандою, ролі журналу у розбудові «єдиного фронту» демократичної періодики, участі у міжпартійній полеміці,

[1] Ясь О.В. «Тризуб» // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова). Т. 10: Т-Я. Київ: Наукова думка, 2013. С. 151.
[2] Наріжний С. Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації між двома світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. С. 108, 249.

з'ясуванні проблем міжнаціональних відносин[3]. Історики також розглядали «Тризуб» у контексті діяльності С. Петлюри[4], розслідуванні обставин його загибелі[5], пропагуванні ідеї української державності у форматі УНР[6]. Дослідники характеризують видання як «точку перетину всіх прихильників Директорії і Петлюри… Цей журнал об'єднав генералів УНР Удовиченка, Осецького й українських інтелектуалів Дорошенка, Лотоцького, Мазепу, Славінського»[7].

Журнал «Тризуб» вивчався дослідниками також і в контексті участі уряду УНР в еміграції у прометеївському русі (політичному, культурному, інтелектуальному русі, що розгортався у 1920-1930-х рр. в Європі за ініціативи Ю. Пілсудського)[8]. Більшість істориків розглядали «Тризуб» у контексті життя української еміграції, а не як інформативне джерело про соціокультурні процеси в Україні під більшовицькою окупацією. Нашим завданням є довести, що вказаний часопис можна розглядати як джерело вивчення повсякдення українців у складі УСРР, соціальних, культурних процесів під більшовицькою окупацією.

Серед сучасних напрямів розвитку історичної науки важливим є історія повсякдення. У цьому напрямку приділяється більшої ваги дослідженню умов життя, праці, відпочинку людини, особливостям її харчування, лікування, адаптації до середовища, соціально-політичні погляди, усталені норми поведінки. Звертаючись до матеріалів тижневика «Тризуб», знаходимо багато інформації про соціокультурні процеси в Україні, повсякденне життя українців під більшовицькою владою.

Важливою у цьому контексті для нас є рубрика на сторінках тижневика «Лист з України». Авторство публікацій належить людині, що укрилася за псевдонімом «Степовик». У числі 17 від 7 лютого 1926 р. у вказаній рубриці йдеться про різні аспекти повсякдення українців в умовах непу. Зокрема, вказується на популярність торгівлі серед усіх прошарків населення та різних об'єднань, на що влада у даний момент не чинить перешкод. Проте, вказується про невідповідність цін на збіжжя та промислові продукти, що змушує селян бідувати. Восени влада скуповує зерно за дешевими цінами, а згодом з прибутком продає за кордон. Селяни намагаються таким чином переховувати збіжжя, а не продавати його державі. Мешканці міст намагаються заздалегідь купити більше хліба, бо ціна на нього невдовзі має зрости[9]. Про проблему невідповідності цін на збіжжя та промислові товари в УСРР мова йде на сторінках тижневика «Тризуб» і в наступних випусках[10].

Цікавим є опис нового суспільного прошарку, який породили комуністичні експерименти в економіці: «У містах у нас зараз не диво зустріти скільки завгодно бур-

---

[3] Богуславський О.В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії. Монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 231-236, 247, 255, 273, 275-279, 284, 308-310, 313; Маврін О. Журнал «Тризуб» у громадському й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 20. Київ, 2010. С. 346-356.

[4] Косик В.М. Симон Петлюра. Львів: НТШ, 2000. С. 63.

[5] Гриненко О.О. Матеріали журналу «Тризуб» про розслідування вбивства С. Петлюри (1926-1928 рр.) // Український історичний журнал. 2009. Вип. 3. С. 34-43.

[6] Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989-90. С. 284.

[7] Савченко В. Симон Петлюра. Київ: Нора-Друк, 2016. С. 450-451.

[8] Піскун В. Участь уряду УНР в еміграції у прометеївському русі: політичний, територіальний та індивідуальний виміри // Славістична збірка. 2015. Вип. 1. С. 232-247.

[9] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 17. С. 8.

[10] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 22. С. 12-16; Вітер з України // Тризуб. 1926. Ч. 48. С. 10.

жуазії, так званих «неповців», у золоті, в брильянтах, у дорогих шубах без ріжниці проти ранішого. Ця нова буржуазія стоїть дуже близько до комуністів, з ними гандлює і тому почуває себе, як у Христа за пазухою…»[11].

У вказаній замітці, попри невеликий її об'єм, підіймаються найрізноманітніші питання життя українців. Наприклад, вказується про те, що саме боротьба українських селян і робітництва у роки повстань спонукали до того, що влада здійснила певні поступки щодо національних прав українців. Вказується переконання автора про те, що українське село є неприступним для російської культури, і влада змушена дедалі більше друкувати літератури українською мовою, особливо підручників. У мові оповідача з'являється вислів «нові українці» щодо лояльного до влади носія української мови та культури. Автором публікації висловлюється думка про неминучість українізації, і, навіть, висловлюється твердження, що «большевики по суті «похирили» свій «комунізм» і пливуть за течією, до невідомих берегів…»[12]. У публікаціях тижневика, навіть, висловлюється думка, що «національна свідомість глибоко і широко пройняла народні маси… Люди по містах встидаються розмовляти по російськи, а на селах побоюються»[13].

На противагу цьому дописувачами «Тризуба» в еміграції досить широко розглядалися й аналізувалися перспективи української національної політики під більшовицьким режимом. Закордонні автори висловлювали думку у публікаціях: якщо буде взяте за основу зовнішнє представлення України на міжнародній арені як суверенної незалежної республіки, а у внутрішній політиці буде переважати відверте знищення української культури та мови, то національні перспективі досить невідрадні. Як видно, автори в еміграції реальніше дивилися на «українізацію» та передбачали, що вона може закінчитися антиукраїнським терором[14]. Про нещирість більшовицької українізації йдеться на сторінках «Тризуба». Вказується про те, що не варто деяким українцям-емігрантам захоплюватися нею як таким собі «новим курсом», а також не слід вірити у те, що комуністичні чиновники в Україні постануть проти Москви – це цілковита фантазія[15].

Для викачування якнайбільшої кількості грошей з населення, влада вдається до зниження цін на горілку, що, на переконання «Степовика», призводить до сумних наслідків, а також ширенню розпусти: «один мій знайомий, що побував недавно в Катеринославі, повідомляє, що там на Нагорній вулиці відчинено «1-ий Радянський Дім Терпимости»[16]. Якщо останню інформацію можна сприймати критично, то цілком правдоподібними здаються твердження автора про поширення побутової проституції, особливо, серед дітей. «Головні причини збільшення проституції – це безробіття серед жінок, бездомність, а також де-котрі ненормальності в побутових з'явищах нашого життя, хиткість шлюбу і т.д.»[17]. Про проблему поширення аморальності в українському суспільстві йдеться на сторінках тижневика неодноразово. Вказується на поширення розпусти серед селян, а, особливо, у містах, велику кількість безпритульних дітей. Розірвання шлюбу стає простою формальністю, що зни-

[11] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 17. С. 9.
[12] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 17. С. 9.
[13] Вітер з України // Тризуб. 1926. Ч. 48. С. 11.
[14] Богуславський О.В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії. Монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 317.
[15] Г.Ш. До дев'ятих роковин большевизму // Тризуб. 1926. Ч. 55. С. 22.
[16] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 17. С. 10.
[17] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 33. С. 27.

жує його авторитет. З того виходить, що чоловіки й жінки ставляться до шлюбу украй легковажно. Особливу ж аморальність плекають комсомольці, які в селах не є численними, але у містах їх багато[18].

На переконання «Степовика», українське селянство стоїть у культурному відношенні вище за російське, воно є основним продуцентом молодого покоління, що сприяє збільшенню народжуваності. Це лякає комуністів, а дехто з них навіть висловлюється проти «многоплодности»[19], остерігаючись таким чином демографічного вибуху в українців, яких і так важко поставити під контроль, а в подальшому може стати ще складніше.

У рубриці «Лист з України» на шпальтах тижневика мова йде про стан освіти в українському селі, про матеріальне становище вчительства. Вказується на те, що школи являють собою брудні будинки зі зламаними меблями. Непослідовні експерименти у галузі освіти, що спираються на закордонний, зокрема американський досвід, лише шкодять навчанню дітей. Натомість на першому місці стоїть політична освіта, історія ВКП(б). Учитель у школі не має жодного впливу на дітей, бо вони перебувають під впливом комсомольців – «шпигунів від партії»[20]. Заробітна плата вчителів (25-30 карбованців) є мізерною відносно цін на товари, а його освіта не береться до уваги взагалі, бо вагу мають лише політичні переконання. «Степовик» вказує на той факт, що «найсвідоміші українці являються сільські вчителі, потім службовці спілок, споживчих товариств»[21]. З цього виходить, що влада не дбає про матеріальний стан вчительства, бо не має до нього довіри. Як вказує інший автор у рубриці «Лист з України», «найгірше, що завели більшовики в шкільній справі, це партійність і вузько партійне політиканство. Приміром, в школи стараються не приймати селянських дітей, хоч по закону вважається, що навчання для всіх. Отаку болячку має той Захарченко, що по-над яром сидить. Його хлопець здав добре іспит в Н-ську професійну школу, педаґогична рада прийняла але «совіт нечестивих» виключив із школи: кажуть, це с[е]лянин, ми б хотіли робітника. Оце той союз робітника з селянином, називається змичка, бодай їх за тім'я смикало. А скільки крику – «школа й просвіта для села, геть темноту». А на повірку не те…»[22]. Як бачимо, інформація про суперечності між робітництвом і селянством в Україні, про нерівне їхнє становище потрапляла й на сторінки закордонної української преси.

Автор «Листів з України» зазначає, що скрізь в Україні набуває поширення доносительство («шпигунство»). Це призводить до того, що всі бояться один одного, не довіряють. Особливо ж загрозливою у цьому значенні набуває ситуація в селах. Роль колишнього дворянства за теперішніх умов виконують так звані «незаможники». Найбезправнішими у селі є заможні господарі, їх обкладають великими податками, їхнім дітям закрито дорогу до школи, обмежено право у суді, заборонено обирати їх на громадські та державні посади. З огляду на те, що чітких визначень приналежності до певного прошарку не існує, – все залежить від того, як вирішать «сильні миру цього на селі»[23]. Станом на 1930 р. тижневик пише про те, що в УСРР «українське населення як у містах, так і по селах тероризовано й перебуває під вічною загрозою

[18] Вітер з України // Тризуб. 1926. Ч. 48. С. 11.
[19] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 42. С. 18.
[20] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 22. С. 14.
[21] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 22. С. 15.
[22] Буркун. Лист з України // Тризуб. 1927. Ч. 17-18. С. 31.
[23] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1927. Ч. 45. С. 22.

впасти жертвою шпиґунства й провокації. Розмов на актуальні теми сучасности всі рішуче уникають, бо ніхто нікому не вірить ані на крихту, кожний боїться впасти жертвою цього свого довір'я…»[24].

Автор «Листів з України» часом глузує з невміння більшовиків господарювати, що часом призводить до курйозних випадків. Наприклад, автор пише про те, що у низці торгових закладів в Україні з'являється величезна кількість незатребуваного посуду, а до Полтави навіщось було завезено 40 тисяч нічних горщиків, з чого, навіть, радянська преса глузувала[25].

Багато інформації про соціокультурні явища й особливості повсякдення в Україні під більшовицькою владою міститься у розділі «Тризуба» – «Хроніка». У березні 1926 р. тижневик повідомляв про те, що настрої селянства в Україні на перевиборах схиляються у бік заможніших, викликаючи занепокоєння Москви. У селах поширюється ненависть до активістів і комуністів, що призводить до їх загибелі (Конотопщина, Роменщина)[26]. Ще загрозливішою стає ситуація через рік. На Чернігівщині поширюються вбивства активістів через вікно. Як повідомлялося у тижневику «Тризуб» у лютому 1927 р. на підставі вивчення комуністичної преси, лише за останні 10 днів у різних районах Чернігівщини загинуло 14 активістів. Вбивства, які охопили майже всі райони. Говорячи про мотиви такого явища, можна вказати на особисту помсту, ідейне неприйняття представників більшовицької влади в особі членів КНС, голів сільрад та інших привілейованих представників влади. Ці події відбувалися на тлі мовчання селянства та млявої реакції міліції, що призводило до того, що «зароджується в селянських головах зневіра в міць радвлади й силу ревзаконности»[27].

Розглядаючи політичні настрої селянства на підставі аналізу більшовицької преси, автор «Хроніки» аналізує відносини селянства та робітництва. Вказується на те, що більшість робітників були взяті з сіл. Через це їм важко пристосуватися до виробничих обставин. Для того, щоб боротися із селянськими настроями, влада намагається залучити таких робітників до профспілок, що виходить погано[28]. У селах України з метою поширення офіційної пропаганди селян силоміць змушують передплачувати більшовицьку пресу, яка не становить для селянина авторитету – «не читається і валяється з нерозрізаними сторінками»[29]. Щодо ставлення селянства до комнезамів – ці організації для селянина не є авторитетними, у правліннях низової кооперації багато представників заможних. Автор «Хроніки» вказує на те, що кошти, виділені на функціонування КНС, не виправдали себе[30].

У рубриці «Хроніка» на шпальтах тижневика містяться матеріали, присвячені різним культурницьким подіям в Україні, науковим досягненням у галузі мовознавства, історії, археології, проблемам збереження пам'яток архітектури, функціонуванню культурно-просвітницьких закладів[31]. Вказана інформація у журналі часто ґрунтується на підставі вивчення комуністичної періодики в Україні.

---

[24] Б. З того боку // Тризуб. 1930. Ч. 5. С. 18.
[25] Степовик. Лист з України // Тризуб. 1926. Ч. 22. С. 13.
[26] Хроніка // Тризуб. 1926. Ч. 22. С. 27.
[27] Хроніка // Тризуб. 1927. Ч. 6. С. 12.
[28] Хроніка // Тризуб. 1927. Ч. 3. С. 23.
[29] Хроніка // Тризуб. 1927. Ч. 4. С. 18.
[30] Хроніка // Тризуб. 1927. Ч. 4. С. 19.
[31] Хроніка // Тризуб. 1926. Ч. 55. С. 25-30; Хроніка // Тризуб. 1926. Ч. 58. С. 16-22; Хроніка // Тризуб. 1927. Ч. 68. С. 19-22; Хроніка // Тризуб. 1930. Ч. 1-2. С. 24-28.

У часописі «Тризуб» знаходимо цінний матеріал у рубриці «Лист селянина з Ставропільщини». Для авторів видання, ця територія, заселена нащадками переселенців з України, не розглядається як нерідна, а, скоріше, як невід'ємна складова українських земель. У мові цієї рубрики чимало русизмів або суржику. Та й автор допису пише про те, як «у нас в Росії». Докладніше доцільно навести цитату мовою оригіналу, що розкриває трагізм селянської душі, біду, що позначилася в уяві селянина, навіть, на явищах природи. «У нас зараз відколи советська власть, то й природа робе революцію: просто так скапризилась природа, що й не знаю як і сказать. Во первих, що не така весна як бувало до революційного времня, а друге повірте, що не так співають пташки, як колись кракали, словом на що усе загорумляно, зажурено, як та рослина, що на неї ніколи сонце не зазирає, бо стоїть вона в тіні де небудь… Лучче моліться Богу, як що він тільки є, щоб сохранив кажду державу від таких людей, що через котрих проісходить така розруха, біззаконство, злодійство, обман всякого рода, як тепер у нас в Росії».[32]

У наступних номерах «Тризуба» у вказаній рубриці мова йде про те, що масштаби поширення злочинності та розбою важко описати. Дописувач пише про те, що на судах звинувачені злодії часто намагаються виправдатися посиланням на те, що саме Ленін навчив їх грабувати й убивати. Ставлення до солдатів у селі, у порівнянні з дореволюційними часами, край непривітне. Колишніх військовослужбовців, що повернулися до рідної домівки, розглядають як відступників – «І от так спротивилися всім советські салдати, а того, що як іде з дому на службу, то нехай хоч який розумний, то там з нього зроблять розвратного. Словом, що зроблять з його не чоловіка, а просто чорта. Їй Богу, від кожного родителя чуєш таке: – Е лучче б ти сину і зовсім не вернувся, ніж ти вернишся та будеш мені проповідувати те та те…»[33].

На сторінках тижневика «Тризуб» з'являються аналітичні матеріали, в яких автори намагаються критично висвітлити соціальні, політичні процеси в Україні у 1920-х роках. Так, в одній публікації вказується про те, що в умовах більшовицької системи порядкування промисловість і сільське господарство є непримиренними ворогами. Індивідуальна власність, яка панує у сільському господарстві, постійно зазнає утисків та обмежень з боку держави. Промисловість є цілковито бюрократизована, вона цілком залежить від індивідуальних господарів, з якими вона перебуває не просто у складних відносинах – мова йде про війну двох половин народного господарства. На думку автора, така промисловість є «неприродним будинком», який має розвалитися. Або більшовики соціалізують сільське господарство, або промисловість розвалиться. Станом на 1927 р. індивідуальне господарство шляхом самообмеження, намаганням впливати на ціни веде боротьбу з комунізмом, а «большевики вірною ходою… йдуть до своєї смерти»[34]. Як показали подальші події, до смерті йшли не більшовики, а мільйони українських селян, приречені комуністами на жахливий голод на початку 1930-х років. У вказаній статті для нас цікаво в даному контексті не особливості функціонування радянської економіки в УСРР, а те, що ворожнеча промисловості та сільського господарства позначилася на відносинах між містом і селом, вплинула на формування стереотипів та упереджень у ставленні одне до одного їхніх мешканців, на повсякденне життя людей. «…На Вкраїні повстало два

[32] Лист селянина з Ставропільщини // Тризуб. 1926. Ч. 39. С. 18.
[33] Лист селянина з Ставропільщини // Тризуб. 1927. Ч. 6. С. 25.
[34] Заташанський І. Сільське господарство й большевицькі «успіхи» в ньому // Тризуб. 1927. Ч. 14. С. 11.

ворожих табори, що взаємно себе ненавиділи. Менший, але ліпше організований, мійський пролетаріят в своїй масі ворожий не тільки з соціального, але здебільшого й з національного боку до настроїв українських широких селянських мас…»[35].

На сторінках «Тризуба» з'являлися критичні статті щодо розвитку української літератури на підвладних більшовикам українським землям[36]. Автор публікації дає невтішну характеристику літературному процесу: «все те, що нормальна людськість культурного світу вважає за ненормальне, гріховне, підле, кримінальне, підступне, провокаційне, гидке й огидне – все це являється предметом вихваляння і улюбленими темами, за якими «ходить популярність» та захоплення критиків»[37]. Дістається від автора публікації й театральним діячам на підрадянській Україні. Наприклад, «галицького запроданця» Леся Курбаса звинувачено у намаганні знищити український національний театр[38]. Критичні зауваги щодо діяльності цього театрального діяча й українського театру, що пішов на угоду з більшовизмом, містяться і в інших публікаціях часопису[39].

З кінця 1920-х років матеріалів, присвячених соціокультурним процесам, повсякденному життю в Україні на сторінках «Тризуба» стає менше. Матеріали з життя української еміграції, нариси з ідеології визвольного руху, з проблем міжнародного життя починають значно переважати. Це можна пояснити тривалою відірваністю дописувачів від українських земель, перешкоди, вчинені більшовиками для унеможливлення зв'язків українців по різний бік кордону.

Таким чином, можна дійти думки, що на сторінках тижневика «Тризуб» у 20-х роках ХХ ст. публікувалися матеріали, що їх можна розглядати як джерела з дослідження соціокультурних процесів, повсякденного життя в Україні в умовах більшовицького панування. Тематика публікацій стосувалася різноманітних сфер життя української спільноти в УСРР: розвитку культури, внутрішнього світу людини, сприйняття дійсності, тлумачення змін у природі крізь призму суспільних перетворень, відносини мешканців міста і села, становище різних прошарків суспільства.

REFERENCES

Bohuslavskyi, O. (2008). *Presa mizhvoiennoi ukrainskoi emihratsii i borotba za nezalezhnist Ukrainy: istorychnyi shliakh, dosvid, dyskusii* [The Press of the inter-war Ukrainian emigration and the struggle for Ukraine's independence: historical way, experience, discussions]. Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].

Hrynenko, O. (2009). Materialy zhurnalu «Tryzub» pro rozsliduvannia vbyvstva Symona Petliury [Materials of the magazine «Tryzub» about the investigation of the assassination of S. Petliura (1926-1928)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, *3,* 34-43 [in Ukrainian].

Kosyk, V. (2000). *Symon Petliura* [Symon Petliura]. Lviv [in Ukrainian].

Mavrin, O. (2010). Zhurnal «Tryzub» u hromadskomu y politychnomu zhytti ukrainskoi emihratsii u Franysii mizhvoiennoho periodu [Magazine «Tryzub» is in public and political life of Ukrainian emigration in France of intermilitary period]. In *Naukovi zapusky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, *20* (pp. 346-356). Kyiv [in Ukrainian].

Narizhyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy* [Cultural labour of Ukrainian emigration is between two world wars]. Praha [in Ukrainian].

---

[35] Слобожанський В. «Український» пролетаріят показує справжнє обличчя // Тризуб. 1926. Ч. 58. С. 12.

[36] І.К. Підступне отруїння української душі // Тризуб. 1927. Ч. 68. С 7-13.

[37] І.К. Підступне отруїння української душі // Тризуб. 1927. Ч. 70. С. 17.

[38] І.К. Підступне отруїння української душі // Тризуб. 1927. Ч. 70. С. 19.

[39] Бурахович В. Муляє очі (кілька слів про Український Народній Театр) // Тризуб. 1927. Ч. 65. С. 8-12.

Piskun, V. (2015). Uchast uriadu UNR v emihratsii u prometeivskomu rusi: politychnyi, terytorialnyi ta indyvidualnyi vymiry [Participating of government of UNR in emigration in Prometheus monument: political, territorial and individual measuring]. *Slavistychna zbirka*, *1*, 232-247 [in Ukrainian].

Savchenko, V. (2016). *Symon Petliura* [Symon Petliura]. Kyiv: Nora-Druk [in Ukrainian].

Zhyvotko, A. (1989-90). *Istoriia ukrainskoi presy* [History of the Ukrainian press]. Miunkhen [in Ukrainian].

Yas, O. (2013). «Tryzub» [«Tryzub»]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, T. 10. (p. 151). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Oleksandr Vovk
(Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7071-8964

The Magazine of Ukrainian Emigration «Trident» as a Source of Study of Social and Cultural Processes and the Everyday Life in Ukraine under the Bilshovyks Authority (the 1920s)

A weekly magazine of Ukrainian emigration «Trident» as a source for studying social and cultural processes and everyday life in Ukraine under the Bilshovyks authority in the 20s of the 20th century is analyzed in the paper. It has been found out that the materials published in «Trident» were devoted to the problems of the life of Ukrainian emigration and related to social and political, ethnonational, historical, economic, and art issues. Materials of Ukrainian political and public figures, documents of the State Center of the UNR in exile, reviews, and chronicle were published in the magazine.

Most historians considered «Trident» in the life's context of Ukrainian emigration, and not as an informative source about social and cultural processes in Ukraine under the Bilshovyks occupation. The objective of the paper is to prove that the magazine could be considered as a source for studying the everyday life of Ukrainians in the Ukrainian SSR, and social and cultural processes under the Bilshovyks occupation.

As a result of the study, it is possible to conclude that materials published on the pages of the weekly magazine «Trident» in the 20s of the 20th century could be considered as the sources for studying social and cultural processes, and everyday life in Ukraine under the Bilshovyks rule. The subject matters of the publications covered the various spheres of Ukrainian community life in the Ukrainian SSR. In particular, it was said about the development of culture; the formation of a person's inner world, and its transformation under the influence of the life circumstances; person's perception of reality; human interpretation of nature changes through the prism of social transformations; the relations between the city and the village in Ukraine; the situation in various strata of Ukrainian society. The main heads of «Trident» entitled «A Letter from Ukraine», «A Wind from Ukraine», contained interesting information, described by eyewitnesses of events in Ukraine. The main head «Chronicle» contained materials devoted to various cultural events in Ukraine, scientific achievements in the fields of linguistics, history, archeology, problems of conservation of architectural monuments, the functioning of cultural and educational institutions. On the pages of the weekly magazine «Trident» appeared analytical materials in which the authors critically highlighted the social and political processes in Ukraine in the 1920s.

Keywords: magazine, weekly magazine, social and cultural process, everyday life, Bilshovyks

Надійшла до редакції / Received: 21.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2019*

УДК [94 : 091 : 741/5] : 069 (477.41-21)
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).306

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА «ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ» ВУАН З ВИВЧЕННЯ ПИСАНКАРСТВА КИЇВЩИНИ

Віктор Ткаченко
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (Переяслав-Хмельницький, Україна)
e-mail: viktor69tkachenko@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6741-3430

У статті розглянуто, проаналізовано й оприлюднено архівні матеріали Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України пов'язані зі звичаями й обрядами весняних релігійних свят на Київщині. У документах архівних фондів чимало інформації про писанкарство.

Невідомі широкому загалу, розглянуті джерела засвідчують існування писанок та їх використання під час великодніх звичаєво-обрядових традицій, у віруваннях українців Київщини 20-х рр. XX ст.

Ключові слова: *архів, фонд, писанка, крашанка, Київщина*

Писанкарство, як й інші види декоративно-ужиткового мистецтва, незважаючи на періоди забуття та тимчасове зупинення свого розвитку у радянський період української історії, на сьогодні зберігає свої стилістичні та регіональні особливості. Виконання писанок на більшій території України було майже ідентичним, однак у регіонах вони мали особливості в орнаментальному вирішенні, обрядовості. Оздоблення писанок перекликається з орнаментами кераміки трипільської культури. Різноманітність рішень у декоративному оформленні писанок надзвичайно велика.

Писанки у кожному селі, районі чи регіоні мають свої характерні особливості. При цьому кожна жінка-писанкарка володіла своїм особистим стилем, який відрізняє її творчість від решти майстринь щодо комбінації фарб, реалізації мотивів, елементів, декору, а інколи – й цілої розбивки площини, як і введення додаткових атрибутів. Кожне орнаментальне розташування на писанці жінки-малярки творчо обмірковують, об'єднуючи різні мотиви.

Сьогодні досить актуальним є дослідження краєзнавчої й етнографічної спадщини регіонів, пізнання матеріальної та духовної культури українського народу, розуміння необхідності збереження та популяризації цих надбань[1].

Писанкарство Київщини розглядається у незначній кількості публікацій. Зокрема, ще у 1971 р. у журналі українських емігрантів «Наше життя» (Філадельфія, США) було надруковано невелику за обсягом статтю про писанки Чернігівщини та досліджуваного регіону[2]. У 1978 р., у цьому ж виданні було опубліковано матеріали про писанки Київщини, Полтавщини та Харківщини, авторкою яких була Д. Онищук[3]. В

[1] Ткаченко В. Західноукраїнські писанки та їх орнаментація: мотиви, композиція, розкольорування // Переяславський літопис: зб. наук. ст. / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 14. С. 11-17.

[2] Писанки з Чернігівщини і Київщини. // Наше життя (Філадельфія, США). 1971. № 2. 4 с.

[3] Онищук Д. Писанки з Центральних земель України (Київщини, Полтавщини, Харківщини) // Наше життя (Філадельфія, США). 1978. № 2. 4 с., обкл.

українських виданнях інформація про писанки Київщини з'явилася тільки у 1996 р. Це була публікація зразків писанок XIX ст. виконаних відомою писанкаркою О. Сташук[4]. Окрім того розписані великодні яйця були також надруковані у відомих альбомах С. Кульжинського[5], Е. Біняшівського[6], З. Елиєва[7]. Частково, регіональну специфіку писанкарського ремесла й обрядовості пов'язаної з ним, із рукописних фондів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України опубліковано В. Ткаченком[8].

Мета статті – проаналізувати архівні зібрання документів, які висвітлюють або подають інформацію про писанкарство Київщини, виготовлення писанок, їх використання в обрядовості. Основним завданням – є введення їх до наукового обігу шляхом публікації окремих документів, невідомих широкому загалу та неопублікованих раніше; поповнення джерельної й історіографічної бази.

У листопаді 1918 р. було засновано вищу наукову установу республіки – Українську академію наук (УАН), яка з 1919 р. стала називатися Всеукраїнською академією наук (ВУАН) і розгорнула наукову діяльність. У республіці було створено низку державних етнографічних установ, які досліджували побут, матеріальну та духовну культуру українського народу, національних меншин, що проживали на території України.

У системі ВУАН було засновано Етнографічну комісію (1920), Музей антропології та етнології (1921) (пізніше дістав назву «Кабінет антропології та етнології імені Хведора Вовка»), Комісію для вивчення звичаєвого права в Україні, Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі (1925).

До збирання етнографічних матеріалів наукові установи широко залучали громадськість. Зокрема, Етнографічна комісія ВУАН, яку очолював академік А. Лобода, мала велику кількість кореспондентів з-поміж працівників культури, вчителів, студентів, письменних селян, школярів, що допомагали збирати необхідний для дослідження матеріал. Через «Бюлетень етнографічної комісії»[9] їм рекомендували записувати пісні, казки, ворожіння, замовляння, а також збирати великодні писанки, зразки зілля й ін. Ще радили описувати народні звичаї та обряди, а також святкування Різдва, Нового року, Великодня. Саме такі матеріали надходили у 1919-1931 рр. до Етнографічної комісії. Створивши кореспондентську мережу в різних районах та областях України та підготовивши відповідні запитальники, розіславши їх, співробітники комісії отримували на них упродовж зазначених років відповідні записи. На їх основі сформовано фонд № 1 «Етнографічна комісія» у науковому архіві ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. Це досить цікавий і різноплановий рукописний фонд. Серед інформації, яку надсилали дописувачі на адресу академії, знаходимо відомості про весільну та поховальну обрядовість; народні прислів'я, приказки, перекази, легенди; історії міст і сіл тощо.

---

[4] Писанки Київщини XIX ст.: [Фото писанок роботи О. Білоус] // Київ. 1996. № 9-10. 2-га стор. обкл.
[5] Кульжинский С. Описание коллекции народных писанок. Москва, 1899. Вып. 1. 176 с.
[6] Біняшевський Е. Українські писанки: Альбом / [Вст. стаття, акварелі та упоряд. Ераста Біняшевського]. Київ: Мистецтво, 1968. 96 с.: іл.
[7] Елиїв З. Двадцять кіп писанок: Великий альбом українських писанок. Рочестер, Нью-Йорк, MCMXCIУ [1994]. 31 с.
[8] Ткаченко В. Фольклорно-етнографічні матеріали, зібрані в різних областях України в 1928-1929 рр., як джерело дослідження писанкарства // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 184-187.
[9] Бюлетень етнографічної комісії. Київ, 1928. № 9. 24 с.

У проаналізованих архівних першоджерелах, що стосуються календарної обрядовості, маємо чимало відомостей про святкування Великодня, підготовку до нього, виготовлення писанок, їх орнаментацію та використання у звичаєво-обрядових традиціях українців. Її опрацювання дає можливість дослідити існування писанкарства у 20-х рр. XX ст. у різних етнорегіонах України, незважаючи на антирелігійну боротьбу влади, у тому числі з українськими обрядами та звичаями. Проте, інформація про писанки, що знаходиться у різних архівах, як історичне джерело залишається маловивченою. Серед різносторонніх матеріалів фонду «Етнографічна комісія»: про весілля, похорон, господарство; віршів, колядок, щедрівок, прислів'їв, приказок, казок, переказів, загадок, народного календаря, вірувань тощо, записаних на Київщині у 1912-1930 рр. зберігаються певні відомості про святкування Великодня, виготовлення крашанок і писанок у різних населених пунктах.

Зокрема, у матеріалах Білоцерківського педтехнікуму, записаних студентами та надісланими до установи вчителем А. Пашківським, йдеться про використання крашанок при поминанні померлих, про те які страви святять на Великдень, подається цікава легенда про Воскресіння Ісуса Христа та чому яйце фарбують у червоний колір[10]. Також він надіслав вірування пов'язане з аграрними магічними діями та яйцем. Зокрема, селяни вірили у те, що, «щоб був гарний урожай» необхідно «шкаралупу від крашанок розкидати по полі»[11].

Із с. Велика Вовнянка Білоцерківської округи Т. Бездітний подав інформацію, що на свято грають крашанками у «битки», а щоб була кріпка, то робили для цього «вощанки». Тобто, бачимо підтвердження того, що такі ігри існували кругом як і виготовлення підроблених яєць. Про це писали чимало дослідників народної культури[12]. У цей час у с. Роток, що на Білоцерківщині, було записано легенду про те, чому крашанки необхідно фарбувати у червоний колір, як використовували у лікувальній магії шкаралупи свячених писанок, як можна виготовити міцного битка завдяки воску[13].

Дещо схожі матеріали були надіслані Григорієм Козак-Артемчуком із с. Мохначка з цієї ж округи. Автор зазначає неординарне вірування, яке існувало серед селян. Вказується, що коли під час «христосувань» (биття одного яйця об інше), чиєсь перше розбивалося, то його власник до наступного Великодня не доживе[14]. Досить цікавою є розповідь про «Рахманський Великдень», який святкували у багатьох селах через три дні після Великодня. Кореспондент пише, що в селі вірили, що він призначений для мертвих, «бо вони розговляються на «тім світі», і коли хто робить в цей Великдень із живіх, то в того виростає «навська кістка», бо всі померлі звертаються до Бога з проханням аби наказав «злочинця» і він наказує тим, що виростає в ни належнім місці "навська кістка"»[15]. Не оминув автор рукописів й інформації про звичай відвідування селян на проводи померлих родичів на кладовищі та принесення жертвоприношень у вигляді яєць, калача (хліба) та грошей (копійок). Що символізує відкуп і воскресіння у майбутньому померлої людини. Серед аграрно-магічних об-

[10] Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України). Ф. 1. Од. зб. 580. Арк. 63-63зв.

[11] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1-дод. Од. зб. 637. Арк. 57.

[12] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1. Од. зб. 738. Арк. 75-76.

[13] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1-дод. Од. зб. 310. Арк. 206-207.

[14] Там само. Арк. 52.

[15] Там само.

рядодій місцевого населення, Козак-Артемчук відзначає вихід у поле на Юрія (6 травня) з метою закопування на полі ««аркуша» з церкви вкупі зі шкаралупами від святого яйця та цілушкою зрізаною зі святої паски на Великдень»[16]. Це робилося з вірою у те, що в такому випадку град не буде вибивати жита у полі тобто здійснювався захист урожаю від природних стихій.

Для фіксації тих чи інших обрядодій пов'язаних з Великоднем, звернемо увагу і на матеріали В. Горошок із с. Ріжки Білоцерківської округи за 1928 р., де дописувач розповідає, що до Великодня зазвичай у селі готували: «горілку, бабку печуть, калачі печуть, крашанки варять і поросята печуть. Готують її у кошик, накладають хрону, солі, бабку, ковбасу, крашанки й т.д.[17]; також розповідається про використання крашанок при грі у «товкання» або по іншому в «битки»[18]. У містечку Тараща, за записами М. Жарчинського, на Великдень несли до церкви святити – «крашанки, сало, ковбаси, м'ясо печене, сир тощо»[19]; такі ж продукти несли святити й у селі Ромашки Рокитнянського р-ну[20]. Водночас А. Пашківський із с. Насташка цього ж району, надіслав розповідь про те, чому із птиці необхідно святити тільки голуба. Принагідно відзначимо, що цей матеріал становить собою певний інтерес, який майже ніде не фіксується збирачами фольклорно-етнографічних матеріалів. Згідно з його записів, «голубів уявляють у виді ангела й навпаки», а за віруваннями святили тому, що «коли мучили Ісуса Христа, то два янголи у виді голубів брали душу його й віднесли Богові на небеса»[21]. Що стосується самої підготовки до святкування Великодня, то дописувач зазначає, що у селі намагалися завчасно виконати всі роботи по господарству: прибирали у хаті, у дворі, щоб нічого не робити три дні, а за два дні до свята, пекли «булки», варили м'ясо, яйця, начиняли ковбаси[22] тобто готували їжу до освячення. Розповідаючи про сам Великдень та обряд «розговіння» сім'ї освяченою їжею після приходу з церкви, то А. Пашківський зазначає, що спочатку господар христосувався із худобою у хліву, беручи для цього «свячену крашанку, вишкрібка (маленький хлібчик), паску», а потім уже із всією сім'єю у хаті[23]. Автор приділив увагу й використанню освячених яєць та їх решток у лікувальній магії українців. Як і багато інших дослідників, він зазначив, що місцеве населення у народній медицині застосовувало шкаралупу зі свячених яєць для лікування пропасниці у людей, а також для «підкурювання» хворого (набряклого) вим'я у корови[24].

Із с. Казимирівка Кагарлицького району на Київщині у 1929 р. був надісланий вірш малих хлопчиків-христосувальників, що є досить рідкісним матеріалом. У ньому були такі слова: *«Христос Воскрес, христував, / Боже тіло розбирав, / Як пани та жиди / Та веселі були, / Як Суса Христа / Та на муку вели. / Матка Христова / Під хрестом стояла, / Плакала, ридала. / Плаче матка, ридає / Свого сина з неволі викупляє. / Мой син воскрес, / Вам радость принес. / З святим Воскресенієм»*[25]. Як відомо за це їх обдаровували крашанками, а у цьому селі ще й цукерками та бубликами. Такі ж

[16] Там само. Арк. 52зв.
[17] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1-дод. Од. зб. 660. Арк. 20.
[18] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1. Од. зб. 310. Арк. 65зв.
[19] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1-дод. Од. зб. 660. Арк. 14.
[20] Там само. Арк. 26.
[21] Там само. Арк. 36.
[22] Там само. Арк. 37.
[23] Там само. Арк. 42-43.
[24] Там само. Арк. 40-41.
[25] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1.-дод. Од. зб. 309. Арк. 79.

дитячі вірші христосувальників із с. Пухівці, які ходили віншувати з Великоднем рідних і близьких родичів, знайомих, сусідів подано в од. зб. 562а[26].

Інший автор З. Лавітська, розповідає про ігри з крашанками «навбитки», зазначаючи, що це роблять і діти, і дорослі. Не оминула вона розповіді й про підроблені яйця-крашанки[27].

Про гуляння в ігри на Великдень, відвідування померлих на проводи та використання при цьому яєць у с. Бородянка є відомості в од. зб. 556 цього ж фонду; в інших матеріалах, що надійшли з Бородянської трудшколи до Етнографічної комісії маємо інформацію про вірування пов'язані з паскою, зі свяченими яйцями; вказується на те, що для курчат варто позичити яєць у сусідів, тоді вони будуть чорні[28], а при відвідуванні померлих, на їх могили клали паску й крашанки[29]; в од. зб. 562 подається легенда, записана Сергієм Оспачем у с. Требухів про те, чому фарбують яйця у червоний колір[30].

Як доповнення до вище викладеного матеріалу, подаємо два цілісні документи записані на Київщині, що зберігаються у фондах «Етнографічна комісія» ІМФЕ ім. М.Т. Рильського та Вадима Щербаківського у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Зазначимо, що це одночасові рукописні документи, які ширше розкривають побутування писанкарства у досліджуваному регіоні, адже попередні засвідчують його існування на Правобережжі, а ці на Лівобережжі краю. Вважаємо, що їх варто подати у повному обсязі, адже вони чудово доповнюють картину святкування Паски у цьому регіоні.

Відповідно до сучасної практики наукового видання першоджерел збережено особливості письма.

* * * * * *

«Як готуються та святкують Великдень в нашій місцевості. Село Соснова Переяславського району на Київщині.

За тиждень до Великодня причипурюют на городі та по садках, господині мажуть хату білою глиною, все пиримивають, перуть білизну. У п'ятницю пичуть паску, в суботу теж пичуть паску, жарать м'ясо, варять та красять яйця. Красять ріжними красками хто чирвоною, хто жовтою, хто зеленою. У суботу годин від десяти ранку де які люди просят попа та дяка святити паску дома за що їм платять грішми, хто скільки дасть, дают бутилу, та 2-є або 3-є яєць, а хто дома не святить то на Великдень несуть до церкви. Курей не святять (а чому мені не вдалось зібрати відомостів). Святять мак для того, щоб свяченим маком обсипать або обкурювать корову, щоб відьма не приступила. Пшоно теж святять та дають свячене їсти маленьким курчатам щоб не дохли. Святять сіль, а потім нею обсипають курчат та скот щоб пристріт не приставав.

Перед великоднем увечері остаточно причепурюють в хатах вішають нові рушники на ікони та застилають стіл білим статертем. Перед Великоднем идуть у церкву на всю ніч, ну це роблять здебільшого старі, а в молоді цей звичай виводиться. Єст так і старі люди перед Великоднем три дні не їдять, і деякі з старіх вірять, що коли в страсний четвер покласти за губу коров'ячого сиру і не ззісти його аж до велико-

[26] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1. Од. зб. 562а. Арк. 10.
[27] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1.-дод. Од. зб. 309. Арк. 79зв.
[28] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1. Од. зб. 556. Арк. 10, 12, 41.
[29] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1. Од. зб. 557. Арк. 18.
[30] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1. Од. зб. 562. Арк. 89.

дньої ночі то коли будеш йти до церкви на Великдень в дванадцять годин ночі то пиристрінуть відьми та будуть вимагати щоб оддав сир їх таким чином можна взнати, хто такий відьма, і ще відьму можна також побачити в ту ж ніч в церкві коли вона цілуватиме церковний замок, в це вірить де хто із молоді ну зовсім мало. З рушником в котрому носять святить паску зв'язані такі вірування, що ним треба обов'язувати ту жінку котра робить дитину, а також цим рушником накривають людину котра хворіє падючою хворобою, та не пируть його цілий рік тобто від паски до паски., тому що кажуть що це робити гріх. На Великдень поприходивши з церкви христосуються, христосуються так – ручкаються одно з другим при чому одно каже Христос Воскрес!, а друге йому відповідає Воістину Воскрес і цілуються. Ну треба відмітити те що і цей звичай між молоддю начинає відживаться. А также по приходивши на Великдень з церков сідают розговлятся їдять все те, що є приготовлене, і таким чином розговляються хоть багато є такіх котрі їх не заговляють тобто не постують цілий піст. Як розказуют старі люде, то ранше було від великодня до вшестя здрастуйте не кажуть, а кажуть Христос Воскрес і не відповідают здрастуйте, а Воістину воскрес, а тепер цей звичай держиться тільки один тиждень після паски і то поміж молодью, а особливо поміж хлопцями виводиться. Святкують три дні, в ці дні ходять до родичів та знайомих в гості. Вечори від великодня і до вшестя наз. Святими вечорами. Того звичаю що на Великодні свята по заході сонця гріх вечерят в сучасний шент уже немає.

Тепер іще дещо з розваг молоди на великодні свята.

Хлопці перед Великоднем строять гойдалки і на святках гойдаються. Гойдаються без ніякої за це нагороди а так хто схоче. Гри між молоддю нема неякої крім того що грають на гармонію та танцюють, звичай грати яйцями навбитки, на ввицотки, вивівся, трохи ще держиться поміж дітьми і то зовсім мало. На великодні свята поміж молоддю розвинено пияцтво, а раз пияцтво, то воно до добра не доводить.

Оце все те що мині вдалось зібрати про готування до Великодня та святкування його в нашій місцевості.

Я як новий збірач вище поданих мною матеріалів прошу етнографічну комісію дати свою рецензію на зібрані мною матеріали.

Моя адреса. Ст. Яготин Ліснянська поштова контора с. Соснова Ф.Т. Ошкало 17-го квітня 1928-го року»[31].

Деяким чином доповнює матеріали Ф. Ошкала із с. Соснова інформація надіслана від І. Задорожного із цього ж населеного пункту. Так дописувач пише, що місцеві селяни «скоролупу від яєць і кістки з свяченого закопують під вітряк, щоб буря не вшкодила, або на полі, щоб град не побив хліба», тому хто помре на Великдень «кладуть крашанку у домовину», ними ж і обмінювалися при христосуванні[32].

* * * * * *

П. Гудалова-Кульженко

Экскурсия в Борисполь 1924 V/VI.

Писанки.

Эта область народного творчества исчезает. В Борисполе ни одной писанки не

[31] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1-дод. Од. зб. 310. Арк. 75-76.
[32] АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1. Од. зб. 691. 200 арк.

пришлось увидеть. Само название росписного яйца «писанка» забывается, и заменяется словом «крашанка», что значит окрашенное в один цвет яйцо. Ученики школы, на мои вопросы о писанках, отвечали, что на Пасху приготовляют теперь крашанки, а краску покупают в бутылочках, в лавке.

Все же приготовление некоторых красок домашним способом они знают. Так напр. Фиолетовую краску можно приготовить из ягод шолковицы. Только один мальчик Иван Шум сказал мне, что на Пасху его мать сделала три писанки, которые отдала священнику у Заутрени при Христосовании.

Остальные-же яйца были просто разкрашены. Игры с крашанками сей час существуют и мальчики, чтобы выиграть побольше яиц, одну крашанку выдувают и наливают воском; такая крашанка наз. «вощанкою».

Разговаривая с крестьянками и переводя розговор на писанки, я всякий раз наталкивалась на недоумевающий вопрос: «Які писанки?», и только поясняя, - росписные пасхальне яйца, получала ответ: «то це крашанки!». Только двух старух мне пришлось встрелить, которые сами писанки приготовляли. Одна из них в молодости, а другая в детстве под руководством своей бабки.

Последняя разказывала как ее бабка будучи уже очень старой и почти не в силах ничего делать, писанки розписувала с удивительной быстротой. Готовила она их, главным образом, для своих внуков. Какие узоры выводила бабка она не помнит, только помнит какие-то «палочки, ниточки, хрестики…» Приготовляют теперь крашанки на Пасху в неопределенном количестве, кто сколько может. Предания и приметы связанные с писанками в Борисполе почти забыты; толко одна пожилая крестьянка разсказала мне предание о том, как одна завистливая злая женщина желая извести свою соперницу «яєчками дух з неї витягла», и как это самое яйцо впоследствии приготовленное на Пасху как писанка, розбившись на могилкепогубленной, и выпустивы заключенный в нем дух воскресило покойную. Только одну крестьянку мне пришлось видеть и разговаривать, которая непосредственно сама приготовляла писанки на Пасху нынешнего года. Она расказывала что будучи 15 летней девочкой служила у поміщика, и научила ее росписывать писанки старая пани. В этом году она приготовила несколько писанок, за которые она говорила ее похвалил муж, и которые очень понравились соседкам. На вопрос, каким способом она их приготовила, наводила-ли рисунок воском она ответила, что воску не употредляла, а купила разных красок и наматывая на спичку кусочок ваты обмакивала ватку в краску и наводила узор. На просьбу показать как она это долала, она цветными карандашами, вместо красок, нарисовала писанку на бумаге; линии вишли неудачны т. к. вагон, в котором она с нами ехала, очень трясло. На вопрос носила–ли она писанки на кладбище, она сказала, что носила на могилку своей дочки, и при этом запалакал, но носила не писанки а крашанки, и что кроме крашенок носила еще конфеты и орешки. Все это она разложила на могилке, а де тишки которых в это время очень много на кладбище подбежали и с'ели все. Она считает, что хорошо если дети полакомятся крашанками и сластями приносимыми напомин души на могилку. Так как старые люди говорят что тогда и покойнику на том свете тоже что-нибудь перепадет. Крестьянка эта из ст. Барышевка, село Селище. Одарка Яковлевна Коваленкова. Она приглашала зайти к ней если приедем в Барышевку. Одну писанку она выдула и повесила на ленточке перед образами[33].

[33] Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 9. Од. зб. 79. 53 арк.

Отже, виявлені та проаналізовані рукописні джерела із фондів «Етнографічна комісія» ІМФЕ ім. М.Т. Рильського та Наукового архіву ІА НАН України засвідчують існування писанкарства на території Київщини у 20-х рр. XX ст. Як і в інших регіонах, тут були свої особливості у звичаєво-обрядовій культурі використання писанок під час святкування Великодня й у післявеликодній період. Варто відзначити й опубліковані цілісні матеріали, що значно збагачують джерелознавчу базу дослідження писанкарства окремо взятого регіону.

REFERENCES

Bilous, O. (1996). Pysanky Kyivshchyny XIX st. [Foto] [Easter eggs Kiev Region of the XIX century [Photo]]. *Kyiv, 9-10*, 2 (obkl.) [in Ukrainian].

Biniashevskyi, E. (1968). *Ukrainski pysanky: Albom* [Ukrainian Easter eggs: Album]. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].

Elyiv, Z. (1994). *Dvadtsiat kip pysanok: Velykyi albom ukrainskykh pysanok* [Twenty pairs of Easter eggs: Great album of Ukrainian Easter eggs]. Rochester, New-York [in USA].

Kulzhynskyi, S. (1899). *Opisanie kollektsyi narodnykh pysanok* [Description of the collection of folk Easter eggs]. Vyp. 1. Moskva [in Russian].

Onyshchuk, D. (1978). Pysanky z Tsentralnykh zemel Ukrainy (Kyivshchyny, Poltavshchyny, Kharkivshchyny) [Easter eggs from the Central lands of Ukraine (Kyiv region, Poltava region, Kharkiv region)]. *Nashe zhyttia* (Filadelfiia, SShA), *2*, 4 [in Ukrainian].

Tkachenko, V. (2018). Zakhidnoukrainski pysanky ta yikh ornamentatsiia: motyvy, kompozytsiia, rozkoloruvannia [Western Easter eggs and their ornamentation: motifs, composition, splittings]. *Pereiaslavskyi litopys*, *14*, 11-17 [in Ukrainian].

Tkachenko, V. (2015). Folklorno-etnohrafichni materialy, zibrani v riznykh oblastiakh Ukrainy v 1928-1929 rr., yak dzherelo doslidzhennia pysankarstva [Folklore and ethnographic materials collected in various regions of Ukraine in 1928-1929 as a source of the study of Easter eggs] *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia*, *2* (3), 184-187 [in Ukrainian].

Viktor Tkachenko
(National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6741-3430

Handwritten Sources of the «Ethnographic Commission» of the All-Ukrainian Academy of Sciences (AUAS) for Study of Pysankarstvo in Kyiv Region

Pysankarstvo (pysanka painting), like other types of arts and crafts, despite the periods of neglecting and temporary suspension of its development in the Soviet period of Ukrainian history, today is retaining its stylistic and regional features.

The current study of local lore and ethnographic heritage of the regions, studying of material and spiritual culture of Ukrainian people, and understanding the need of preserving and popularizing the achievements in these spheres are rather relevant.

The goal of the paper is to analyze archival collections of documents that uncover or provide information on pysankarstvo in Kyiv region, making pysankas, and their use in rituals. The main objective is to introduce archival collections of documents into scientific circulation by publishing certain documents unknown to the general public and unpublished earlier; enriching of source and historiographical base.

Among the versatile materials of the «Ethnographic Commission» fund there is information about: the wedding, funeral, housekeeping; poems, carols, schedrivkas, proverbs, sayings, fairy tales, traditional stories, riddles, folk calendar, beliefs, etc. recorded in Kyiv region in 1912-1930s; also certain information about the celebration of Easter, making krashankas and pysankas in various settlements is stored here.

As an addition to the analyzed material, exist two entire documents, recorded in Kyiv region, which are stored in the funds of the «Ethnographic Commission» of M.T. Rylskyi and Vadym Shcherbakivskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology (IMFE) in the Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. It should be noted that these are synchronous handwritten documents describing more widely the existence of pysankarstvo in this region, however, the previous ones testify to its existence in Right-Bank Ukraine, while these two – in Left-Bank Ukraine. The sources not known to the general public confirm pysankas painting and their use during Easter custom-ritual traditions, in the beliefs of Ukrainians in the 20s of the 20th century in this ethnographical region.

Thus, the paper considers, analyzes and makes public archival materials of M.T. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology and the Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine related to the customs and rituals of spring religious festivals in Kyiv region. Much information on pysankarstvo can be found in the archival funds.

Keywords: archive, fund, pysanka, krashanka, Kyiv region

Надійшла до редакції / Received: 29.04.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2019*

СТОРІНКА РЕЦЕНЗЕНТА

УДК 94 (477) : 347.642 «17/19»
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).207

ВАЖЛИВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

[рец.]: *Кравченко Олена.* **Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. Монографія.** Харків: ФОП Панов А.М., 2019. 430 с.

Ірина Петренко
ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (Полтава, Україна)
e-mail: poonsku@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2994-3833

Упродовж останнього десятиліття в українському історіописанні відбуваються доволі кардинальні та швидкі зміни: воно повертається у світовий історіографічний процес. Свідчення цього є той факт, що вітчизняна історична наука починає відповідати, безумовно з певним запізненням, на виклики антропологічного повороту, постмодерністської філософії історії тощо. Монографію Олени Кравченко «Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.» в українському історіографії можна сміливо назвати новаторською. Новаторство уже відображає назва й обрана тема дослідження, а обшир джерельної та фактографічної доказової бази, ґрунтовні висновки, показують добру обізнаність Авторки з джерелами та літературою.

Історія організації соціальної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківської уваги, нині набуває не лише наукової актуальності, але й практичної. Держава має залучати до цієї справи громадськість, приватну ініціативу, створювати відповідне законодавство. При цьому потрібно враховувати регіональні, етнічні, релігійні, гендерні особливос-

ті розвитку системи опіки й піклування, використовувати досвід, накопичений у минулому.

У центрі уваги дослідниці – дитина і дитинство, процес її соціалізації, а також зародження, розвиток і трансформація системи опіки над неповнолітніми в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Дана тема підготовлена у напрямку дослідження соціальної історії, що є нині одним із популярних векторів історичних праць. Доступний стиль книги Олени Кравченко та, водночас, важливі наукові факти і висновки роблять цю працю легкою для читання та підставою для дискусій.

Ставлення до дитини і дитинства у соціумі є одним із маркерів його розвитку та змін. У центрі уваги Авторки український соціум кінця XVIII – початку XX ст., що поступово змінювався під впливом ідей гуманізму, законодавства, реформ, які проводилися у Російській імперії. У монографії ґрунтовно досліджено та проаналізовано російське законодавство щодо опіки над дітьми, розкрито основні види, форми та методи організації державної, суспільної опіки та доброчинної допомоги різним категоріям неповнолітніх дітей від народження і до 21 року. У роботі Авторка акцентувала свою увагу на еволюційних змінах та особливостях діяльності як загальнодержавних, так і місцевих інституцій щодо різних категорій дітей: сиріт, напівсиріт, дітей із бідних родин, підкидьків і незаконнонароджених, дітей-інвалідів (із вадами зору і слуху), малолітніх правопорушників.

Увагу Авторки сфокусовано на неоднорідному українському суспільстві кінця XVIII – початку XX ст. Важливо зазначити, що у складних соціальних відносинах зі стрімкою втратою української автономії, інкорпорацією до складу Російської імперії, основний соціальний зріз, що потрапив під дослідження Олени Кравченко є світ «мовчазної більшості», представників нижчих прошарків населення.

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, додатків, які містять таблиці і світлини, які ілюструють фактичний матеріал.

Дослідження Олени Кравченко виконане у руслі міждисциплінарного підходу та перебуває на перетині історії, соціології, права, етнографії. Історія доброчинності та соціальної опіки наприкінці XVIII – на початку XX ст. цікавила і цікавить багатьох дослідників. Предметом уваги вітчизняних учених були регіональні аспекти діяльності різних доброчинних установ, товариств і приватних осіб. Однак комплексного, системного дослідження цієї теми до цього часу не проводилося. Ліквідувати цю лакуну і покликана дана робота Олени Кравченко.

Передусім, у монографії привертає увагу ретельне опрацювання джерел. Авторкою було опрацьовано документи 12 архівів України, Російської Федерації та Білорусі (с. 39-40). Джерельна база складається з офіційних документів і матеріалів, розпорядчої документації, інформаційно-аналітичних джерел, матеріалів статистики, публікацій у періодичних виданнях і джерел особового походження. Така сукупність різного типу джерел дозволила проаналізувати практичну діяльність доброчинних організацій і опікунств, виховно-виправних закладів для дітей, соціальний склад установ опіки над дітьми тощо.

На початку монографії Авторка проаналізувала історію становлення та розвитку опіки над дітьми: європейську традицію, законодавство опіки та піклування над неповнолітніми, а також як ця проблема порушувалася у діяльності міжнародних і всеросійських з'їздів і конгресів.

Олена Кравченко ґрунтовно проаналізувала інституційні установи опіки над дітьми: виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки, дитячі заклади Відомства установ імператриці Марії, опікунство над сліпими та глухонімими та їх відділення. Авторка справедливо зазначила, що поява зазначених інституцій була свідченням адміністративних перетворень у Російській державі (с. 135). Причому, в українських землях поширення набули сирітські будинки, а не виховні, як це було у російських землях.

Олена Кравченко дійшла висновку, що найвпливовішою інституцією, яка опікувалася дітьми, було напівдержавне Відомство установ Імператриці Марії. Під його управлінням було створено мережу установ та організацій дитячої опіки, зокрема притулків для найбідніших, дітей-сиріт і напівсиріт.

В українських землях діяли губернські, повітові, міські та сільські опікунства дитячих притулків. Засновниками дитячих притулків були приватні особи, найчастіше, заможні верстви населення. Авторка на конкретних прикладах показала, що відкриття відділень Опікунств над сліпими в Україні розпочалася у 80-х роках XIX ст., а глухонімих – наприкінці XIX ст., і відкривалися вони переважно у губернських містах.

Заслугою Авторки є ґрунтовний аналіз діяльності громадських організацій і приватних осіб у сфері піклування над дітьми. Олена Кравченко на основі архівних документів, які до цього часу не було введено до наукового обігу, показала діяльність доброчинних товариств, товариств патронату, виправних притулків і землеробських колоній для неповнолітніх, створення та функціонування дитячих ясел і денних притулків, медичну та профілактичну допомогу, а також приватну доброчинність у сфері опіки над дітьми.

Олена Кравченко дійшла до висновку, що приватна ініціативи торкалася переважно дітей-сиріт і напівсиріт, малолітніх злочинців і дітей з особливими потребами (с. 210). Найбільш різноманітні форми були реалізовані у найбільших українських містах – Києві, Одесі, Харкові. Багато товариств допомоги дітям перебували під патронатом членів імператорської родини. Підпорядковувалися і звітували про свою роботу доброчинні товариства різним міністерствам і відомствам. Серед доброчинних товариств, Авторка назвала жіночі благодійні організації, товариства загального типу, товариства допомоги бідним, товариства опіки над немовлятами та породіллями. Крім того, існували і громадські організації, які опікувалися винятково дітьми.

Авторка справедливо зауважила, що залучення широкої громадськості, кваліфікованих лікарів у діяльність товариств сприяло формуванню соціальної відповідальності привілейованих верств населення. Приватна благодійна ініціатива мала адресний, цілеспрямований, всестановий характер.

Один із розділів рецензованої монографії присвячено земським, міським, становим, етнічним і конфесійним (православним, католицьким, лютеранським) організаціям опіки над дітьми.

На початку XX ст. сталися важливі зміни – революція, російсько-японська війна, Перша світова війна, соціально-економічна і політична криза, – що призвели до змін у системі опіки над неповнолітніми. З'явилася проблема біженців, тимчасово переміщених і депортованих осіб. Оленою Кравченко було проаналізовано діяльність Олексіївського Головного Комітету у справі піклування над сиротами, загальноросійських і регіональних інституцій опіки над дітьми воїнів, ролі Романівського комітету опіки над сиротами сільського населення й організація опіки над дітьми-біженцями.

Авторка показала, що у роки Першої світової війни на території українських губерній Російської імперії спостерігалося поєднання різних форм організації допомоги дітям-сиротам: державна опіка та громадська ініціатива.

Як позитивну рису варто відзначити те, що книга не є абстрактною, а наповнена іменами людей, які долучилися до опіки над дітьми-сиротами, напівсиротами, малолітніми злочинцями, підкидьками й ін. Це «олюднює» текст і дає можливість згадати імена реформаторів, благодійників, ініціаторів та й просто небайдужих людей у шляхетну справу – спасіння дітей, збереження їхнього здоров'я і життя.

В цілому позитивно оцінюючи монографію, варто зазначити кілька рекомендацій Авторці. Уточнення потребує назва монографії Олени Кравченко «Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.». Варто було б замість назви держави «Україна» вжити словосполучення «українські землі (губернії) у складі Російської імперії», адже у зазначений хронологічний час держави «Україна» не існувало.

Олена Кравченко цілком слушно проаналізувала європейські традиції опіки над дітьми. Доречно було б лаконічно проаналізувати історію появи опіки над дітьми в українських землях.

У першому розділі (параграф 1.2.), аналізуючи законодавчу базу та піклування над неповнолітніми, Авторка цілком слушно зауважила, що «протягом XVIII – початку XX ст. відбувався процес формування та модернізації імперського законодавства щодо державної й суспільної опіки та підтримки різних категорій дітей» (с. 57). Однак, варто було б проаналізувати як швидко російське законодавство впроваджувалося в українських землях, чи завжди це модернізоване імперське законодавство використовувалося у соціальній системі в українських губерніях. В українських губерніях до інкорпорації їх до складу Російської імперії, існували свої традиції опіки і піклування над дітьми, чи не вступали вони в суперечність із імперським російським законодавством.

Однак вищеназвані зауваження та міркування носять радше рекомендаційний характер. Вони ніяк не знижують безперечних і цінних здобутків монографії Олени Кравченко «Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.», яка є оригінальним і самостійним дослідженням, що розв'язує важливу наукову проблему.

Монографія Олени Кравченко «Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.» – це вагомий дослідницький доробок та значний внесок не лише в історіографію, але й приклад міждисциплінарної спроби, що накреслює шлях до подальших студіювань цієї теми.

Безперечно, книга буде цікавою історикам-фахівцям, педагогам, юристам, державним службовцям, соціальним працівникам, усім, хто цікавиться соціальними аспектами історії України.

Надійшла до редакції / Received: 25.03.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 13.04.2019*

УДК [929+94+327] (477.6)
DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).307

КОНСУЛЬСЬКА СЛУЖБА НІМЕЧЧИНИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'Ї ОЧИМА БЕРДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

[рец.]: *Лиман І., Константінова В.* **Німецькі консули в Північному Приазов'ї**. Дніпро: ЛІРА, 2018 500 с.

Олександр Тригуб
Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)
e-mail: alextrigub@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0610-1702

Все частіше вітчизняні науковці звертають свою увагу на досить незвичний для української історіографії (якщо враховувати рівень вивчення) аспект історії міжнародних відносин – історія іноземних консульств та їх представників на теренах українських земель. Лише у XXI ст. було дано початок (і це без перебільшення) подібного роду дослідженням. При цьому вже сьогодні ми можемо спостерігати формування декількох осередків даного дослідницького напрямку: Київ (І. Матяш, І. Жалоба), Львів (В. Ададуров, Б. Чума), Одеса (Л. Білоусова, О. Феденко), Миколаїв (Л. Вовчук, О. Тригуб), Бердянськ (І. Лиман, В. Константінова). І, як не дивно, саме бердянські вчені є найбільш продуктивними у випуску монографічної продукції, що презентує життєві портрети консулів та аналіз їх діяльності в азовському регіоні.

У 2018 р. завдяки зусиллям Ігоря Лимана та Вікторії Константінової побачила світ чергова (четверта) книга із серії «Історія іноземних консульств на Півдні України», яка присвячена історії німецьких консульств, що діяли у Північному Приазов'ї в період від заснування у регіоні представництв Пруссії та великого герцогства Мекленбург-Шверін після Кримської війни і до закриття представництв Німецької імперії на початку Першої світової війни.

Книзі, як і багатьом іншим роботам авторів, притаманні скрупульозність, критичність до джерел і праць попередників (інколи навіть занадто, про що ми скажемо нижче), ґрунтовність до висвітлення обраної теми. Праця наповнена великою кількістю ілюстративного матеріалу (від світлин імперського часу до власних авторських фотографій і репринтів документів).

Навіть побіжне ознайомлення зі змістом і компоновкою книги дозволяє зро-

бити висновок, що пророблена величезна емпірична робота в архівах і бібліотеках України та зарубіжжя (і про це автори без зайвої скромності заявляють у передмові, розкриваючи процес появи книги від зародження ідеї до її видання). Звісно, що на цьому поприщі ще багато перспективної роботи: вивчення документів російських архівів: у Ростові-на-Дону та Архіву зовнішньої політики Російської імперії (м. Москва), здобутків німецької історіографії, яка залишилася майже незалученою тощо, але вагомий крок зроблено і ми тримаємо у руках досить добротний науковий продукт з історії німецьких консульств (а точніше – консулів) в українському Приазов'ї.

Монографія побудована на історико-біографічному підході до висвітлення суспільних процесів, де основна увага приділяється ролі особистості консула у житті досліджуваного регіону. Логічна структура роботи проста та зрозуміла і складається з передмови, узагальнюючого розділу про зв'язки Бердянська та Маріуполя з німецькими землями і німецькими колоністами до облаштування консульств, історичних нарисів про консулів та їх родини, додатків.

Останні складають у книзі більше половини обсягу книги та представлені: списками іноземних консулів у Бердянську та Маріуполі в XIX – на початку XX ст., витягами з рапортів британських консулів про німецьку торгівлю в азовських портах, фотокопіями документів з німецького Політичного федерального архіву МЗС і Федерального архіву Німеччини (Das Bundesarchiv). Віддаючи належне ілюстративності та змістовності додатків, висловимо побажання у подальшому подавати документи (маємо на увазі звіти британських консулів) не в англомовному варіанті, а в українському перекладі, що б зробило доступнішим матеріал широкому загалу. Зазначене стосується і до німецьких фотокопій, які стали б набагато ціннішими для наукового обігу, якби були перекладені та відповідним чином археографічно опрацьовані.

Усього праця містить сім нарисів про німецьких консулів: у Бердянську – Корнеліуса Янцена, Йоганна Геммерле, Карла Оссенкопа й Александра Зуккау та Маріуполі – Матіаса Ковачевича, Івана Деспота й Евальда Бремера.

Як свідчать відтворені біографії консулів та їх родин, автори залучили максимум доступного фактологічного й ілюстративного матеріалу, що інколи навіть призводить до певних перегинів. Так, наприклад, більшість (⅔ тексту) біографічного нарису про віце-консула Александра Зуккау займає матеріал про Джона Грієвза, його родину та сімейну компанію «Джон Грієвз і К°», який нам добре відомий із попередньої праці авторів «Британський консул і промисловець Джон Грієвз» (Бердянськ, 2017), але, при цьому, їх пов'язували лише професійні підприємницькі інтереси. Нам здається, що така велика увага авторів до Дж. Грієвза є зайвою і достатньо було б відіслати читача до вже згаданої вище книги.

Як вже зазначалося нами вище, авторів відрізняє ретельність у роботі з джерелами й, інколи, занадто прискіплива критика до своїх попередників. Наприклад, згадуючи (С. 171) дисертацію Л. Вовчук, автори закидають їй, що вона згадала лише одного німецького консула у Бердянську та ще й послалася на статтю І. Лимана та В. Константінової «Бердянские консулы» (знаходилася на сайті http://ri-urbanhistory.org.ua у лютому 2013 р.). На сьогодні даної статті вже на вказаному сайті немає. І воно зрозуміло, оскільки ретельна робота авторів над темою привела їх до того, що у статті присутнє багато помилок, які по-

родженні обмеженістю джерельної бази[1]. Але ж дійсно, у даній статті згадується лише один німецький консул – Йоганн Геммерле (за наявними джерелами на 2013 р.), а вже у публікації шанованих дослідників 2014 р., що розміщена на сайті проекту «Портові міста Чорного моря» («Black Sea Project Port Cities»), вказано вже 2 (!) консули (див.: https://cities.blacksea.gr/ru/berdyansk/1-8-2/) і про час заснування та діяльності консульства вказано лише те, що воно «існувало вже у 1872 р.» (https://cities.blacksea.gr/ru/berdyansk/1-8-1/). Натомість власних праць автори монографії критиці не піддають. На наше глибоке переконання, головна задача вчених, що працюють паралельно у близькій темі, не критикувати огульно своїх колег, а творчо співпрацювати, доповнюючи та виправляючи помилки один одного.

Разом з тим, висловлюючи певні побажання у подальшій роботі над серією «Історія іноземних консульств на Півдні України», хотілося б побажати авторам більше уваги приділяти безпосередньо консульській діяльності дипломатичних представників як Німеччини, так й інших країн. Адже у результаті змістовна частина книги пояснює назву здебільшого тим, що усі біографії об'єднанні «другорядним» обов'язком їх життя – виконанням консульських зобов'язань, що дуже часто в азово-чорноморському регіоні виступало або ж як почесний обов'язок, або ж як засіб для забезпечення успішного ведення власного бізнесу (винятком є Великобританія, Японія та декілька інших держав, які були представлені здебільшого професійними дипломатами).

Також було б корисним у подібних працях у майбутньому робити іменний і географічний покажчики, що б полегшило науковцям та усім зацікавленим, працю з такою корисною та змістовною книгою.

У підсумку хотілося б побажати авторам творчої наснаги та натхнення у створенні нових ґрунтовних праць як з історії іноземних консульств, так і в інших тематичних напрямках, які будуть лише збагачувати та популяризувати українську історичну науку на світовій арені.

Надійшла до редакції / Received: 15.05.2019 *Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2019*

[1] Саме цим пояснюється присутність багатьох неточностей у дисертації Л. Вовчук, яка була піонером у даній темі, адже коли у 2007 р. вийшла наша перша спільна праця присвячена діяльності іноземних консульств у Миколаєві (див.: *Вовчук Л., Тригуб О.* Основні напрямки діяльності іноземних консульств на Півдні України у другій половині XIX – початку XX ст. (на прикладі Миколаєва). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2007. № 2 (жовтень-грудень). С. 90-97), то вона була однією з перших подібних робіт у даному дослідницькому напрямку в українській історіографії. У своїй дисертації Д. Вовчук намагалася охопити широке коло питань історії діяльності усіх (!) іноземних консульств у містах азовсько-чорноморського узбережжя Російської імперії для створення першої узагальнюючої праці і, звісно, не могла фізично охопити усе коло джерел.

ЕМІНАК: НАУКОВИЙ ЩОКВАРТАЛЬНИК

Емінак – щоквартальний академічний журнал відкритого доступу, що рецензується та представляє результати досліджень українських і зарубіжних вчених. Журнал створений у 2007 році Науково-дослідним центром «Лукомор'є» (м. Миколаїв, Україна) спільно з Інститутом археології Національної академії наук України (м. Київ, Україна).

Метою нашого журналу є залучення до співпраці та залучення уваги фахівців – істориків, філософів, соціологів, політологів; політичних діячів, представників зацікавлених організацій до конструктивного діалогу з актуальних проблем історичної науки. Обмін думками представників різних наукових шкіл, розгляд історичних процесів у контексті геополітики, соціокультурної динаміки дозволять виробити загальні підходи у наукових дослідженнях.

Завданням журналу є публікація робіт з питань історії, археології, етнології та краєзнавства, а також у виданні знайдуть своє місце праці, присвячені проблемам методики та методології історичної науки, джерелознавства й історіографії. В окремих випадках (наприклад, тематичне видання, статті за матеріалами міжнародних і всеукраїнських конференцій і т.п.) структура номера може бути коригована.

Редакція підтримує міждисциплінарні дослідження, а також академічні дискусії на сторінках журналу, розглядаючи його як майданчик для презентації різних точок зору, світоглядних концепцій, методологічних підходів до вирішення проблем історичної науки.

Ми вітаємо статті, написані професійними вченими та практиками у наступних напрямках:

- ✓ археологія України та суміжних територій;
- ✓ багатоаспектна історія України;
- ✓ українські землі в історії міжнародних відносин;
- ✓ актуальні проблеми історичного розвитку країн світу (у політичному, соціальному, економічному, етнографічному, міжнародному й інших аспектах);
- ✓ проблеми етнографічної науки, перш за все, розвиток етносів на українських землях;
- ✓ історія історичної науки (проблеми історіографії);
- ✓ аналіз і публікація історичних джерел (джерелознавство);
- ✓ теорія історичної науки (проблеми методології історії, розвитку наукових шкіл і т.д.);
- ✓ рецензії на книги, статті та навчальні посібники, що мають історичну тематику.

Номер журналу «Емінак» може бути присвячений певній темі, обраній редакцією журналу, або може містити різноманітні статті, не зосереджені навколо загальної тематики. Всі статті, представлені на розгляд редакції, повинні бути оригінальними та неопублікованими роботами.

Наш журнал знаходиться у відкритому доступі, тобто всі різноманітні опції відображаються безкоштовно для користувачів. Матеріали публікуються під міжнародною ліцензією Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY 4.0), яка передбачає, що користувачам дозволяється читати, завантажувати, копіювати, поширювати, друкувати, посилатися на повні тексти статей або використовувати їх для будь-яких інших законних цілей, не отримуючи попереднього дозволу від журналу або автора.

При цьому будь-яке використання передбачає дотримання авторських прав, а при використанні матеріалів журналу, посилання на автора, журнал чи сайт і т.д. обов'язкові.

Науковий щоквартальник
«ЕМІНАК»

№ 2 (26) (квітень-червень) 2019

Комп’ютерний набір – Смирнов Л.І.
Комп’ютерна верстка та макетування – Смирнов О.І.

Оригінал-макет підготовлений у
«Творчій майстерні Науково-дослідного центру
"Лукомор’є"»
Факультет історії та права,
площа Адміралтейська, 1, м. Миколаїв, 54003

Здано до набору 15.06.2019 р. Підписано до друку 26.06.2019 р. Папір офсетний. Формат 70x108 1/16. Гарнітура «Cambria». Друк лазерний. Обл.-вид. арк. 17,5. Наклад 100 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на власному обладнанні Науково-дослідницького центру
"Лукомор’є" «Державного підприємства «Науково-дослідний центр
“Охоронна археологічна служба України”»
Інституту археології НАН України